

Az összeállítás és a bevezető tanulmány
RÉVAY JÓZSEF
munkája

Újraszerkesztette és az utószót írta
RÉVAY ÁGNES

Fordították
BORZSÁK ISTVÁN
FÖLDY JÓZSEF
KIS FERENCNÉ
PÉTER GYULA
RÉVAY JÓZSEF

© Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981

Szerkeszti Varga Katalin

BEVEZETŐ

A római történelemnek kerekén ötszáz esztendejét szoktuk császárkornak nevezni, azt az öt évszázadot, amelynek első éve i. e. 27., s napja január 16., a császárság születésnapja, az az év, amelyben az örökös imperator, Octavianus, megkapta az Augustus (felséges) címet; utolsó éve pedig 476, amikor Odoaker germán király letette trónjáról az utolsó római császárt, az Augustulus (felségeske) néven emlegetett Romulust. De ha a császárságnak az az ismertetőjegye, hogy egy személy kezében összpontosul minden állami hatalom, akkor a római császárkor első évét bízvást i. e. 48-ra tehetjük, mert ebben az évben lett dictator perpetuus (örökös diktátor) a kiváló hadvezér és államférfi, Caius Julius Caesar. Ez a cím annyit jelentett, hogy korlátlanul rendelkezhetett a hadsereggel és az állampénztárral, és ezenfelül névleg is ő töltött be minden főhivatalt; ő volt a konzul, a néptribunus, a censor, a szenátus feje; képét a pénzekre verette, joga volt állandóan diadalmeneti díszruhát és babérkoszorút viselni.

Mikor i. e. 44. február 15-én kitűnő tábornagyja, Marcus Antonius, a népgyűlésen felajánlotta neki az aranykoronát, a királyi vagy császári hatalom jelképét, a tömeg felzúdult és tiltakozott. Caesar pedig azonnal megértette a nép hangulatát, s a felkínált diademet nem fogadta el.

Ez azonban nem változtatott a lényegen; Caesar egyeduralkodó volt, diktátor-király-

császár, mindegy. A monarchia vele kezdődik, s ezt kortársai is így tudták: halála után — mint később a császárokat — szenátus-határozattal istenné avatták, vagyis apoteózisban részesítették, és mint Suetonius mondja Caesar-életrajzában, „az istenek sorába iktatták”. Ovidius meg éppenséggel azt írja *Átváltozások* című legendáskönyvében, hogy Venus láthatatlanul ott terem a szenátus ülésén, éppen Caesar meggyilkolásának pillanatában, lelkét kiveszi a halott testből, s felröpíti a csillagok közé, ahol lángra kap és üstökössé válik.

Érthető Ovidius hízelkedése, hiszen ezzel az üstökös-legendával a nagy Caesar fogadott fiának és örökösének, Octavianus Augustusnak akart kedveskedni, de feltűnő a szenátus határozata: a keleti uralkodók istenítésének szokása most honosodik meg Rómában; a történelmi korban ez az első eset, hogy államfőt halála után istenné emelnek. Néhány év-tized múlva már az élő uralkodót is földre szállt istennek nevezik és tisztelik, szobra előtt áldozatot mutatnak be, és istenségének birodalomszerte pazar templomokat építenek.

Caesartól csak egy lépést tett a történelem Augustusig: Caesar még visszautasította a koronát; Augustus ugyan még tréfából sem engedte úrnak szólíttatni magát, mondja Suetonius — mert a „dominus” (úr) szót esetleg „uralkodó”-nak magyarázták volna —, de semmi kifogása sem volt azellen, hogy istenként tiszteljék és templomokat emeljenek istenségének. Aki pedig életében isten, annak korlátlan a hatalma, s ha zsarnokoskodik, csak ezt az isteni hatalmat gyakorolja. Minden istencsászárban ott lappang a zsarnok. Nero már meg is fogalmazta a zsarnokság elméletét: „Elöttem egyik császár sem tudta, mi minden szabad neki.”

Gyakorlatilag tehát Julius Caesar már csá-

szár volt, de a nép ellenkezése miatt a királyi címet sem fogadhatta el, holott valóságosan birtokolta a teljes uralkodói hatalmat. Mindvégig hangoztatta, hogy ő köztársasági államfő, csak a köztársasági érzelmű ellenzék tudta, hogy a monarchia megalapításán dolgozik: ezért ölték meg. De a köztársasági forradalom eredménye nem a régi szabadság visszaállítása lett, hanem az új szolgaság, a császárság megalapítása. És érdekes, hogy Caesar neve jelképpé vált: utána minden római császár Caesarnak nevezte magát; nevéből származik a német *Kaiser* és a magyar *császár* szó. S mivel a római császár a hadsereg főparancsnoka is volt, vagyis *imperator*, a császárkorban az uralkodó szokásos elnevezése a „felséges” hozzáadásával: „Imperator Caesar Augustus”. Az *imperator* szóból lett a császár neve az angol nyelvben (*emperor*) és a latin nyelvekben (*empereur, imperatore*). Sokkal kisebb jelentőségre jutott a római császárok legelső, legszerényebb neve: *princeps*. Augustus legszívesebben így nevezte magát, mint a legfőbb méltóság birtokosa: *princeps senatus* — a szenátus elnöke. A *princeps* jelentése az ő korában: a szenátus feje, elnöke; önállóan pedig: fejedelem (Prinz, principe, prince).

Ha a római császárság említett fél évezedének történetén végigtekintünk, nyomban szembetűnik, hogy ez a korszak egyáltalán nem egységes, vagyis ennek a monarchikus államformának nem mindvégig azonos a jellege és a tartalma. Ezt pedig ne úgy értsük, hogy némelyik császár tehetségessé hadvezér és államférfi, komoly, igazságos, jóságos, szervező és alkotó uralkodó volt, némelyik viszont tehetségtelen, erélytelen, zsarnok, kegyetlen, léha, felelőtlen és erkölcstelen — hanem úgy, hogy maga a császárság mint ál-

lamforma változott és alakult, úgyszólván századról századra.

Anélkül hogy már most sorra vizsgálnánk a római császárság sokféle arculatát, elegendő csak annyit kiemelni, amennyi első pillantásra feltűnik: ez a fél évezred nagyjában két részre oszlik. Egyik az Augustus alapította *principatus*, másik a Diocletianus alapította *dominatus*. A *principatus* (i. e. 27–i. sz. 284) jellemzője, hogy legalább névleg a szenátus kormányoz, a valóságos hatalmat pedig elnöke, a princeps gyakorolja uralkodói jogkörrel. A *dominatus* (284–476) a korlátlan egyeduralkodás (abszolút monarchia) korszaka: a szenátus és vele minden hatóság elveszíti tekintélyét és hatáskörét, az uralkodó az egyetlen úr és isten (*dominus et deus*); a keleti eredetű istencsászárság kora ez. És ha egyszer a római szenátus árnyék-hatalommá vált, vele együtt Róma is elvesztette régi hatalmát és államfenntartó tekintélyét: a birodalom súlypontja nemsokára keletre tolódik, Bizánc (Konstantinápoly) lesz a főváros; Róma fénye, tekintélye és hatalma fölött összecsapnak a barbár tenger hullámai.

Octavianus-Augustus készen kapta a köztársasági külsőségekkel álcázott monarchiát, s miután kiváló tábornokok megnyerték csatáit, s kiváló államférfiak átsegítették a politikai nehézségeken, sikerült részben levernie, részben kiirtania, részben elnémitania a köztársaság utolsó meggyőződéses harcosait és híveit. A köztársaság jelszavával — mint a régi szabású köztársaság félelem és gáncs nélküli lovagja — eltaposta a köztársaságot, azaz helyesebben: átvezette a hellenisztikus monarchiába, olyan önző és hideg számítás-

sal, amely megdöbbenő volna az ilyen harmincegynéhány éves fiatalemberben, ha nem tenné érthetővé egyrészt a caesari örökség tudata, másrészt a politikai és katonai tekintélyt és hatalmat biztosító milliárdos vagyon.

A római népnek ostyában adták be a keserű orvosságot, a monarchiát. Octavianus nem felejtette el a királyi diadém kudarcát: okult Caesar balsikerű kísérletéből. Sohasem viselt diadémet, nem vette át a keleti hellenisztikus uralkodók egyéb külső díszeit sem. Szép lassacskán szoktatta a római népet az örökös diktatúrához: előbb tíz évre kérte és kapta meg az imperiumot, a korlátlan főhatalmat, aztán meghosszabbította még öt évre, s végül élethossziglan. Kezében volt tehát a hatalom, s azon a réven, hogy mint örökös néptribunus, ő volt a nép érdekeinek hivatalos védője, megadta a demokratikus-republikánus mázt a korlátlan uralkodói hatalomnak. Negyven évig volt a szenátus elnöke, vagyis a legfőbb közjogi méltóság. Egy jelentéktelennek látszó, ám lényeges különbség jelzi az idők változását: a köztársaság korában négy egyszerű betű volt Róma címe: SPQR (*Senatus Populusque Romanus*), vagyis: a szenátus és a római nép: az állami szuverenitás két tényezője Augustus óta nem a tanács és a nép, hanem a „*princeps et senatus*”, vagyis az elnök-fejedelem és a csatlósáiból összeállított szenátus.

Augustus önéletrajza megdöbbenő őszinteséggel tárja fel azokat a módszereket, amelyekkel ez a céltudatos férfi megalapozta és szentesítette egyeduralmát. Ebben a leplezetlen vallomásban olvassuk, hogy hatodik konzulása alatt (i. e. 28), vagyis harminchat éves korában érvénytelenítette a kivételes törvényt, mivel már eléggé szilárd-

nak érezte hatalmát: *potentiae securus* — mondja Tacitus.

És ezután következett a nagyszerű színjáték: a szenátusnak i. e. 27. január 13-i ülésén visszaadta a rendkívüli hatalmat, és újra életbe léptette a régi, vagyis köztársasági alkotmányt, helyesebben: a köztársaság létezését. A csatlós szenátus csak a díszleteket látta, a lényegét nem. Tacitus is kissé keserűn nyilatkozik erről a bűvészmutatványról: „Kaptunk a kivételes hatalom helyett békét és uralkodót...” A szolga-szenátus hálás volt ezért a találásért; már január 16-i ülésén viszonzta a princeps nagylelkűségét: ekkor adományozta neki az „Augustus” címet, a keleti uralkodók istenségét jelző megszólítást; palotájának főkapuja mellé jobbról-balról egy-egy babérfát ültettek, kapuját a polgári érdemkoszorúval díszítették fel, s végül a szenátus üléstermében aranypajzsot helyeztek el tiszteletére, amelynek felirata az ő kivételes erényeit magasztalta: *virtus, clementia, iustitia, pietas*, vagyis: vitézség, kegyesség, igazságosság, jámborság.

Gyávaságát és kegyetlenkedését a megbocsátás és a feledés aranyporával szépítették meg az arisztokraták, mert nekik bálvány kellett, főképp ilyen milliárdos bálvány, hogy a polgárháború után félelem nélkül és biztonságosan élvezhessék dús javaikat. Hogy ennek a nyugodt emésztésnek a köztársasági szabadság volt az ára — amelyért Brutus és Cato az életét áldozta —, arra már alig is gondolt valaki ebben az édes és felelőtlen elernyedésben.

Mert annyi szenvedés után békére vágyott már Róma és az egész birodalom. És amikor beköszöntött a béke, annyi testvérharc és vérontás után, természetes, hogy a hatalom birtokosának tulajdonították a békeszerzés

érdemét. Nemcsak Pax Romana, római béke volt a neve — és ez a név annyit jelentett, hogy birodalmi béke —, hanem Pax Augusta is, Augustus békéje, ami annyit jelentett, hogy Augustus a békecsászár. Ez a felfogás pedig, mihelyt átment a köztudatba, mindjárt mosolygósra és rózsaszínűre festette az eddig oly gyűlöletes monarchia kísértetét.

Lassanként belegyökeredzett a köztudatba — és évtizedek folyamán a történelmi hagyományba is —, hogy „a béke csak úgy volt lehetséges, ha egy ember kezébe adnak minden hatalmat”. Így mondja Tacitus. Vergilius pedig így fordítja ezt a megállapítást a költészet nyelvére: „Valóságos isten az, aki ezt a békét szerezte nekünk.” Maga Augustus is eldicsekszik önéletrajzában a békeszerzés érdemével, de a költők propagandája nélkül sohasem lehetett volna belőle a „béke császára”. Horatius (i. e. 65—8) — a szabadságharcos Brutus egykori tisztje — feltétlen hódolattal és magasztalással tömjénezi a császárt, az új aranykor megalapítóját; Vergilius (i. e. 70—19) pedig nemcsak azzal szolgálja a császár politikáját, hogy az ősi foglalkozásokhoz, a földhöz, a „dúsan termő áldott Itala tellushoz”, a béke munkáihoz próbálja visszaédesgetni a birodalom népét (mintha bizony a parasztokat lehetett volna versekkel visszacsalogatni a földre, amelyet kihúztak a lábuk alól!), hanem azzal is, hogy allegorikus pásztori költeményekben áradozva magasztalja Augustust, s végül nagy nemzeti hőskölteményében, az *Aeneis*-ben lelkesen éneklir, hogy a császár egyenesági leszármazottja Venus istenaszszonyának.

Augustus értette a módját, hogyan állítsa a költőket céljai szolgálatába: vagy személyesen halmozta el őket kegyeivel és adomá-

nyaival, vagy benső barátai, Maecenas (i. e. 70—8) és Messala Corvinus (i. e. 64—13) útján kenyerezte le őket. Az ősi foglalkozások, az ősi egyszerű és tiszta erkölcs, az új aranykor jelszavait énekelték az új békekorszak varázslatában a költők — s nem mindennapi látvány, hogy ennek a hangversenynek az erkölcstelen és elpuhult Maecenas és Brutus egykori tisztje, Messala, volt a karmestere. Még a szép szerelmes versek költője, Propertius (i. e. 49—15) is beállt a hízelgők karába az actiumi győzelem (i. e. 31) magasztalásával, s úgyszólván természetes, hogy a császárnak vagy utódjának kegyelmét hajhászó száműzött Ovidius (i. e. 43.—i. sz. 18) géta nyelven is visszhangozza a római költők élmélygős hízelkedéseit a távoli Fekete-tenger partjain.

Az alaphangot maga a császár adta meg. Erre így emlékszik vissza önéletrajzában: „Az én kezdeményezésemre hozott új törvényekkel az ősöknek a mi korunkból már-már kivésző sok példáját elevenítettem fel, és magam is sok mindenben hagytam hátra kövendő példát az utódoknak.” Az „ősi példák föllevenítése” a fentebb említett „módszerhez” tartozott, ám tagadhatatlan, hogy Augustus nem érte be a maga és az udvari költők szép szavaival, hanem cselekedett is: földhöz juttatta háromszázezer kiszolgált katonáját, s az actiumi győzelem után minden városi proletárnak mai értékben mintegy kétezer forintot, minden katonának mintegy négyezer forintot ajándékozott, s az efféle ajándékozást uralkodása alatt több ízben megismételte. Juvenalistól (55—127), a költőtől értesülünk, hogy a császárság első századában nem kívánt egyebet a római nép, mint „panem et circenses” — kenyeret és cirkuszi játékokat. Nos, már Augustus bőségesen ki-

elégítette a népnek ezt a kettős kívánságát: háromszázhúszezer munkanélküli kapta Rómában az állandó ingyen gabonát és olajat, s élvezte a pompásabbnál pompásabb játékokat. Caesar még csak százötvenezer embernek adott efféle munkanélküli-segélyt, hogy csendben maradjon. Augustus önéletrajzából azt is megtudjuk, hogy ezzel a módszerrel sikerült elzsongítania Róma milliós lakosságának minden néven nevezendő esetleges berzenkedését. Igaz, hogy drága mulatság volt: hatszázmillió denariusba (mai pénzünkben hatmilliárd forintba) került...

Az önéletrajzból tudjuk, hogy a szenátus a „sacrosanctus” jelleget adományozta Augustusnak, a néptribunusok kiváltságát: személye tehát szent és sérthetetlen, de nyilvánvaló, hogy ő és udvara ebben az értelemben használta: a szentséges. Az istencsászárok jelzője ez. A romantikus hős így magasztosul istenné a költők és a hízelgők ajkán. De mivel tudjuk, hogy ez a földreszállt isten egyúttal ember is, mégpedig nem éppen a legrokonszenvesebb ember, érdemes utalni jellemének olyan vonásaira, amelyeket a költők gondosan elhallgattak, a prózairók azonban kíméletlen tárgyilagossággal följegyeztek.

Nemcsak a történelmi anekdotákat kedvelő Suetoniustól, hanem más íróktól is tudjuk, hogy fiatalabb éveiben, főképp a polgárháborúk, s különösen az actiumi győzelem után, mily kegyetlenül bánt ellenségeivel. Egy történelmi anekdota elmondja, hogy órákon át fáradhatatlanul írta alá a halálos ítéleteket; végre Maecenas, aki mellette állt, rászólt: „Surge tandem, carnifex” — Hagyd abba végre, hóhér! S valóban megérdemelte a „hóhér” nevet az az imperator, aki az egyik halálraítéltet maga taszította a mélységbe a

Tarpeia-szikláról, és a másikat saját kezűleg vakította meg. De nem hallgatják el a történetírók a hatalmaskodásait sem. Azokat az írókat, akik dicsőítették s istenítették, bőségesen megjutalmazta, néha Maecenas útján, pénzzel, földbirtokkal, nyaralóval, viszont azokat, akik bírálni merésztették, vagy bármiképpen keresztettk az „ősi erkölcs” feltámasztására irányuló képmutató kísérletét: kegyetlenül üldözte. Irgalmatlanul száműzte Ovidiust, mert tanúja volt egyik szégyenletes családi botrányának; elégettette Titus Labienus történelmi művét, mire a végig sértett szerző bezárkózott őseinek sírboltjába, s éhhalállal emésztette el magát; száműzte a szokimondó Cassius Severust, aki szónoklataiban szellemes kiszólásokkal csipkedte meg a „zsarnokot”. Tacitus mondja a szégyenletes könyvégetésről: azt hitték, hogy ez a tűz elfojtja a római nép hangját, a szenátus szabadságát és az emberiség lelkiismeretét is! És kiváltképpen jellemző az Augustus-féle szabadságra egy anekdota: Asinius Pollio (i. e. 76–i. sz. 5), a kiváló hadvezér, államférfi, író és kritikus, egyszer abban a „kitüntetésben” részesült, hogy Augustus tréfás versben kicsúfolta; barátai biztatását, hogy feleljen meg a császárnak, így háritotta el: „En bizony hallgatok, mert nem írhatok az ellen, aki írthat!”

És vegyük számba azt is, hogy uralkodása alatt egymást érték a lázadások és összeesküvések, köztük a legfeltűnőbb: Fannius Caepio összeesküvése a köztársaság megmentésére; ebben részt vett Murena is, Maecenas sógora. Augustus mind a kettőt könyörtelesen kivégeztette — hiába könyörgött értük Maecenas — csakúgy, mint Egnatius Rufust, Lepidust és a többieket, mert legalább tíz összeesküvés próbálkozott megdönteni ural-

mát és kioltani életét. A valóságos köztársaságnak ezeket a legutolsó híveit és rajongóit sorra kivégeztette, úgyhogy most már teljes fényében ragyoghatott a legenda — amelynek vezérszavait ama díspajzsra örökítették meg — és mindenki megtudhatta, hogy az új „köztársaság”, vagyis a császárság rendje ellen nem tanácsos lázadni.

S miután a lázadóknak elűtette a fejét, az arisztokrata s netalán köztársasági érzelmű társaság, csakúgy, mint a nép, beadta a derekát, sőt továbbment: heroizálta, istenként tisztelte, és hamarosan istenné avatta a császárt. Montesquieu néhány mondattal tökéletesen jellemezte az istenített császár uralkodását: „Augustus hidegen számító zsarnok volt, és tudatosan, módszeresen és ügyesen tette rabszolgává Rómát. S hogy leigázott alattvalóit megnyugtassa, békének és rendnek nevezte a rabszolgaságot s lázadásnak, összeesküvésnek és felségsértésnek az önértetnek, a férfias hagyománytiszteletnek és a szabadságvágynak még a leghalkabb megmoccanását is.”

A költők nemcsak úgy magasztalták Augustust, mint a béke császáraját s egy új aranykor megalapítóját, nemcsak bizonyították és hangoztatták isteni származását, hanem versenyt hirdették azt a történelmi érdemét, hogy megalapította Róma viláгурalmát. A béke és az új aranykor varázsa elzsongította és szinte megbénította a nép esetleges ellenzéki, függetlenségi, köztársasági ábrándjait és berzenkedéseit, a viláгурalom megcsillogtatása pedig feledtette Rómával, hogy zsarnoki uralom alatt él. Vergilius így fogalmazta meg ezt a viláгурalmi hivatást: „Ne feledd, római, hogy küldetésed a viláгурa-

lom!" Ez a viláгурalmi küldetés alkalmas káprázat volt elfeledtetni Róma népével a mondat második felét, amelyet Augustus elhallgatott, Vergilius pedig óvakodott leírni: „... sorsod pedig a szolgaság.”

Azonban egy ötvenévesnél hosszabb uralkodás, amely évszázadokra fénybe vonta Augustus alakját, mégis okvetlenül hozott bizonyos eredményeket. És itt Tacitus emlékeztetés elvét kell szem előtt tartanunk, s valóban „sine ira et studio”, elfogultság és ellenszenv nélkül kell szemlélnünk ezt az uralkodást is, hogy igazságot szolgáltatassunk annak az Augustusnak, aki éppen Tacitus más nyilatkozatai szerint semmiféle kíméletet sem érdemelt.

Erdeméül tudhatjuk be, hogy hagyományt teremtett: a római nemzeti monarchia hagyományát; ez a nemzeti monarchia lényegében arisztokrata uralom volt ugyan a köztársaság álarcában, ám ez az augustusi principatus eszményképe volt később sok gondolkodóknak és az uralkodók közül is egy Nervának, egy Deciusnak. Ezek azonban éppen csak a kísérletig jutottak el, hogy feltámasszák, illetőleg folytassák az augustusi monarchiát, de már a kísérlet bebizonyította, hogy az augustusi elgondolás idejét múlta. Ez az augustusi hagyomány mindazonáltal tovább élt, szinte lappangott a történetfilozófiai elmélkedésekben, és ha valóság nem is lehetett belőle, mégis eleven ereje maradt a római történelemnek. Így ha a későbbi császárok politikája merőben eltért is Augustus politikai elveitől és eszményeitől, ez az augustusi hagyomány még századokig termékenyítő ereje maradt a birodalom életének.

Bár Augustus nem folytatott hódító politikát, mégis az ő nevéhez fűződik Egyiptom bekebelezése a birodalomba. Ezzel bezárult

az a gyűrű, amely a Földközi-tengert teljesen magába zárta: ezzel a római birodalom földközi-tengeri birodalom lett, és megkezdődött nagy történelmi hivatása: a Földközi-tengert környező népek között a hellenizmustól átítatott római kultúra elterjesztése. Ez egyik jelentős eredménye Augustus, s méghozzá a fiatal Augustus birodalmi politikájának.

Felismerte a dunai és a rajnai védővonal fontosságát; tudta, hogy a mérhetetlenül hosszú határsánc védelmére rengeteg katonára kell, és éppen ez az oka, hogy hadseregét védelemre, nem pedig hódításra használta. Önletrajzában mondja, hogy az idegen nemzeteket nem akarta leigázni, hanem csak Rómához édesgetni, és ezzel pontosan összhangban Tacitus nyilatkozata, amely szerint alapelve volt megtartani a birodalom határait, nem pedig tágítani. Mivel pedig a birodalom két legnagyobb határfolyója, a Duna és a Rajna nyugatra esett, éppen ezért kétszer akkora hadsereget tartott nyugaton, mint Kisázsiaiban; ennek a hadseregnek a magva is Itáliában állomásozott. Legénysége majdnem csupa itáliai paraszt volt, és ezeket római tisztek vezették; a társadalmi osztálytagozódás itt a hadseregben is megmaradt. Az itáliai tisztek, többnyire lovagrendiek, szervezték meg az erős hadsereget a tartományokban is. És Augustus elismerésre méltó kezdeményezése volt az, hogy éppen ezekből a kipróbált tisztekből alakította meg az új hivatalnoki kart.

Mert most már erre is szükség volt; Róma többé nem városállam, hanem birodalmi főváros. Már többé nem a szenátus gondoskodott Róma ellátásáról és igazgatásáról, hanem a császár, mert Róma a császáré volt és rajta kívül a birodalomé. A császár feladata volt a római nép ellátása kenyérrel, olajjal és szó-

ráközésekkel. Annál inkább feladatának érezte Augustus a nép dédelgetését, mert amíg egyfelől a szenátus feladata volt a kormányzás és az arisztokraták elgondolásainak megvalósítása, másfelől Augustus mint tribunus, hivatalból a nép védője volt, és ezért megadta a demokratikus ellensúlyt az arisztokrata kormányzatnak.

Uralkodásának értékei közé tartozik a társadalmi erkölcs megújítása, amelyről önéletrajzában bizonyos büszkeséggel emlékezik meg. Ez az erkölcsi megújítás abban állt, hogy új házassági törvényeket alkotott, amelyeknek célja volt a közerkölcs megnemesítése és ezen a réven a társadalom újjáalkotása; ide tartozott a római ifjúság testi nevelésének gondozása, erős és friss új nemzedék nevelése céljából. Természetesen, ennek az intézkedésnek is elsősorban az volt a célja, hogy talpraesett, használható, szívós és jellemes tiszteket és hivatalnokokat neveljen. Ebben a tekintetben értékes volt a költők és írók támogatása, amelyről fentebb megemlékeztünk. Ambár kétségtelen, hogy a népet semmiféle hellenisztikus költeménnyel nem lehetett a földművelésre édesgetni vagy a császár isteni eredetének elismerésével győnyörködtetni, mégis bizonyos, hogy azok az arisztokraták, akik Horatius vagy Vergilius költeményeit olvasták, mindenesetre ráeszméltek arra, hogy itt a rómaiság új arcának és új jellemének kialakításáról van szó. Ebből a szempontból nem lényeges, hogy egyébként Augustus a nép minden baját és ezzel együtt a társadalmi jelenségeket is csak tüneti kezelésben részesítette.

Uralkodása egyik jelentős tényének szokták tartani mindazokat az intézkedéseit, amelyeket az ősi hit és vallásosság fenntartására tett. Szívesen ábrázoltatta magát mint

főpapot, vallási szertartások végzése közben, és önéletrajzában szívesen emlegeti, hogy hány templomot újjátartott meg és építtetett, hányféle szertartást elevenített fel, és mily gondosan örködött az államvallás fenntartásán. A történetíró szívesen elismeri ezeket az érdemeit, de kénytelen hozzátenni, hogy mindezek az intézkedések a vallási intézményeket is a császárság szolgálatába állították. Voltaképpen soha egyetlen római író sem panaszkodott arról, hogy Augustus korában vagy Augustus intézkedései előtt az államvallás tisztelete és a szertartások végzése hanyatlott volna. Tehát Augustus tulajdonképpen csak a propaganda eszközeül használta fel az ősi vallásosság úgynevezett felújítását. Kétségtelenül felismerhető ebben a törekvésben az a cél, hogy az államvallást, amely eddig a köztársaságot támogatta és szolgálta, a császárság szolgálatába állítsa. Az ókor egyik kiváló ismerője mondja, hogy itt kezdődik az emberiség történelmének egyik végetes folyamata: a trón és az oltár szövetsége.

A világuralmi küldetés elve szépen hangzik Vergilius versében, de annál keményebb feladat volt a valóságban. Augustus korában tulajdonképpen megvolt már a római világbirodalom: Róma gyarmata volt Gallia, Germania, Afrika, Szicília, Hispania, Görögország, Kisázsia, Britannia, s utána talán csak Pannonia és Dacia jelentősebb gyarapodása a birodalomnak. A birodalom megtartásának feladata pedig azért volt kemény, mert Rómát és Itáliát ugyan féken tartotta az augustusi aranykor hamis romantikája és a forradalmi mozgólódások kíméletlen elfojtása, de ezek a mozgalmak ezentúl már a tartományokban lángoltak fel, s a lázadás szellemét szüntelenül szítja és fokozza a meghódított és

leigázott barbár népek állandó nyugtalankodása. Augústus után szakadatlanul a határokon harcolnak a legiók: a barbárok döngetik a birodalom kapuit.

Horatius mondja, hogy a *Julium sidus*, a Julius-család csillaga, úgy ragyog, egyre fényesebben, mint a hold az apró csillagok között. Csakhogy e fényben ott ragyogott már a Claudius-család csillaga is, mert Augustusnak fiágón magva szakadt, úgyhogy az ősi Claudius-családból származó mostoha-fiát, Tiberiust fogadta örökbe, bár csak kénytelen-kelletlen, mert nem szerette, lépten-nyomon mellőzte és megsértette. Tiberius zárkózott és mogorva egyéniség volt: Tacitus sötét színekkel festi meg arcképét, és uralkodását (14—37), Velleius Patérculus viszont valóságos aranykornak magasztalja az új császár évtizedeit. Az igazság középputt van. Tiberius megtanulta elődjétől a ravaszságot és a képmutatást; úgy tett, mintha nehezen szánná rá magát az uralkodásra; engedte, hogy a szenátus térden csúszva könyöröggjön neki, hogy teljesítse Augustus meghagyását, vállalja el a főhatalmat, és ezt felelte: „Nem tudjátok, mily rettenetes fenevad az imperium, a császári méltóság!” De természetesen vállalta, hogy megküzd ezzel a fenevaddal, és sikeresen küzdött meg vele. Szinte tudatosan mellőzött minden romantikát, szemfényvesztést és hatásvadászatot: nem engedte meg, hogy tiszteletére szobrokat állítsanak, és templomokat emeljenek, józanul és kemény kézzel rendet teremtett, de zörd elzárkózása elidegenítette tőle a szenátust is, alattvalóit is. Sokat hódított, csak népét nem tudta meghódítani: nem a népre, nem a szenátusra, hanem a jól fizetett császári testőrségre, a pretoriánusokra támaszkodott. Innen kezdve évtizedeken át a pretoriánusok

döntik el, ki legyen a császár: meggyilkolják a régit, kikiáltják az újat. Időszámításunk első századának császárairól, Gaius (Caligula), Claudius, Nero uralkodásáról Suetonius rajzol színes képet, Tacitus ír tragikus-patetikus, drámai hangú beszámolót. A borzalom, az őrjöngés, a mészárlás hátborzongató fausti boszorkányszombatja ez a néhány évtized. Erre az időre igazán érvényes Seneca megjegyzése a „királyi kegyetlenkedésről” és Claudius császár elve: tűrni kell az uralkodó kényét-kedvét. Ezeknek az évtizedeknek római császárai alaposan próbára is tették alattvalóik türelmét.

Tiberius még nyomorúságos és terhes szolgágnak nevezte az uralkodást, utódai már korlátlan felhatalmazásnak érezték minden aljas szenvedélyűk kielégítésére. De a Flavius-császárok uralkodásával (69—81), majd Domitianus (81—96) őrjöngése után Nerva, Traianus, Hadrianus és utódai alatt boldogabb kor virradt Rómára, a császárság fénykora, mint Tacitus mondja: *rara temporum felicitas*, páratlanul boldog korszak, amelyben végre megbékélt és összeolvadt két olyan — eleddig összeférhetetlen — elv, mint a császárság és a szabadság.

Ezt az ellentétet értékesítette elsősorban Suetonius, az első tizenkét császár életrajzában. Bármily kedvelt olvasmány volt könyve évszázadokon át, alapjában véve mégiscsak botránykrónika. Ezzel az életrajztípussal ugyan századokig érvényes műfajt teremtett, amelyet a császártörténet későbbi írói rendkívül szorgalmasan és lelkesen műveltek, azonban meg kell mondanunk, hogy még az első századi császárok életé sem állt csupán botrányokból és gyalázatoságokból. Az érdekességek és botrányok hajhászásába Tacitus is belemerül kissé, de őt erre hajthatatlan

arisztokrata meggyőződése indítja, amely ugyan megengedte neki, hogy elfogadjon a császárságot mint politikai formát, azonban egyúttal arra indította, hogy a legszigorúbban elítéljen minden császárt, aki csak egyetlen hajszályt is merészelt közeledni a nép felé. A tárgyilagos történetírás régen megalapította, hogy Tiberius, Claudius és Nero uralkodása nem merült ki a botránykrónikákban, sőt még az eszeveszett Caliguláról is elmondhatjuk, hogy rövid uralkodása alatt sok intézkedést tett a birodalom nyugati határainak védelmére.

A római császárság téves megítélésének egyik legfőbb oka éppen Suetonius és részben Tacitus botránykrónikája. Nem szabad elfelednünk, hogy Tiberius még Augustus programja alapján állt; azt sem szabad elfelednünk, hogy Claudius kiváló tudós volt, és a Duna-vonal védelmére számbavehető intézkedéseket tett, valamint azt sem, hogy Nero nevéhez fűződik Armenia és ezzel a Fekete-tenger déli partja meghódítása és Róma újjáépítése. Kétségtelen, hogy éppen az első század néhány uralkodója erőszakolta ki a vakhitet az uralkodó mindenhatóságában, éppen ezek tömték meg a tiszta római szenátust idegen elemekkel, éppen ezek süllyesztették árnyékhatalomná a birodalomnak ezt az ősi, előkelő kormányzótestületét, és éppen ezek alatt harapódzott el legjobban a hitvány és alávaló szolgaság, aminek eredménye a császárok egyéni gazdagodása volt, részben kikényszerített örökhatóság, részben erőszakos vagyonelkobzás révén.

Vespasianus plebejus származású császár volt, s ezért nem csodálatos, hogy demokratikusan kormányzott, és olyan pénzügyi takarékoságot léptetett életbe, amely az előző császárok eszeveszett pazarlása után való-

ságos megváltás volt a római birodalomnak. A hatalmas tábornok hízelgői már a judaeai háború alatt — amelyet fia, Titus fejezett be Jeruzsálem meghódításával —, mikor megtudták, hogy vezérüket császárrá kiáltották ki, szerettek volna istent csinálni belőle: Alexandriában mindenféle mesterkedésekkel és csalafintaságokkal csodálatos gyógyításokat hajtottak végre vele. Becsületére válik, hogy megmaradt józan, takarékos és egyszerű római polgárnak és uralkodónak.

Nerva is Augustus nyomain indult, sőt eleinte azt hitték, hogy Traianus is Augustus politikáját követi majd. De ezt az uralkodót, akit optimus princepsnek, a legjobb császárnak nevezték, a körülmények hamarosan hódításra kényszerítették. Így lett a római birodalom északi védővonalán új tartomány Dacia, délen pedig Arábia. Traianus hódításaival beteljesedett a római császárságnak imént említett feladata: a Földközi-tenger partjairól bevinni a szárazföld belsejébe a hellenisztikus római kultúrát. Uralkodásának nevezetes eseménye, hogy történelmileg ekkor jelentkezik határozottabb körvonalakkal a kereszténység.

Utóda, Hadrianus (117—138) alatt veszendőbe mennek Traianus keleti hódításai, mert az új császárnak a humanizmus az eszménye, különösképpen a görög szellem. Jelszava a béke; romantikus felfogása a görög és különösen a hellenisztikus művészet és irodalom utánzására indította, úgyhogy történelmi jelentősége meglehetősen irodalmi jellegű. Marcus Aurelius (161—180), a stoikus filozófus, aki csak kénytelen-kelletlen visel háborút a Dunától északra tanyázó és folyton nyugtalankodó barbárok ellen, de sohasem érzi magát császárnak és hadvezérnek, hanem inkább mindig filozófusnak.

Septimius Severust (193—211) már a katonák emelik trónra, s itt kezdődik a legiők döntő befolyása a császári trón betöltésére. A katonacsászárok kora ez, véres és zűrzavaros század, amelyben majdnem annyi ellen-császár volt, mint császár, mert a legiők itt is, ott is, egyre-másra kiáltottak ki császárokat. Természetesen a katonaságot bőkezűen fizették, a „fenevad” ette a pénzt, úgyhogy az államhatalomnak most már három tényezője volt: a császár, a szenátus és a hadsereg. Talán fölösleges is megjegyezni, hogy a három közül legjelentéktlenebb volt a szenátus és legjelentékenyebb a hadsereg.

Egyik igen fontos intézkedése volt Septimius Severusnak, hogy újjászervezte a testőrséget, amivel hatalmát is jelentékenyen megnövelte; az uralkodóház vagyonát ugyan elkülönítette az állam vagyonától, s ezzel pénzügyileg rendet teremtett, de azzal, hogy a legfőbb katonai méltóságokat a lovagrend tagjainak adományozta, valójában átjátszotta az államhatalmat a katonai vezetők kezére.

Caracalla császárnak az az intézkedése, hogy minden szabad polgár megkaphatta a római polgárjogot (212), rendkívüli következményekkel járt, amelyeket a történetírás nem méltatott eléggé: az lett az eredménye, hogy a tartományok egyenrangúak lettek Itáliával, az állam igazgatásának és vezetésének egyformán tényezője lehetett akármely idegen, akár barbár is, és így az állam életében szóhoz juthattak olyan elemek, amelyek részben nem voltak hivatva ilyen fontos feladatok intézésére, részben pedig tökéletesen idegenek voltak a római szellemtől.

Még egyszer felbukkan a III. század közepén Augustus politikai elgondolása, Decius uralkodása alatt. Ez az ősrómai szellem és jellem rajongója, s valóban kissé romantikus

módszerrel igyekezett megállítani a törtenelem kerekét. Elképzeléseibe beleszólt a kereszténység egyre erősebb térfoglalása; ő is, utána Valerianus császár is észrevette, hogy a kereszténység már nem csupán egy a keleti vallások közül, hanem kezd lassanként jelentékeny politikai tényezővé is válni. A keresztények ellen indított irtóhadjárata éppoly eredménytelen volt, mint harca Augustus politikájának felújításaért. Utána Aurelianus igyekszik megállítani a birodalom bomlását és helyreállítani az egységet. Ez drága áron sikerült neki: Helios, a szíriai Napisten tiszteletét kellett befogadnia Rómába, és ez a tény súlyosabb sebet ejtett a nemzeti valláson, mint a kereszténység. Egy ponton azonban tiszta helyzetet teremtett: a Napisten római templomában ezentúl ennek a keleti kultusznak egy másik megnyilvánulása is érvényesült: a császár tisztelete, illetőleg imádása, mivel a császár volt a Napisten földi mása.

Valamikor a római polgárnak ez volt a büszke jelszava: civis Romanus sum, római polgár vagyok! Ebben az időben azonban már mindenki római polgár lehetett, és akár polgár volt, akár felszabadított rabszolga, a császárt és a nagybirtokot szolgálta, úgyhogy már mellékes is volt, hogy a rendszernek, vagyis az államhatalomnak a császár-e a legfőbb erőssége vagy a szenátus, vagy a hadsereg.

De ez a rendszer nem is a hatalmi tényezőkön bukott meg, hanem a pénzpocsékolást követő nagyméretű eladósodáson, majd az emiatt bekövetkezett termelési válságon, és ennek a gazdasági csődnek nem utolsósorban oka volt a rabszolga-gazdálkodást felváltó kisbirtokos (colonus) parasztok fokozatos

tönkrejutása, az állami jövedelmek elapadása és a pénz elértéktelenedése.

Ekkor, utoljára, erélyes katona veszi kezébe Róma sorsának intézését: a dalmáciai parasztfiúból lett hatalmas tábornok, Diocletianus (284—305). Vele voltaképpen meg is szűnik a principatus, és megkezdődik a dominatus, az az uralmi rendszer, amelyben az uralkodó már nem princeps és imperator, hanem „dominus et deus”, korlátlan úr és isten. Eldobja azokat a tartalmatlan sallangokat, amelyek több mint háromszáz évig köztársasági mázzal álcázták a monarchiát, nyíltan melőzi a már úgysis játékszerré zsugorodott szenátust, fölveszi a keleti korlátlan uralkodók díszait és külsőségeit, meghonosítja az udvari pompát, úgyhogy szent személyéhez csak isteneknek járó tiszteletadásokkal lehet közelíteni. Akarata törvény, szava parancs.

A császárok egyik életrajzírója őrizte meg ezt a mondását: „Semmi sem oly nehéz, mint jól uralkodni.” Ez mutatja, hogy komolyan fogta fel hivatását. Célja volt erős államot teremteni, összefogni még egyszer a bomladozó birodalmat, megszilárdítani a pénzügyeket. Mindenekelőtt vissza kellett szerezni a császári méltóság tekintélyét: ennek eszköze volt a szemkápráztató keleti külsőségekkel megistenített korlátlan despotizmus; véget kellett vetni az örökös ellencsászárosdinak; ennek eszköze volt a decentralizáció; keleti és nyugati félre osztotta a birodalmat, mindegyik élén egy-egy Augustus (birodalmi császár) állt; aztán mind a két félt két részre osztotta, s az egyik részt maga az Augustus, a másikat az alája rendelt Caesar (területi császár) kormányozta. A társuralkodás rendszere alapján helyes volt, hiszen könnyebb volt az óriási birodalmat négy fővárosból igazgatni, mint egyből, a barbárokat is könny-

nyebb volt féken tartani a mindig kéznél levő négy hadseréggel. Együttal azonban veszedelmes is volt ez a rendszer: a négy főváros (Augusta Trevirorum: Trier; Mediolanum: Milánó; Sirmium: Mitrovica; Nikomedia: Izmid) háttérbe szorította Rómát, a birodalom eddigi összetartó erejét, a római egység és hatalom jelképét, s innen már csak egy lépés volt addig, hogy a következő császár új fővárost alapítson, és nem is egészen két század múlva keleti és nyugati császárság keletkezzék. Helyes volt a szándéka Diocletianusnak, hogy gátat akart vetni a pénzromlásnak, és rendeletet adott ki az árdrágítás és az áruuzsora ellen; ez a rendelet nem annyira az áruk legmagasabb értékének megszabása pénzben, mint inkább a pénz értékének megszabása áruban, vagyis áttérés a pénzgazdálkodásról a terménygazdálkodásra: a katonák és a polgári tisztviselők most már természetben (áruban) kapták fizetésüket az állami raktárakból. Mert Diocletianus a hatalmas állam igazgatására olyan hivatalnoktestületet teremtett, állami és udvari címekkel, rangokkal és rangosztályokkal, amely jócskán túlélte őt, és például Bizáncban szinte öncélú hatalmi tényezővé fajult.

Uralkodásának kereken két évtizede alatt a diocletianusi államrend jól működött. Az istencsászár sohasem ragadtatta magát zsarnokoskodásra — bár akkora volt a hatalma, mint előtte senkinek —, mintha csak a stoikus elvet vallotta volna: „Mivel az uralkodónak minden szabad, éppen ezért sok minden nem szabad.” Hogy a keresztények ellen kíméletlenül járt el, az arra mutat, hogy nem ismerte fel a kor vallási válságát, s azt hitte, hogy az erő politikájával csírájában el-

fojthatja az új, forradalminak érzett világnézetet.

Meg kellett érnie rendszerének bukását: 305-ben lemondott, és visszavonult a dalmáciai Salona mellett épített pazar palotájába (ma Split), s ott élte meg a nyugati Caesar, Flavius Valerius Constantinus sorozatos győzelmeit (306, 307, 312), amelyekkel lassanként hatalmába kerítette és megint egy kézben egyesítette a birodalom nagyobbik felét, úgyhogy Diocletianus haláláig (316) már csak egy ellenfele maradt, míg végre 324-ben ezt is leverte, és egyetlen uralkodója lett a birodalomnak. Kihirdette a vallások egyenjogúságát, s a kereszténységet tette uralkodó vallássá, abban a meggyőződésben, hogy az azonos a napisten (Sol, Helios) kultuszával, amelynek maga is hódolt. A csodálatos keresztlátomásról költött legenda ügyes papi politikusok engedelmes eszközévé tette, s így lényegében ő az alapítója a középkorban nagyra nőtt teokráciának; az erőszakosan fellépő keresztény egyház, a katonaság és a nagybirtok mellett, most harmadik nagyhatalommá izmosodik a birodalomban. Ennek az új, keresztény birodalomnak új fővárost alapított az ezeréves Bizánc helyén (Konstantinápoly, 326). Ezzel a római birodalom súlypontja keletre tolódott, s Róma már csak alig másfél századig tengette a maga látszat-életét.

Constantinust (306—337) Nagy-nak nevezték el a történelem, szentté avatta a legenda, ám cserbenhagyta a rideg valóság: sem pénz-reform, sem keresztény despotizmus, sem vallási rajongás és türelmetlenség nem vetett gátat a birodalom bomlásának és szét-hullásának. Örökös monarchiát alapított, fiai követték a trónon, de ezek alatt is a feleke-zetek marakodása, a nagybirtokosok basás-

kodása és a tábornokok mindenhatósága állott az állam életének középpontjában.

Még egy utolsó kísérletet tesz Flavius Claudius Julianus, Constantinus testvérének, Julius Constantiusnak a fia (361—363). Nagy tehetségű s kiváló műveltségű uralkodó, remek szónok és író, kitűnő hadvezér. Mindjárt uralkodása elején megszüntette a kereszténység államvallás-jellegét, teljes vallási szabadságot hirdetett, tehát újra jogaiba iktatta az ősi római vallást is, mert ezt tartotta a birodalom igazi összetartó erejének. Csakhogy ennek az eredeti, erős és lenyűgöző egyéniségnek sem sikerült már visszafelé forgatnia a történelem kerekét, legfeljebb egy pillanatra megállítania a vallási türelmetlenség dühöngését. Korai halála után a kiváló szónok és államférfi, Symmachus harcolt az ősi vallás szabadságáért, de ez már csak védekezés volt, a támadást, a megerősödött keresztény egyház vezette, a szenvedélyes és türelmetlen Ambrosius (Szent Ambrosius, 340—397) mediolanumi püspök zászlaja alatt. A negyedik század Rómájáról ez a heves irodalmi harc ad hiteles képet, és Ammianus Marcellinusnak, a tábornok-történet-írónak nagy munkája, amelyben élesen megvilágítja Julianus egyéniségét, a római állam és társadalom bomladozását, egyúttal pedig a fiatal és erős barbár népek, elsősorban a hunok felülkerekedését.

Lassanként barbárok foglalják el a birodalom legfőbb méltóságait, de az efféle „bé-kés behatolás” mellett fegyverrel is döngetik már a birodalom bástyatornyait. Hogy Alarich, a nyugati gótok királya 410. augusztus 23-án elfoglalta és feldúlta Rómát, a birodalom szemefényét, a latin műveltség fellegvárát, az több volt egyszerű hódításnál, az már a római császárság végét jelentette.

Hieronymus (Szent Jeromos, 348—420) megrendítő szavakban siratja el Róma alkonyát. Fájdalmas búcsú ez a „Roma aeterná”-tól, az örök Rómától, és fölsejlik benne a régi komor jóslat: „Amíg áll Róma, áll a világ; ha Róma elpusztul, elpusztul az egész világ.”

Valóban, egy egész világ pusztult el a nyugatrómai birodalom bukásával. S mégis fölemelő ebben a pusztulásban az a tény, hogy az antik Róma és főképpen a császárkor öröksége mindmáig értékes eleme az emberiség politikai, társadalmi, gazdasági életének és művelődésének.

Ami ezután következik, már csak tengődés. Jelentéktelen császárok és ellenccsászárok váltogatják egymást, a katonaság kénye-kedve szerint, míg végre a legjelentéktelenebbet, a tizenhat éves Romulust — Orestes római hadvezér fiát — a germán Odoaker, császári testőrtábornok megfosztotta méltóságától, s magát tette meg Itália királyának, majdnem pontosan hatvanhat évvel Róma feldúlása után (476. aug. 25.). Ezzel megszűnt a nyugatrómai császárság.

Ennek a könyvnek célja megmutatni, hogyan tükröződik a római császárkor politikai története, művelődése és társadalmi élete az egykorú írók műveiben. Szemelvényeinket prózairók műveiből válogattuk, elsősorban történetírókból. Igaz, vannak költői művek is, amelyek színes képeket festenek a császárkor társadalmi életéről, de úgy gondoltuk, hogy helyesebb hiteles és forrásértékű történelmi művekből, továbbá szónoklatokból, levelekből, filozófiai fejtegetésekből és elmélkedésekből megismertetni a kor lelkét és arcát. Kétségtelen, hogy Juvenalis (kb. 47—127) szatírái eleven és szemléltető kép

adnak Róma életéről és társadalmáról, de persze az elkerülhetetlen költői túlzásokkal; viszont Petronius nagyszabású erkölcsrajza, amelyből bőven adunk részleteket, reális és hiteles képet ad korá társadalmáról. Ha részleteket adtunk volna Horatius vagy Vergilius költeményeiből, legfeljebb a költészet nyelvén ismételtük volna azt, amit Augustus prózában elmondott, nevezetesen önéletrajzában. Ennek a hitelességéhez nem férhet szó, legfeljebb az a baja, hogy túlságosan elsőszemélyes, minden győzelmet, minden törvényt, minden építkezést önmagának tulajdonít, mintha államférfiai, tanácsadói, jogászai, mérnökei és hadvezérei nem is lettek volna.

Bár bevezető tanulmányunk legrészletesebben Augustusszal foglalkozik — mint a császárság alapítójával —, a kötet szemelvényei igyekeznek kidomborítani a későbbi uralkodók s velük a korok és társadalmak jellegét és jelentőségét is. Nem összefüggő történelmet akartunk adni, hanem csupán képeket a császárság öt évszázadából, de anyagunkat úgy rendeztük, hogy ezek a részletek végül is egyetlen hatalmas freskóba olvadjanak össze, amely szemléltető, hű és egyúttal színes ábrázolása ennek a mozgalmas kornak.

Ezek a szemelvények tájékoztatják az olvasót a történelmi tényekről, az udvari cselészövésekről, az előkelők erkölcstelenkedéseiről, a kimagasló egyéniségekről, a társadalmi osztályok helyzetéről, a gazdagok jólétéről és dorbézolásairól, a parasztok és a kézművesek nyomorúságáról, a nép szórakozásairól, a vallás és filozófia égető kérdéseiről és az egyre céltudatosabban előretörő keresztény politikai egyházzal; néhány novella mulatságos és hangulatos jelenetekkel egészíti

ki a történetírók és filozófusok társadalomrajzát.

A korlátozott terjedelem miatt nem adhatunk szemelvényeket a császárkor jogi, orvosi, természettudományi és technikai irodalmából, és nem ábrázolhattuk részletesen a IV—V. század bomlási folyamatát, a belső lázadásokat, a roppant barbár tömegek örökös nyugtalanzkodását, a tartományok sorozatos elszakadását. De azt hisszük, hogy a császárságnak így is hiteles és nagyszabású képe bontakozik ki szemelvényeinkből, úgyhogy az olvasó, ha leteszi a könyvet, maga is meggyőződik Róma, s főképp a római császárság fontos szerepéről az emberiség történetében és művelődésében. Senki szebben nem foglalta szavakba Rómának ezt a jelentőségét, mint az idősebb Plinius, a természettudós: „Itália, a világ minden országának tanítványa és egyúttal édesanyja, az istenek akaratából arra hivatott, hogy fényesebbé tegye magát az eget is, egyesítse és kiművelje a világ szétszórt népeit, egyetlen művelt nvelv használatával kapcsolja össze a százféle durva nyelven beszélő népeket, közelebb hozza őket egymáshoz, és megadja nekik az igazi műveltséget, szóval, hogy az egész világ minden népének közös-egy hazája legyen” (n. h. III 3, 39).

Révay József

CSÁSZÁRSÁG ÉS ZSARNOKSÁG

AUGUSTUS ÖNÉLETRAJZA

Tizenkilenc éves koromban a magam elhátározásából és a magam költségén hadsereget szerveztem, amelynek segítségével a párturalomtól szorongatott államot felszabadítottam. Ezen a címen a szenátus kitüntető határozatával tagjai közé választott Caius Panša és Aulus Hirtius konzulsága alatt — úgyhogy véleményemet a volt konzulokkal együtt adhattam elő —, és a főparancsnoksággal ruháztam fel. Mint volt praetort, engem és a konzulokat bízott meg, hogy kivételes hatalommal gondoskodjunk az állam biztonságáról. A nép pedig ugyanebben az évben,¹ miután a háborúban mindkét konzul elesett, konzulá és triumvirré választott az állam ügyeinek rendbehozatalára.

Atyám² gyilkosainak istentelen tettét törvényes ítélettel megtoroltam: száműztem, majd amikor fegyverrel támadtak az állam ellen, nyílt csatában kétszer is legyőztem őket.

Sokszor viseltem hadat szárazon és vízen, belső és külső ellenség ellen az egész földkerekségen, és győzelmeim után minden kegyelmet kérő polgárnak megkegyelmeztem. Ha biztonságunk veszélyeztetése nélkül meg lehetett bocsátani, az idegen népeket sem irtottam ki, inkább megoltalmaztam. Körülbelül ötszázezer római polgár tette le kezembe

¹ i. e. 43.

² Julius Caesar.

az esküt. Ezek közül szolgálati éveik letelével gyarmatvárosokba telepítettem, vagy önkormányzatú városaikba visszabocsátottam valamivel több mint háromszázezret. Valamennyiük számára földet utaltam ki, vagy pénzt adtam katonáskodásuk jutalmául. Hátjót a háromsorevezősöknél kisebbeken kívül hatszázat zsákmányoltam.

Kétszer tartottam kisebb, háromszor pedig ünnepélyes diadalmenetet, és huszonegyszer kiáltottak ki imperatorrá. A szenátus több diadalmenetet is megszavazott számomra, de én nem fogadtam el. Az egyes háborúk során tett fogadalmaim beváltásául az engem megillető vesszőnyalábokról a babért a Capitoliumon helyeztem el. A győzelmekért, amelyeket szárazon és vízen vagy magam vívtam ki, vagy fővezérletem alatt tábornokaim, a szenátus ötvenötször rendelt hálaadást a halhatatlan isteneknek. A napok száma, amelyeken szenátusi határozat alapján hálaadó istentiszteleteket tartottak, nyolcszázkilencven volt. Diadalmeneteimen kilenc király vagy királyi sarj vonult fel szekerek előtt. Tizenháromszor voltam konzul, mikor ezeket írtam, és harminchetedszer nyertem el a néptribunusi hatalmat.

Ötödik konzuli évemben³ a nép és a szenátus határozatából növeltem a patríciusok számát. A szenátust háromszor választottam újra. Hatodik konzulságom évében hivatali társaimmal, Marcus Agrippával együtt vagyongbecslést tartottam. Előzőleg negyvenkét évben át nem volt népszámlálás. Ezen a népszámláláson négymillió-hatvanháromezer római polgárt vettünk számba. Másodízben konzuli hatáskörben egyedül tartottam népszámlálást Caius Censorinus és Caius Asinius

³ i. e. 29.

konzulása alatt,⁴ amikor is négymillió-két-százharmincháromezer római polgár került a jegyzékbe. Ugyancsak konzuli hatáskörben harmadszor is tartottam népszámlálást fiammal, Tiberius Caesarral, mint hivatali társammal, Sextus Pompeius és Sextus Appuleius konzulása alatt.⁵ Ekkor az eredmény négymillió-kilencszázharminchétezer fő volt. Az én kezdeményezésemre hozott új törvényekkel az ösöknek a mi korunkból már-már kivesző sok példáját elevenítettem fel, és magam is sok mindenben hagytam hátra követendő példákat az utódoknak...

A szenátus kezdeményezésére a praetorok és néptribunusok egy részét Quintus Lucretius konzullal és a legtekintélyesebb férfiakkal elém küldték Campaniába; ilyen megtiszteltetést rajtam kívül még senkinek sem szavaztak meg. Mikor Hispaniából és Galliából e tartományok sikeres lecsendesítése után, Tiberius Nero és Publius Quintilius konzulása alatt⁶ Rómába hazatértem, a szenátus a Mars-mezőn az „Augustusi béke oltárát” emeltette visszatérésem örömére, és úgy rendelkezett, hogy ott a hatóság, a papok és a Vesta-szüzek minden évben áldozatot mutassanak be.

Janus Quirinus kapuját, amelyet őseink akarata szerint csak akkor lehetett zárva tartani, amikor a római nép hatalma alá tartozó területeken, szárazon és vízen, mindenütt győzelmek árán kivívott béke uralkodik — bár a hagyomány szerint születésem előtt a város alapításától fogva mindössze kétszer volt zárva —, kormányzásom alatt a szenátus háromszor záratta be.

⁴ i. e. 8.

⁵ i. sz. 13.

⁶ i. e. 13.

A római köznépek fejenként háromszáz sestertiust fizettem ki atyám végrendelete alapján, ötödik konzulságom évében a magam nevében négyszáz sestertiust a hadizsákmányból, tizedik konzulságom idején pedig a saját vagyonomból, ismét négyszáz-négyszáz sestertiust ajándékoztam mindenkinek, majd tizenegyedik konzulságom évében a saját pénzemen vásárolt gabonából tizenkét gabonaosztást rendeztem, amikor pedig tizenkettedszer nyertem el a tribunusi hatalmat, harmadszor is négyszáz-négyszáz sestertiust adtam minden embernek. Ezekben az ajándékaiban minden alkalommal legalább kétszázötvenezer személy részesült. Mikor tizennyolcdszor nyertem el a tribunusi hatalmat, és tizenkettedszer voltam konzul, a Város háromszázhuszezer lakosának adtam fejenként hatvan-hatvan denariust. Földhöz juttatott katonáimnak ötödik konzulságom évében a hadizsákmányból ezer-ezer sestertiust adtam fejenként; ebben a diadálmenetem örömeire juttatott ajándékban a telepesek közül mintegy százhuszezren részesültek. Tizenharmadik konzulságom évében a köznépek, amely akkor államköltségen kapott gabonát, hatvan-hatvan denariust adtam; ezeknek a száma is valamivel több volt kétszáz-ezernél...

Négyszer segítettem ki az államkincstárt saját pénzemből, oly módon, hogy százötvenmillió sestertiust bocsátottam a kincstár vezetőinek rendelkezésére. Marcus Lepidus és Lucius Arruntius konzulsága alatt pedig a katonai kincstárba — amelyet az én javaslatomra alapítottak, hogy abból jutalmazzák azokat a katonákat, akik húsz évet vagy ennél többet szolgáltak — magánvagyonomból százhetvenmillió sestertiust fizettem be.

Cnaeus és Publius Lentulus⁷ konzuli évétől kezdve, valahányszor nem volt elegendő az adójövedelem, hol százezer, hol még sokkal több embernek juttattam saját vagyonomból gabonát és pénzbeli segítséget.

Felépíttettem a curiát és a vele szomszédos Minerva-szentélyt és a palatinusi Apollotemplomot a csarnokokkal, az isteni Julius⁸ templomát, a Lupercalt, a Circus Flaminius melletti csarnokot — azt is megengedtem, hogy ezt Octaviáról nevezzék el, arról, aki ugyanezen a helyen régebben csarnokot emeltetett —, a Circus Maximus melletti szentélyt, a Capitoliumon Jupiter Feretrius és Jupiter Tonans templomát, Quirinus templomát, az Aventinuson Minerva, Juno Regina és Jupiter Libertas templomát, a családi védőistenek szentélyét a Szent Út emelkedőjén, az állami védőistenségek templomát a Velia-kerületben, Juventus templomát és Magna Mater templomát a Palatinuson.

A Capitoliumot és a Pompeius-színházat roppant költséggel újjáépíttettem, de nevetem nem örökölttem meg rajtuk. Az ősrégi, több helyen roskadozó vízvezetékeket kijavítottam, a Marcusról⁹ nevezett vízvezeték vizét megkészszeréztem úgy, hogy új forrást kapcsoltam bele. A Forum Juliumot és azt a bazilikát, amely a Castor-templom és a Saturnus-templom között volt, vagyis azokat az építkezéseket, amelyeket még atyám kezdett, és nem sok híján be is fejezett, én befejeztem, majd ugyanezt a bazilikát, mikor tűzvész pusztította el, alapterületének megnövelésével és fiaiomé névének feltüntetésével újrakezdttem, és úgy rendelkeztem,

⁷ i. e. 18.

⁸ Julius Caesar.

⁹ Marcus Rex i. e. 144.

hogya ha életemben nem fejezhetném be, örököseim fejezzék be. Hatodik konzulságom évében a szenátus kezdeményezésére a városban az istenek nyolcvankét templomát építtettem újjá, egyet sem hagytam ki, amelyet akkor helyre kellett állítani. Hetedik konzuli évemben a Via Flaminia-t a Várostól Ariminiumig¹⁰ helyreállítottam, ugyanígy a hidakat is, a Mulvius- és a Minucius-híd kivételével.

A Bosszuló Mars templomát és az Augustus-fórumot a hadizsákmányból építtettem fel saját telkemen. Az Apollo-templom melletti színházat nagyrészt magánosoktól vásárolt telken építtettem fel, hogy vömnek, Marcus Marcellusnak a nevét viselje. Azok a hadizsákmányként szerzett kincsek, amelyek a Capitoliumon és az isteni Julius templomában, Apollo templomában, Vesta szentélyében és a Bosszuló Mars templomában helyeztem el, körülbelül százmillió sestertiusomba kerültek. Azt a harmincezer font súlyú és koszorúra szánt aranyat, amelyet Italia önkormányzatú városai és kisvárosai diadalmeneteim alkalmával felajánlottak, ötödik konzulságom évében visszaadtam nekik, majd később is, valahányszor diadalmas vezérré kiáltottak ki, a koszorúra szánt aranyat nem fogadtam el, bár az önkormányzatú városok és a kisvárosok éppoly szívesen szavazták meg, mint azelőtt.

Háromszor rendeztettem gladiatori játékokat a magam nevében, és ötször fiaim vagy unokáim nevében. Ezeken a játékokon körülbelül tízezer ember küzdött a porondon. Kétszer szórakoztattam a népet a magam nevében a világ minden részéből szerzett atléták versenyével, harmadizben pedig unokám

¹⁰ Rimini.

nevében. Játékokat rendeztem a magam nevében négyszer, más főtisztviselők helyett pedig huszonháromszor. A tizenötös bizottság helyett mint e papi testület feje, Caius Furnius és Caius Silanus konzulsága alatt¹¹ Marcus Agrippával együtt százados játékokat rendeztem. Tizenharmadik konzulságom évében¹² én alapítottam a Mars tiszteletére rendelt játékokat, amelyeket ezután a következő esztendőkbén szenátusi határozat alapján velem együtt rendeztek meg a konzulok. Viadalokat afrikai vadállatokkal a magam nevében, vagy fiaim és unokáim nevében a cirkuszban vagy a fórumon, vagy az amfiteátrumokban huszonhatszor rendeztem a népnek, és ezeken körülbelül háromezeröttszáz vadállat hulloott el.

A Tiberisen túl, ahol most a Caesarok nevét viselő liget van, hosszában ezernyolcszáz, szélességben pedig ezerkétszáz lábnyira kiásattam a földet, és látványossággul tengeri ütközetet mutattam be. Ez alkalommal harminc megvasalt orrú három vagy két evezősoros és még több kisebb méretű hajó küzdött egymással. A két hajóhadban az evezősökön kívül mintegy háromezer katona harcolt.

Kisázsiai győzelmem után a városok templomainak visszaadtam azokat a drágaságokat, amelyeket háborús ellenfelem¹³ a templomok kifosztása után a maga részére elharácsolt. A Városban körülbelül nyolcvan álló, lovas és négyesfogatú szobrom volt, amelyeket saját elhatározásomból eltávolítottam, és az így nyert pénzből Apolló templomában arany fogadalmi tárgyakat helyez-

¹¹ i. e. 17.

¹² i. e. 2.

¹³ Antonius.

tem el, a magam és azok nevében, akik a szobrokkal megtisztelték.

A tengert megtisztítottam a kalózoaktól. Azoknak a rabszolgáknak a leverése után, akik megszöktek uraiktól, és fegyvért emeltek az állam ellen, körülbelül harmincezret összefogattam, és visszaadtam uraiknak, hogy kivégeztessék őket. Önként fogadott nekem hűséget egész Itália, és engem jelölt ki annak a háborúnak a vezéréül, amelyben aztán Actiumnál győztem. Ugyanigy hűséget fogadtak a tartományok is: Gallia, Hispania, Africa, Sicilia és Sardinia. Azok között, akik akkor zászlaim alatt harcoltak, több mint hétszázan voltak szenátorok; ezek közül vagy előbb, vagy később, egészen mostanig, amikor ezt írom, nyolcvanhárman lettek konzulok, papok pedig körülbelül százhetvenen.

A római nép valamennyi tartományának a területét gyarapítottam, ha szomszédságukban olyan népek éltek, amelyek nem ismerték el hatalmunkat. Gallia, Hispania és Germania tartományt Gadestől, az óceáni határtól az Elbe folyó torkolatáig megbékélttettem. Az Alpok vidékét az Adria melléki területektől egészen a Tyrrhén-tengerig biztonságossá tettem, anélkül hogy egy népet is jogtalanul megtámadtam volna. Hajóhadam a Rajna torkolatától Kelet felé a tengeren egészen a cimberék határáig hatolt előre,¹⁴ ameddig római ember előzőleg sem szárazon, sem tengeren el nem jutott; és a cimberék, a Charydes és Senones nép, valamint az ugyanazon a tájon élő többi germán nép követi útján kérte barátságomat és a római nép barátságát. Parancsomra és legfőbb vezérletem alatt majdnem egy időben két sereg vonult Aethiópiába és Arabiába, amelyet

Boldog Arábiának neveznek, és mindkét ellenséges népnek rengeteg katonáját levágta és sok várost elfoglalt. Aethiópiában egészen a Meroéval határos Nabata városáig nyomultak előre. Arabiában a hadsereg a sabaeusok területén levő Mariba városáig hatolt előre. A római nép fennhatóságát Egyiptomra is kiterjesztettem:...

A pannóniai törzseket, amelyeket az én kormányzásom előtt a római nép hadserege sohasem közelített meg, Tiberius Nero révén, aki mostohafiam és akkor tábornokom volt, legyőztem, a római nép hatalma alá vettem, és Illyricum határait előbbre toltam egészen a Duna folyam partjáig. Az a dák sereg, amely az innenső partjára átkelt, az én legfőbb vezérletem alatt teljes vereséget szenvedett, majd az én seregem kelt át a Duna túlsó partjára, és a dák törzseket a római nép uralmának elviselésére kényszerítette...

Hatodik és hetedik konzulságom idején, miután a polgárháborúknak véget vettem, és az egész nép akaratából elnyertem a teljes főhatalmat, az állam ügyeinek intézését a magam hatalmából átadtam a szenátus és a római nép kezébe. Ezért az érdememért szenátus-határozat alapján Augustusnak nevezték, és palotám kapuja mellé kétoldalt egy-egy babérfát ültettek ünnepélyesen, ajtóm fölé kitűzték a polgári érdemkoszorút, és a Curia Iuliában¹⁵ aranypajzsot helyeztek el; ezt a pajzsot, mint a felirata bizonyítja, a szenátus és a római nép adományozta nekem víztisztségemért, kegyességemért, igazságosságomért és jámborságomért. Ettől fogva mindenki másnál nagyobb volt a tekintélyem,

¹⁴ Dánia.

¹⁵ A szenátus ülésterme.

hatalmam viszont semmivel sem volt több, mint hivatalbeli társaimnak.

Tizenharmadik konzulságom évében a szenátus és a lovagrend és az egész római nép „a haza atyja” címmel tüntetett ki, és úgy rendelkezett, hogy ezt feliraton örökítsék meg palotám előcsarnokában, a Curiában, és azokon a négyesfogatokon, amelyeket szenátus-határozat alapján az Augustus-forumon állítottak tiszteletemre. Hetvenhatodik évemben jártam,¹⁶ amikor ezt megírtam.

(*Mon. Anc.* 1—4; 8; 12; 13; 15; 17—27; 30; 34—35.)

AUGUSTUS JELLEMZÉSE

A régi római nép szerencsés és szerencsétlen eseményekben gazdag történetét híres történetírók már feljegyezték, s az augustusi kor megírásához sem hiányoztak ragyogó tehetségek, amíg a lábrakapott hízelgés el nem kedvetlenítette őket. Tiberius, Gaius, Claudius és Nero történetét életükben a félelem hamisította meg, haláluk után a még élve-nen izzó gyűlölet hatása alatt írták meg. Ezért határoztam el, hogy Augustusról csak röviden, nevezetesen uralkodása végéről írok egyet-mást, majd rátérek Tiberius és a többiek principatusára, harag és részrehajlás nélkül, mert egyikre sincs semmi okom.

Miután Brutus és Cassius elestével nem volt már az állam szolgálatában álló haderő, Pompeiust Sicilia mellett tönkreverték, Lepidust félreállították, s Antonius öngyilkos lett: a Julius-pártnak is csak egy vezére maradt:

¹⁶ i. sz. 14.

Caesar.¹ Elejtette a triumvir címet, színleg csak a konzuli tisztelet viselte, s úgy tett, mintha a nép védelmére megelégednék a tribunusi hatalommal. Majd amikor a katonákat ajándékokkal, a népet gabonaosztással s mindenkit a béke kecsegtetésével magához edesgetett, lassan emelkedni kezdett, s a szenátus, a hivatalok és a törvények fölötti rendelkezési jogot a maga kezében összpontosította. Útját nem állta senki sem, mert a nyakasabbak elhullottak a harcmezőn vagy a halálos ítéletek következtében, a nemesség többi tagja pedig minél jobban hajlott a szolgaságra, annál jobban gyarapodott vagyonban és méltóságban, s mivel így az új rendszerben megellette érvényesülését, inkább akarta a biztosságot és a meglevőt, mint a régit és a kockázatosat. A tartományok sem idegenkedtek ettől az államformától, mert a hatalmon levők civódásai és a hivatalnokok kapzsisága miatt megvonták bizalmukat a nép és a szenátus kormányzásától, amellet a törvényektől sem kaptak erős védelmet, mert ezeket az erőszak, a pártok összejátszása s végül a pénz megfertőzte.

Egyébként Augustus, hogy uralmát biztossítsa, Claudius Marcellust, nővére fiát, igen fiatal korában főpapi és aedilisi² méltósággal, Agrippát, aki bár alacsony sorból származott, de mint kitűnő katona győzelme kivívásában segítségére volt, két ízben egymás után konzulssággal tüntette ki, majd Marcellus elhunytá után vejévé fogadta. Mostohafiait, Tiberius Nerót és Claudius Drusust a fővezéri méltóságra emelte, bár családja még akkor teljes számú volt. Agrippa fiait ugyanis, Gaiust és Luciust, a császári családba

¹ Octavianus.

² aedilis: a rendőrség főnöke.

vette fel s bár a gyermektogát³ még nem vetették le, színlelt kinevezésüket és konzulokká jelölésüket a legnagyobb buzgalommal szorgalmazta. Agrippa halála után a hispaniai haderőkhöz⁴ készülő Lucius Caesar és az Armeniából súlyos sebbel visszatérő Gaius, valószínűleg mostohájuk, Livia merénylete következtében, hirtelen halállal kimúlt. Mivel Drusus már előbb meghalt, egyedül Tiberius maradt életben a mostohafiúk közül. Reá szállott minden: Augustus fiává, uralkodótársává, a tribunusi hatalom részesévé emelte, s az egész haderőnek nyilvános szemlén bemutatatta. Mindez Tiberius anyjának⁴ már nem leplezett mesterkedéseivel, mint hajdan, hanem nyílt biztatására történt. Mert ez az asszony az öregedő Augustust annyira behálózta, hogy egyetlen unokáját, Agrippa Postumust, Planasia szigetére száműzte, pedig erre az egészen műveletlen, bamba vagyúróra a bűnnek még az árnyéka sem vetődött. Ezzel szemben Germanicust, Drusus fiát, a Rajnánál állomásozó nyolc legio parancsnokává tette, s Tiberiusszal örökbe fogadtatta, bár ennek volt fia. Mindez azért történt, hogy helyzetét megszilárdítsa.

Akkoriban csak a germán háború folyt, az is inkább azért, hogy leomossák a hadsereg Quintilius Varusszal együtt történt pusztulásának gyalázatát, mint területi nyereséget vagy egyéb számba vehető előnyért. Otthon minden csendes volt, a hivatalok régi nevükön működtek. Az ifjabbak az actiumi győzelem után, az idősebbek nagy része is már a polgárháborúk idején született; ugyan mit számított az a néhány ember, aki még

³ Biborszegélyes toga; fiúk tizenhat éves korukig viselték.

⁴ Livia.

látta az igazi köztársaságot? Az állami élet tehát nagy változáson esett át, s nyoma sem maradt a régi, érintetlen közéleti szellemnek: feladva az egyenlőséget, minden ember a princeps parancsait leste, hiszen egyelőre semmitől sem kellett tartaniuk, amíg az életereje teljében levő Augustus magát, házáat és a békét szilárdan tartotta...

A szenátus ülésezésének első napján csak Augustus gyászpompájának tárgyalását tűzte napirendre. A Vesta-szüzek⁴től behozott végrendeletben első örökösökként Tiberius és Livia szerepeltek, azonfelül Liviát felvette a Julius-családba, s az Augusta címet adományozta nekik. Utánuk következtek unokái és dédunokái, ezek után harmadsorban az állami élet előkelői. Ez utóbbiak nagy részét gyűlölte ugyan, de éppen ezzel kívánt büszkélkedni és dicsőséget aratni az utókor előtt. Az örökölt összegek nem lépték túl a polgári mértékét, legfeljebb annyiban, hogy az egész népnek és a szegényebb osztálynak negyvenhárommillió-ötszázezer, a testőröknek ezer-ezer, a legionáriusoknak és a római polgári zászlóaljok tagjainak háromszáz-háromszáz sestertiust hagyott fejenként. Ezután rátértek a temetési ünnepek megbeszélésére: ezek között a legkitűntettebbeket Gallus Asinius és Lucius Arruntius javasolta: az előbbi azt, hogy a temetési menet diadalkapun vonuljon át, a másik, hogy a tőle hozott törvények címeit s a legyőzött nemzetek neveit a menet élén hordozzák. Messalla Valerius azt is javasolta, hogy a Tiberiusnak adott hűségeskút évről évre meg kellene újítani. Amikor Tiberius megkérdezte tőle, hogy vajon ezt a maga jószántából ajánlotta-e, igennel válaszolt, s hangsúlyozta, hogy ő minden közérdekű ügyben csak a maga meggondolására hallgat, még akkor is, ha ezért meg-

botrányokozás fenyegetné. Bizony, már csak ez a fajtája maradt meg a hízélgésnek. A szenátorok közfelkiáltással elhatározták, hogy a holttestet a szenátorok vigyék vállaikon a máglyáig. Ezt Tiberius lenéző tartózkodással elengedte nekik, a népet pedig rendeletben figyelmeztette, nehogy — mint a múltban az isteni Caesar temetésén túlbuzgóságában botrányt okozott — úgy Augustust is a tőle magától kijelölt hely, a Campus Martius⁵ helyett a forumon kívánja elégettetni. A gyászünnepség napján a katonák valóságos őrseget állottak, úgyhogy ezen sokan gúnyolódtak azok közül, akik vagy maguk látták, vagy szüleiktől hallottak a még kezdődő szolgaságnak és a sikertelenül visszakívánt szabadságnak arról a napjáról, amikor a diktátor Caesar meggyilkolása egyeseknek a leggyalázatosabb, másoknak a legragyogóbb cselekedetnek látszott: most persze a hosszú uralkodásban megöregedett császárt, aki hozzá még örököseinek uralkodói jövőjét is biztosította, katonai őrséggel kell védelmezni, hogy temetése zavartalan legyen.

Sok szóbeszéd esett magáról Augustusról is. Ezek nagy része jelentéktelen körülményeket kapott fel, így például, hogy az uralom átvétele és halála egy napra esett, vagy hogy Nolában abban a házban s abban a szobában fejezte be életét, ahol atyja, Octavius. Magasztalva emlegették konzulságainak számát is, amellyel Valerius Corvust⁶ és Caius Mariust együttvéve utolérte; a tribunusi hatalmat harminchét esztendőn át gyakorolta, s az imperator címet huszonegyszer szerezte meg, nem is szólván egyéb, ismételtelen el-

nyert vagy éppenséggel az ő számára szervezett tisztségeiről. De a beavatottak körében nemcsak dicsérték, hanem hibáztatták is életét. Mások kiemelték, hogy az atyja⁷ iránt érzett kegyelet és az állam válságos helyzete kényszerítette a polgárháborúra — hiszen akkor minden törvényes rend felborult, márpedig polgárháborút sem megszervezni, sem folytatni tiszta eszközökkel nem lehet. Amellett sokat elnézett Antoniusnak, csak hogy atyja gyilkosait megbosszulja, sokat elnézett Lepidusnak is. Mikor pedig ez aggkori elmeengedőségbe esett, amaz pedig szenvedélyeinek áldozata lett, valóban csak az segíthetett a polgárháborúban vergődő házán, ha egy ember kormányozza. Azért mégsem királyi vagy diktatori méltóságban, hanem princeps minőségében rendezte az államot. Azóta a birodalmat az Óceán és mérhetetlen-hosszú folyamok határolják, a legiók, a tartományok, a hajóhad, mind szerves kapcsolatban állnak egymással, a polgárság körében jogrend, a szövetségeseknél fegyelem uralkodik, s a Várost pompás középületek díszítik; csak igen ritkán kellett erőszakhoz nyúlni, de akkor is a köz békéje érdekében.

A másik oldalról szemére vetették, hogy atyja iránti kegyeletét és az állam válságos helyzetét csupán ürügyül használta, valójában merő uralomvágyból gyűjtötte maga köré gazdag ajándékokkal a veteránokat; mint egészen fiatal ember hadsereget szervezett, a konzul⁸ légioit magához csábította,⁹ s csak színlelte rokonszenvét a Pompeius-párt iránt. Majd amikor szenátus-határozattal megkapartintotta a tartományi kormányzói hatalmat,

⁵ Mars-mező.

⁶ Valerius Corvus (i. e. 324—224) hatszor, Marius (i. e. 156—86) hétszer volt konzul.

⁷ Julius Caesar.

⁸ Antonius.

⁹ i. e. 47.

Hirtius és Pansa eleste után¹⁰ — lényegtelen most már, hogy mindkettőt az ellenség, vagy Pansát a sebébe cseppentett mérég, Hirtius pedig saját katonái s a merénylet kitermelője, Augustus pusztította-e el — kettőjük hadait hatalmába kerítette. A konzuli méltóságot a szenátustól annak akarata ellenére csikarta ki, s azt a haderőt, amelyet Antonius ellen kapott, a köztársaság ellen vezette. A polgárok tömeges legyilkolását és a földosztást még azok sem helyeselték, akik végrehajtották. Cassius és a Brutusok¹¹ pusztulását lehetett ugyan atyja megbosszulásával igazolni — bár ha a köz érdeke úgy kívánja, háttérbe kell szorítanunk személyes gyűlöletünket is —, de Pompeiust a béke látszatával, Lepidust a barátság színlelésével ejtette törbe, Antonius pedig, akit előzőleg a tarentumi és brundisiumi szerződéssel,¹² majd nővérének hozzáadásával elámított, nemsokára halálával fizette meg ezt az álnok rokonságot. Meg kell hagyni, hogy ezután béke volt, de véres béke: elpusztultak Lollius¹³ és Varus¹⁴ legiói, Rómában a Varrók, Egnatiusok, Jullusok hullottak el. A szóbeszéd még családi életét sem kímélte: Merótól elszakította feleségét,¹⁵ s gúnyosan megkérdezte a főpapat, hogy a fogamzás után, de még szülés előtt törvényesen elveheti-e. Ott van Quintus Vitellius és Vedius Pollio eszeveszett fényűzése; végül ott van Livia, ez az állam-

¹⁰ Mutina (Modena) mellett, i. e. 43.

¹¹ Decimus Junius Brutus, Caesar kiváló hadvezére és Marcus Junius Brutus, Caesar egyik gyilkosa.

¹² i. e. 35. és i. e. 40.

¹³ i. e. 16.

¹⁴ i. sz. 9.

¹⁵ Livia, előbb Tiberius Claudius Mero felesége, majd Augustus felesége.

ra oly végzetes anya, s a császári házra oly végzetes mostoha. Még az istenek tiszteletét sem hagyta érintetlenül, hiszen úgy kívánta, hogy templomokban és istenszobrok képében mindenféle rendű papok istenként tiszteljék. Tiberiust sem szeretetből vagy az állam javáért választotta utódjául, hanem mert felismerte gőgjét és kegyetlenségét, s azt akarta, hogy az elriasztó összehasonlítás révén annál szebb világításban tündököljön ő maga. Ugyanis Augustus néhány évvel ezelőtt, amikor Tiberius számára a szenátusban ismételten kérte a tribunusi hatalmat, bár megtisztelő beszédben, de egyet-mást odavetett Tiberius viselkedéséről, életmódjáról és szokásairól, hogy ezeket, mintegy mentetve, szemére vesse. Egyébként a szokásos temetési szertartás után templomot és isteni tiszteletet határoztak neki.

(*Tac. ann. I 1—4; 8—10.*)

AZ ACTIUMI CSATA

Elérkezett ezután a döntő küzdelem napja, amikor is Caesar¹ és Antonius, hajóhaduk felfejlődése után, megütközött egymással; egyik a világ javáért, a másik annak romlására. A Julius-párti hajók jobbszárnyának Marcus Lurius, balszárnyának Arruntius volt a parancsnoka, az egész hajóhadnak a főparancsnoka Agrippa. Caesarnak arra a szárnyra kellett mennie, ahová a sors szólítja, tehát mindenütt jelen volt. Antonius hajóhadát Publicola és Sosius vezényelte. A szárazföldön Caesar seregének Taurus, Antoniusénak pedig Canidius volt a vezére.

Amidőn az ütközet megkezdődött, az

¹ Caius Julius Caesar Octavianus.

egyik részen minden a helyén volt: a vezér, az evezősök, a katonák; a másikon semmi más, csak a katonák. Elsőnek Cleopatra futott meg; Antonius inkább a menekülő királynő mellett maradt, nem pedig harcoló katonái mellett; és a fővezér, akinek meg kellett büntetnie a szökevényeket, maga is megszökött hadseregéből. Katonái még a vezér eltűnése után is kitartottak és nagy vitézséggel sokáig tovább küzdöttek, s bár a győzelembe vetett reményüket elvesztették, a hősi halálért harcoltak.

Caesar azokat, akiket fegyverrel pusztíthatott volna el, szavával igyekezett leszerelni: átkiáltott hozzájuk, felvilágosította őket, hogy Antonius megfutott, s megkérdezte, kiért és ki ellen harcolnak; azok pedig, miután még sokáig harcoltak a távollévő vezérért, végre elkeseredésükben abbahagyták a harcot, és megadták magukat. Caesar hamarabb ígért nekik kegyelmet és bocsánatot, mintsem azoknak eszükbe juthatott volna kérni. Az volt az igazság, hogy a katonák úgy viselkedtek, mint a legjobb vezér, a vezér pedig mint a leggyávább katona. Kétséges tehát, hogy vajon Antonius a saját vagy Cleopatra szeszélye szerint akarta-e a győzelmet kihasználni, hiszen annak a szeszélye miatt futamodott meg. Ugyanazt tette a szárazföldi hadsereg is, mivel Canidius hanyatt-homlok rohant Antonius után.

Hogy mit jelentett ez a nap az egész világnak, és hogy ennek következtében milyen helyzetbe jutott az állam, ki merné azt e munka annyira szűk keretében előadni? A győztes nagyon irgalmas volt, csak azt a néhány harcost végezték ki, aki nem volt hajlandó az életéért könyörögni. Sositusnak az életét pedig a régi embereket jellemző komoly méltóságáról híres Lucius Arruntiusnak

a szava, majd az engedékenységevel sokáig küszködő Caesar is biztosította. Ne hagyjuk említés nélkül Asinius Pollio nevezetes tettét és mondását; amikor ugyanis a brundisiumi béke után Itáliában maradt és sem a királynőt nem látogatta meg, sem nem csatlakozott a királynő iránti szerelmétől elvakult Antonius pártjához, Caesar felszólítására, hogy vele együtt induljon az actiumi csatába, ezt felelte: „Antoniusnak tett szolgálataim nagyobbak, az ő jótéteményei irántam viszont ismertebbek; tehát a ti küzdelmetekbe nem avatkozom bele, s a győztes azt tehet velem, amit akar.”

A következő évben Caesar Alexandriába ment a királynő és Antonius után és ezzel véget vetett a polgárháborúnak. Antonius hamarosan öngyilkos lett, s halálával erkölcselenségének sok bűnét jóvá tette. Cleopatra pedig kijátszotta az őrséget, mérges kigyót csempésztetett be, s annak harapásával aszszonyos félelem nélkül vetett véget életének. Caesar szerencséjéhez és kegyességéhez méltó volt, hogy azok közül, akik ellene fegyvert fogtak, sem ő nem ölt meg, sem az ő parancsára nem végeztek ki senkit sem. Decimus Brutust Antonius kegyetlensége pusztította el, Sextus Pompeiust pedig, akit Brutus legyőzött, ugyancsak Antonius fosztotta meg életétől, bár szavát adta, hogy még méltóságát is meghagyja; Brutus és Cassius saját kezükkel vetettek véget életüknek, mielőtt még a győztesek kegyességét tapasztalhatták volna; Antonius és Cleopatra végét az imént adtuk elő; Canidius gyávbban halt meg, mint ahogyan folyton hangoztatott szavaihoz illett volna; Cassius Parmensis, Caesar gyilkosai közül az utolsó, halállal lakolt, mint legelsőnek Trebonius.

(Vell. Pat. II 85—87.)

5. Sokan azt tartják, Tiberius Fundiban született; erre sovány érv, hogy anyai nagyjára állítólag Fundi-beli asszony volt, s hogy később valamikor, senatusi határozat alapján, ott állítottak szobrot Felicitasnak.¹ Több, az előbbinél megbízhatóbb forrás szerint Rómában született, a Palatiumon, november tizenhatodikán, M. Aemilius Lepidus (második) és a L. Munatius Plancus consulsága évében,² a philippi háború idején. Így áll ez a naptárban meg a hivatalos naplókban. Akad olyan is, aki Tiberius születését egy évvel korábbra, Hirtius és Pansa, vagy egy évvel későbbre, Servilius Isauricus és L. Antonius consulsága idejére teszi.

6. Gyermekkora keservesen, küzdelmesen telt, szülei menekülésük útján mindenüvé magukkal vitték; Nápolynál, mikor az ellenség rajtaütése miatt alig tudták észrevétel nélkül a hajót elérni, a gyermek sírásával kétszer csaknem elárulta őket, először, mikor dajkája kebléről, másodszor, mikor anyja öléből ragadták el olyan emberek, akik a válságos pillanatokban könnyíteni óhajtottak a gyenge asszonyok terhén. Végighurcolták Szicílián és Achaián, s hivatalos úton rábízta őt a lacedaemoniakra, mert azok a Claudiusok védnöksége alatt álltak; mikor onnan éjjel elindultak, a gyermek életveszélybe került. Hirtelen erdőtűz keletkezett, és minden irányból úgy körülfogta a kíséretet, hogy Livia ruhájának egy darabja s valamennyire még a haja is megégett. Fennmaradtak az ajándékok, melyeket a gyermek Pompeiától, Sextus Pompeius nővérétől ka-

¹ Az istenként megszemélyesített szerencse.

² i. e. 43-ban.

pott Szicíliában — egy útköpeny tűvel és aranyamulettek —, ezeket még ma is mutogatják Baiae-ban. Rómába visszatérve, M. Gallius senator végrendeleti úton örökbe fogadta Tiberiust, ő át is vette az örökséget, a nevet azonban rövidesen letette, minthogy Gallius az Augustus-ellenes párthoz tartozott. Kilencéves korában mondta el a dicsőítő emlékbeszédet elhunyt apjáról a forumi szószeken. Később mint serdülő ifjú az actiumi győzelem emlékére rendezett diadalmenetben, Augustus kocsiját kísérve, a bal oldali lógós lovon ült, Marcellus, Octavia fia pedig a jobb oldalon lovagolt. Előkelő helyet foglalt el a látványosságok idején is, a trójai játékoknál is, melyen a nagybacska fiúk lovascsapatának parancsnoka volt.

7. A férfitoga felöltése után ifjúsága, s a rákövetkező időszak, uralkodása kezdetéig nagyjából így telt el; gladiatorviadalt rendezett, egyet apja, másikat nagyapja, Drusus emlékezetére, különböző időben, más-más helyen, az elsőt a forumon, a másodikat az amphitheatrumban: ez alkalommal több kiérdemesült bajvivót visszahívatott, és száz-ezer-százezer sestertius fellepti díjat fizetett nekik. Rendezett játékokat is, maga távol lévén: mindent nagy pompával, anyja és mostohaapja költségére. Feleségül vette Agrippinát, Marcus Agrippa lányát, ama Caecilius Atticus római lovag unokáját, akihez Cicero leveleket írt; később, mikor felesége már megszülte Drusus nevű fiát, kénytelen volt elválni tőle, noha boldogan éltek egymással, s az asszony ismét teherbe esett; s nyomban nőül kellett vennie Augustus leányát, Juliát. Nagyon bántódott emiatt, mert szerette Agrippinát, Julia természete viszont nem tetszett neki, hiszen mindenki tudta, hogy Julia már előbbi férje életében sze-

met vetett őrá. Még a válasz kimondása után is fájt a szíve, amiért eltaszította magától Agrippinát, s mikor egyszer véletlenül összehatalálkoztak az utcán, megbűvölten, könnyes szemmel nézett utána; vigyáztak is azontúl, hogy még egyszer eléje ne kerüljön az asszony. Juliával eleinte egyetértésben és kölcsönös szeretetben éltek: később azonban oly súlyosan összekülönböztek, hogy Tiberius nem is hált vele többé, pedig már megvolt együttélésük záloga, egy kisfiú, aki Aquileiában született, s még csecsemőkorában meghalt. Germaniában vesztette el bátyját, Drusust, kinek holttestét maga hozta fel Rómába — az egész úton gyalog haladt előtte.

TIBERIUS, AZ IGAZSÁGOS

10. S miközben csak úgy áradt felé a szerencse, élete derekán, egészsége teljében, hirtelen elhatározta, hogy visszavonul, és ameddig csak lehet, távol maradjon a közélettől; nem tudni, vajon azért-e, mert boldogtalanul élt feleségével, akit sem perbe fogni, sem elzavarni nem merészelt, de többé elviselni nem tudott; vagy pedig mert azt gondolta, ha állandóan szem előtt van, megunkjáj, távollétében viszont inkább megmarad, sőt még növekszik is tekintélye, ha az államnak valamikor ismét szüksége lenne személyére. Egyesek szerint helyét és a második legmagasabb rangot, melyet eddig maga viselt, önként adta át Augustus immár felnőtt korú gyermekeinek; ebben M. Agrippa példáját követte, aki mihelyt M. Marcellus közhivatal viselésére megérett, Mytilenaebe távozott, hogy még a gondolata se merülheszen fel annak, hogy jelenlétével megakasztani vagy keresztezni akarná Marcellus útját.

Ő maga, ha később is, ugyanezt mondta. Akkortájt azonban kérését azzal indokolta, hogy megelégette a sok hivatalt, pihenésre volna szüksége. Nem engedett anyja könyörgésének, sem mostohaapjának, aki még a senatus előtt is elpanaszolta, hogy magára hagyják. Sőt, mikor kérésével makacsul szembeszálltak, Tiberius négy napon át nem is nyúlt ételhez. Végül mégis elutazhatott; feleségét, fiát Rómában hagyva, Ostiába sietett, kísérei beszédét egyetlen szó válaszára sem méltatta, s távozásakor csak egy-kettőt ölelt meg közülük.

11. Ostiából a campaniai tengerpart mentén indult el, de Augustus betegségének hírére rövid időre megszakította útját. Mint-hogy azonban elterjedt róla a hír, hogy valami jelentősebb esemény reményében vesztegel, még a viharos időjárással sem törődve, elhajózott Rhodusba; a sziget bája, egészséges levegője ugyanis már annak idején is megejtette a szívét, amikor Armeniából arafelé tért vissza. Rhodus szigetén megelégedett egy szerény épülettel, s egy annál nem sokkal tágasabb vidéki villával; úgy élt, mint a többi egyszerű ember, lictor és hivatali szolga nem járt előtte, ha a gymnasiumban sétálgatott; a görög lakossággal pedig csaknem úgy érintkezett, mint vele egyenrangúakkal. Egy reggel, amikor a napi időbeosztásáról rendelkezett, véletlenül kicsúszott a száján, hogy szeretné meglátogatni a város betegeit; környezete félreérthette szavait; ezért elrendelték, hogy minden beteget szállítsanak be a városi oszlopcsarnokba, és betegségük szerint osztályozva helyezték el őket. Tiberius a váratlan látványtól megdöbbenve sokáig azt sem tudta, mit csináljon; végül körbejárva mindenkire odament, és bocsánatot kért a legalacsonyabb rendű, szá-

mára egészen ismeretlen embertől is. Egy eset ismeretes, hogy tribunusi hatalmát látható formában gyakorolta volna — ez pedig a következő: kitartóan látogatta az iskolákat és a tanítómesterek előadótermeit, ahol is egyszer beleavatkozott az antiszofisták heves vitájába, mire valaki a másik csoportból azt állította róla, hogy részrehajló, és durván megsértette. Tiberius erre szó nélkül hazament, majd hivatalszolgái kíséretében hirtelen ismét megjelent, kiáltó útján bírói szék elé idézte a sértegetőt, és börtönbe vetette. Később megtudta, hogy feleségét, Juliát, kicsapongásai és házasságtörő életmódja miatt a bíróság elítélte, és Augustus az ő nevében elküldte neki a válólevelet; noha megörült a hírnek, mégis kötelességének tartotta, hogy megpróbálja sűrűn küldött leveleivel megnyhítení leánya iránt az apát; maga pedig megengedte, hogy Julia, ha érdemtelenül is, megtarthassa magának az ő egykori ajándékait. Tribunusi hivatali ideje leteltével megvallotta, csupán azért távozott Rómából, hogy a Gaiusszal és Luciusszal való versengésnek még a gyanúját is elkerülje; most azt kéri — hiszen tőle ebben a tekintetben már nem kell tartani, s a két fiú immár maga is könnyen megvédheti a második rangot az államban —, engedjék meg, hogy viszontlát-hassa rokonait, mert vágyódik utánuk. De nem kapott engedélyt, ehelyett figyelmeztet-ték, ne okozzon neki gondot rokonsága, his-szen annak idején erőnek erejével maga hagyta el őket.

JÓSLATOK

14. Távozása után nyolc évvel tért haza nagy és biztonságos jövő reményében, amit már élete első napjától kezdve megjövendöltek a jóslatok és csodajelek. Livia ugyanis, mikor viselős volt vele, különféle jelekből szerette volna megtudni, hogy fiúgyermeket hoz-e a világra; ezért a kotló alól kivett egy tojást, és hol ő, hol cselédei felváltva melengették kezükben, míg végül egy jeles tarajú kiskakas kelt ki belőle. Tiberiusnak csecsemőkorában Scribonius, a csillagjós is fényes jövőt jóslt; még uralkodni is fog valamikor, de királyi jelvények nélkül; akkor ugyanis még senki sem tudhatott semmit a caesarok hatalmáról. Első önálló hadjárata alkalmával, Macedonián keresztül Syriába vezetvén hadseregét, az egykori győztes legiók fogadalmi ajándékaként Philippinél felszentelt oltárok-ból láng csapott fel; később, mikor útban Illyricum felé Patavium mellett Geryon jóshelyét meglátogatta, és maga is sorshúzás útján kért jóslatot, figyelmeztetést kapott, hogy ha választ vár, dobjon aranykockákat az Aponus-forrásba; ekkor dobása nyomán a vízben a kocka lapjaira vésett legmagasabb szám jelent meg — a forrás fenekén mind a mai napig láthatók a kockák. Hazarendel-tése előtt néhány nappal egy sas ereszkedett le háza tetejére — Rhoduson azelőtt sose lát-tak sast; a hazatérésről szóló hír vétele előtt egy nappal ruhaváltás közben úgy látta, mintha tunicája égne. Thrasyllus csillagjóst, a titkos ismeretekben jártas tudóst is, akit kíséretébe fogadott, akkor tisztelte leginkább, mikor megjósolta, hogy a közeledő hajó örömhírt hoz neki; pedig épp abban a pillan-atban határozta el, hogy — mivel jóslatai-

val ellentétben sorsa egyre rosszabbra fordult — mint hamis jóst, titkainak ismerőjét séta közben a tengerbe taszítsa.

TIBERIUS ÉS A HATALOM

16. Ismét megkapta a tribunusi hatalmat ötévi időtartamra; megbízást kapott, hogy állítsa helyre a nyugalmat Germaniában; a parthusok követői parancsot kaptak, hogy átadván kormányuk üzenetét Augustusnak Rómában, látogassanak el Tiberiusához is a provinciába. Ő azonban, mihelyt megtudta, hogy Illyricum el akar szakadni, új háború gondját vette vállára: a pun háborúk óta nem volt ennél súlyosabb külföldi hadjárat; három évig háborúskodott tizenöt legióval és ugyanannyi szövetséges seregcsapattal, nehéz körülmények között, igen nagy élelmi-szerhiánnyal küszködve. És noha többször visszahívták, mégis kitartott helyén; félt ugyanis, hogy az ilyen közeli és makacs elleniséget a visszavonulás csak újabb támadásra ingerli. Kitartása jutalmául óriási eredményt ért el, mert legyőzte és hatalma alá kényszerítette egész Illyricumot, mely Italia és Noricum, Thracia és Macedonia, a Danuvius folyó s az Adriai-tenger öble között terül el.

17. E győzelmi dicsőséget még az alkalom is növelte. Ez idő tájt történt ugyanis, hogy Quintilius Varus három legióval Germaniában odaveszett; senki sem kételkedett benne, hogy ha Illyricumot előbb le nem verik, a győztes germánok szövetkeznek a pannonokkal. Ezért nagy diadalmenetet és sok magas kitüntetést szavaztak meg Tiberiusnak. Egyesek azt javasolták, hogy a Pannoniai, mások, hogy a Győzhetetlen, ismét má-

sok pedig, hogy a Kötelességtudó melléknevet adják neki. Augustus azonban beavatkozott az ügybe, mondván, hogy Tiberius érje be majd azzal a névvel, mely az ő halála után rászáll. A diadalmenetet maga Tiberius halasztotta el, lévén Varus veresége miatt az egész állam gyászban, de azért bíbortogásban, babérkoszorúsan vonult be Rómába, fel a saeptán felállított emelvényre, miközben a senatorok álltak, helyet foglalt Augustusszal együtt a két consul között, majd köszöntötte a népet, aztán menetben elkísérték a templomokhoz.

19. A katonai fegyelmet erősen megkövetelte, felújítva minden régi fegyelmező és becsületbeli büntetést: még az egyik legio parancsnokát is szégyenletesen megbélyegezte, amiért néhány katonáját egy felszabadított rabszolgával együtt elküldte vadászni a folyó túlsó partjára. Csatát mindig bizakodva kezdett, valahányszor éjjel, munka közben, hirtelen, külső indíték nélkül leesett és kialudt a mécsese; egyébként pedig ugyan-csak kevés teret engedett a szerencsének s a véletlennek, ezt azonban jeladásnak tekintette — mint mondta —, mely eddig nála is, őseinél is hadvezetéskor mindig jól bevált. Mégis, nem sokkal a szerencsés kimenetelű vállalkozás után egy bructer törzsbeli ember kis híján meggyilkolta: környezetébe férközött ugyanis, de riadozásával leleplezte magát, és a kínpadon kicsikarták belőle a valomást a tervezett büntetről.

(Suet. Tiberius Harmadik könyv, 5—19)

Most a legfélelmetesebb időszakhoz érke-zünk: Augustus császár unokáját, Germani-cust¹ a háború befejezése céljából Germaniá-ba küldte, fiát, Tiberiust pedig Illyricumba szándékozott küldeni, hogy amit háborúval hódított meg, most békével megerősítse; és hogy elkísérje őt, s egyúttal jelen legyen azon az atlétaversenyen, amelyet a nápolyiak az ő tiszteletére rendeztek, Campaniába uta-zott. Ámbár érezte már gyengeségének je-leit s egészségi állapota rosszabbodását, lelki erejével mégis leküzdötte, s elkísérte fiát; majd Beneventumban búcsút vett tőle, és Nolába ment. Mivel egészségi állapota napról napra rosszabbodott, s mivel tudta, kit kell meghívnia, ha azt akarja, hogy utána minden rendben maradjon, fiát sürgősen visszahív-ta. Ez gyorsabban érkezett haza a haza aty-jához, mint várták. Augustus akkor kijelen-tette, hogy most már nyugodt, és Tiberiusá-nak ölelő karjai közt fölemlegette mind az ő, mind a maga tetteit, és hogy már a halál-tól sem fél, ha a végzet így rendelte. Előbb kissé magához tért, mikor legkedvesebb fiát meglátta és beszélt vele, de midőn a végzet megghiúsított minden ápolást, összeomlott; s Pompeius és Appuleius konzulsága idején, hetvenhat éves korában visszaadta égi lelkét az égnek.

Hogy milyen félelem szállotta meg akkor az embereket, milyen aggodalom a szenátust, milyen zavar a népet, milyen rettegés a vilá-got, hogy mennyire élet-halál kérdése volt ez nekünk, azt sem én nem mondhatom el ebben a rövid lélegzetű munkában, sem más, akinek akár bőségesen is volna rá módja. Ele-

gendőnek tartom a közvéleménnyel együtt csak annyit mondani: a világ összeomlásától féltünk, és még csak a megingását sem vet-tük észre; s olyan nagy volt egyetlen fér-fiúnak a fensége, hogy nem volt szükség fegyverekre sem a jók részére, sem a gono-szok ellen. Az államnak egy dologban mégis küzdenie kellett: a szenátusnak és a római népnek szinte ki kellett harcolnia a Caesar-tól,² hogy foglalja el atyja helyét, minthogy ő inkább egyenrangú polgár akart lenni, nem pedig kiváltságos fejedelem; végre mégis nem annyira a nagy méltóság, mint inkább a meggondolás győzedelmeskedett, mert be-látta, hogy aminek a megvédelmezését nem vállalja, az veszendőbe megy. Így csak vele történt meg az, hogy majdnem tovább vo-nakodott elfogadni az uralmat, mint ameddig mások fegyverrel harcoltak, hogy megkapar-intsák.

Miután atyja égbe szállt, és testét emberi, szellemét pedig isteni tiszteletadásban része-sítették, fejedelmi intézkedései között az első volt a népgyűlések újjászervezése; ennek tervezetét az isteni Augustus saját keze írásában hagyta hátra. Ebben az időben ju-tott osztályrészül nekem és fivéremnek, mint Caesar jelöltjeinek, hogy praetorokká vá-lasztottak meg, a legelőkelőbb és papi méltóságú férfiakkal együtt; s ebben az a lé-nyeg, hogy sem utánunk, sem előttünk sen-kit sem ajánlott sem az isteni Augustus, sem Tiberius Caesar.

Az állam csakhamar elnyerte óhajának és elhatározásának jutalmát. Nemsokára kide-rült: mi sújtott volna bennünket, ha ő nem vállalkozik, és mit nyertünk azzal, hogy vál-lalkozott. A Germaniában harcoló és Ger-

¹ i. e. 15. — i. sz. 19.

² Tiberius.

manicus személyes fővezérlete alatt álló hadsereg, valamint az Illyricumban levő legiók, valami megmagyarázhatatlan dühvel és eszeveszett forradalmi szenvedéllyel új vezért, új rendezést, új államot követeltek, sőt még azal is mertek fenyegetőzni, hogy a szenátusnak is meg a fejedelemnek is ők szabnak majd törvényt; maguk akarták megállapítani a zsold mértékét és a katonai szolgálat idejét, sőt fegyvert ragadtak, kardot rántottak, s féktelenségük már majdnem lázadásban tört ki; csak vezér nem volt még, aki az állam ellen vezesse őket, harcosai bőven lettek volna. De ezt az egészet rövid idő alatt lecsillapította és megszüntette régi fővezérük érett megfontolása: sok mindent megakadályozott, egyet-mást ünnepélyesen megígért, közben különösen a főbűnösöket szigorúan megbüntette, a többieket szelíden megdorgálta. Germanicus ez alkalommal is erélyesen járt el, ugyanúgy Drusus is, akit atyja éppen a katonai lázadás legizzóbb tüzeibe küldött; ő a hagyományos ősi szigorúsággal cselekedett, mert egy csöppet sem féltette a maga életét, inkább attól tartott, hogy a rossz példa veszedelmet idézhet fel: katonáinak éppen azokkal a fegyvereivel fékezte meg támadóit, amelyekkel megtámadták. Kiváló segítőtársa volt ebben az ügyben Junius Blaesus, olyan ember, akiről nem tudni, vajon a táborban volt-e hasznavehetőbb vagy a polgári életben, s aki néhány év múlva mint Afrika helytartója, fővezéri címmel kiérdekelte a diadalmi jelvényeket.

Ennek a tizenhat évnek az eseményeit ugyan ki tudná részletesen előadni, hiszen mindenkinek szeme előtt mentek végbe, és bevéődtek az emberek lelkébe. Caesar nem paranccsal, hanem vallásos tisztelettel avatta halhatatlanná atyját; nem nevezte istennek,

hanem istenné tette. A közéletbe visszatért a bizalom, eltűnt onnan a lázongás, megszűnt a korteskedés, véget ért a szenátusban a viszálykodás, visszatért az államéletbe a feledésbe merült és ódivatú igazságosság, méltanyosság és szorgalom; a hivataloknak újra megnövekedett a tekintélye, a szenátusnak a méltósága, a bíróságnak a komolysága; megszűnt a hitvány lázongás, mindenkinek becsületesen teljesíteni kellett a kötelességét vagy jószántából, vagy kényszerűségből; a becsületesség elnyerte jutalmát, a becsületesség büntetését; az alacsonysorsú tiszteli a hatalmast, de nem fél tőle; a hatalmas fölötté áll ugyan az alacsonysorsúnak, de nem nézi le. Mikor volt a gabona olcsóbb, mikor volt a béke örömdetesebb? A császári béke elterjedt a kelet és nyugat minden részében, északon és délen, a végső határokig, s a világ legtávolabbi zugában sem kell félni már a rablóktól. Nemcsak a polgárok, de még a városok esetleges kárait is megtéríti a bőkezű fejedelem. Újra felépültek Ázsia városai. A tartományok megszabadultak a hatóságok jogtalanokodásaitól; minden tiszttség tárva-nyitva a hivatottak előtt; a gonoszokat, ha későn is, de bizonyosan büntetés sújtja; többet ér a tisztesség, mint a népszerűség, többet ér a kiválóság, mint a törtetés; mert az áldott jó fejedelem saját példájával tanítja a polgárokat a helyes cselekvésre, és ha már hatalma révén a legnagyobb, példája révén még ennél is nagyobb.

(Vell. Pat. II 123—126.)

Tiberiust már elhagyta a teste, el az ereje, de még mindig nem a színlelés. Lelke ugyanolyan rideg maradt, minden figyelmét szavaira és arckifejezésére irányította, időnként erőltetett nyáassággal próbálta elgyengülését leplezni, bár ezt akárki láthatta. Többször változtatta lakóhelyét, míg végül a misenumi hegyfok mellett állapodott meg, abban a nyárilakban, amelynek valamikor Lucius Lucullus volt a gazdája. Itt tudták meg, hogy közel van a véghez, mégpedig a következő módon: volt egy Charicles nevű, nagy tudományú orvos, aki nem szokta ugyan előírásokkal irányítani az uralkodó életrendjét, de tanácsokat mégis adhatott. Ez, mintha magánügyeinek elintézése végett távozni akart volna, tiszteletadás ürügye alatt megfogta a kezét, közben az érverését is kitapintotta. De Tiberius ezt is észrevette: mert — talán sértődöttségében, és hogy haragját annál inkább titkolja — újra kezdte a lakomát, és a szokottnál tovább maradt az asztalnál, mintha ezzel akarta volna megtisztelni távozó barátját. Charicles mindazonáltal határozottan kijelentette Macrónak, hogy a császár életereje tűnőben van, és két napnál nem fog tovább élni. Ettől kezdve minden sürgőssé vált: megindultak a tárgyalások az udvarban tartózkodókkal, mentek a követek a helytartókhoz és a hádseregekhez. Március 16-án elakadt a lélegzete, és már azt hitték, hogy teljesen elhalt rajta a halandók közös törvénye. Gaius Caesar (Caligula) a szerencsét kívánók nagy csődülete közepette már indult is, hogy átvegye a birodalom kormányzását, amikor hirtelen jelentik, hogy Tiberiusnak visszatért a hangja és látása, és ételt kér, hogy gyengeségéből magához térjen. Erre félelem

szállt meg mindenkit; sokan szétszéledtek, mindenki szomorúnak mutatta magát, vagy mintha semmiről sem tudna: Caesar szinte megnémult, és reményeinek magaslatáról lezuhanva a legszigorúbb megtorlásra számított. Macro nem vesztette el a fejét, hanem egy csomó takaró ráhajigálásával megfojtatta az öreget, és ugyanakkor mindenkit eltávolított a helyiség bejáratától. Így halt meg Tiberius, hetvennyolcadik évében.

Apja Nero volt, és mindkét ágról a Claudius-nemzetségből származott, bár anyja örökbefogadás révén először a Liviusok, majd a Iuliusok nemzetségébe ment át. Kisgyermek kora óta tapasztalhatta magán a sors kiszámíthatatlan fordulatait. Mert száműzött apját ő is követte a számkivetésbe, majd amikor mostohagyermekként bekerült Augustus házába, a sok vetélytárs sok szenvedést okozott neki, amíg Marcellus és Agrippa, majd Caius és Lucius Ceasar élt és élvezte a hatalmat, de még testvére, Drusus is nagyobb népszerűségnek örvendett a polgárok előtt; legkérdésesebb pedig akkor volt a helyzete, amikor Juliát feleségül kellett vennie, és házastársának erkölcsstelenségét vagy eltúrte, vagy elvonult miatta. Majd amikor Rhodosz szigetéről visszatért, tizenkét esztendeig ő töltötte be azt az ürességet, amit a halál teremtet az uralkodó otthonában, azután pedig körülbelül huszonhárom évig ő volt az ura a római birodalomnak. Erkölcsi magatartását is az egyes időszakok szerint különböztethetjük meg: feddhetetlen volt élete és híre, amíg magánszemélynek minősült, rossz tulajdonságok vegyesen érvényesültek benne anyja életében; engesztelhetetlenül kegyetlen volt, de leplezte bűnös vágyait, amíg Seianust kedvelte, vagy tartott tőle; végül teljesen be-

lesüllyedt a bűnökbe és a gyalázatba, miután félretéve minden szégyenérzetet és félelmet, csak a maga természetét követte.

(*Tac. ann. VI 50—51.*)

AZ ASSZONY ÉS AZ ISTEN

Rómában az Isis-templomban felháborító és gyalázatos esemény történt.

Élt Rómában egy előkelő származású, ére-nyekkel ékes, gazdag és igen szép asszony, Paulina; bár éppen abban a korban volt, amikor az asszonyok különösen élvezetre vágyók, ő éppenséggel tiszta és erényes életet élt. Férje, Saturninus minden tekintetben méltó párja volt.

Decius Mundus, tekintélyes lovag, szerelemre lobbant az asszony iránt, de hiábavaló volt minden igyekezete, hogy pazar ajándékokkal meghódítsa; végre szenvedélyében odáig ragadtatta magát, hogy kétszázsezer drachmát ígért neki, ha egyetlenegy éjszakát vele tölt. De mikor az asszony ezt az ajánlatot is visszautasította, a férfi annyira elkeseredett szerelmében, hogy legokosabbnak tartotta, ha Paulina ridegsége miatt éhhalálra kárhoztatja magát; és nyomban hozzá is fogott szándéka megvalósításához.

Volt egy atyjától, örökölt felszabadított rabszolgája, Idé nevű, mindenféle cselszövések mestere. Ennek sehogy sem tetszett a fiatalember halálos elhatározása, hiszen a vak is láthatta, hogy napról napra sorvadozik. Bement tehát hozzá, megvigasztalta, és azzal a reménnyel kecsegtette, hogy ő majd kimesterkedi találkozását Paulinával. Midőn Mundus örömmel felfigyelt szavaira, a lány kijelentette, hogy mindössze ötvenezer drach-

mára van szüksége, és hálójába keríti az asszonyt.

Miután így felbízta a fiatalembert, és megkapta a kívánt összeget, más módszert alkalmazott, mint Mundus, hiszen az asszony sokkal erényesebb volt, hogysen pénzzel meg lehetett volna szédíteni; tudta, hogy Paulina lelkes híve Isis tiszteletének, tehát ilyesmit eszelt ki: elment az Isis-papokhoz, biztosította őket jó szándékáról, és biznyságul húsz-ezer drachmát mindjárt lefizetett, és még ugyanennyit ígért nekik, ha terve sikerül; ezután közölte velük a fiatalember szerelmét, és megkérte őket, tegyenek meg minden tőlük telhetőt kívánsága teljesítésére.

A papokat elkábította az arany, mindent megígértek, és a főpap el is ment Paulinához; miután bebocsátották, engedélyt kért, hogy négyszemközt beszélhesen vele. Paulina tehát fogadta, és ez elmondta, hogy őt Anubis¹ isten küldte, aki szerelmes belé; az ő parancsára jött ide. Az asszony örömmel hallotta szavait, és hozzátartozói előtt eldicsekedett, mily nagy megtiszteltetésben részesítette őt Anubis. Férjének bejelentette, hogy Anubis isten meghívta lakomára és ágyába. Férje beleegyezett, hiszen jól ismerte felesége szemérmetességét.

Paulina tehát elment a templomba, s midőn a vacsora után érkezett a lefekvés ideje, a pap bezárta a kaput, és a szentélyben eloltotta a lámpákat. Mundus, aki már előre elrejtőzött ottan, bejött az asszonyhoz, és egész éjjel élvezte öleléseit, mert őt az asszony Anubis istennek hitte.

Mielőtt felébredtek volna azok a papok, akik semmit sem tudtak erről a cselszövegről, Mundus kiosont; Paulina pedig kora haj-

¹ Sakálfejű egyiptomi halálisten, Isis-hű szolgája.

nalban visszatért férjéhez, elmondta neki Anubis isten megjelenését, és hozzátartozói előtt is eldicsekedett, mily nagy megtiszteltetésben volt része. Ezek részben hitetlenkedve hallgatták az elbeszélést, részben pedig csodálkozásukat fejezték ki, hogy ily nemes és erőnyes asszony ilyesmire adja a fejét.

Az eset után harmadnapra találkozott vele Mundus, és így szólt hozzá:

— Paulina, kétszázezer drachmát megtakarítottál nekem; holott a tied lehetett volna, s te mégis kielégítetted gerjedelmemet. Egyáltalán nem bánt, hogy sértő szavakkal illetted azt, akinek Mundus a neve; inkább nagy gyönyörűség volt nekem, hogy Anubis neve alatt élvezhettem a gyönyörűséget.

Ennyit mondott s távozott. Az asszony pedig, mikor így tudomást szerzett a férfi aljasságáról, megszaggatta ruháját, elmondta a férjének, milyen szégyen esett rajta, és könyörögve kérte, hogy legyen segítségére.

Férje az egész esetet bejelentette a császárnak. Tiberius gondos vizsgálatot indított, s végül a papokat és Idét is, aki a gyalázatos tervet kieszelte, és az asszony szerencsétlenségének oka volt, keresztre feszítette. Azután leromboltatta a templomot, és Isis szobrát a Tiberisbe dobatta. Mundust száműzte, és ezt a büntetést elegendőnek is tartotta, hiszen a fiatalembert a szerelem sodorta bűnbe.

Ez a története annak a szörnyűségnek, amellyel az Isis-papok meggyalázták templomukat.

(*Jos. ant.* 18, 4.)

A Caligula (Kisbakancs) nevet tábori tréfából kapta, mert közkatonaruhában nevelkedett a katonák között. Hogy milyen nagy szeretetben és tiszteletben állott azoknál a bajtársi együttélés révén, az legjobban akkor tűnt ki, amikor Augustus halála után a lázongó és valósággal őrvongó katonákat kétségtelenül egymaga, pusztán megjelenésével lecsendesítette. Azok csak akkor csillapodtak le, amikor megtudták, hogy őt a lázadás veszedelme miatt eltávolítják, és a szomszédos városban helyezik biztonságba. Akkor végre magukba szálltak, kocsiját megállították és visszatartották, s könyörögve kérték, hogy ne haragudják rájuk.

Elkísérte atyját a szíriai háborúba is. Visszatérése után először anyja, majd midőn azt kitelepítették, dédanyja, Livia Augusta házában élt; ennek ravatalánál ő tartotta a halotti beszédet, bár még kiskorú volt. Ekkor nagyanyjához, Antoniához költözött, s amikor tizenkilenc éves korában Tiberius Capreaeba hívta, ugyanazon a napon vette föl a férfitógát, és nyíratta le szakállát, minden ünneptelenség nélkül, ami pedig testvéreinek kijárt első nyilvános szereplésük alkalmával. Itt hiába volt minden cselvetés: sohasem ugrott be azoknak, akik minden áron panaszoikat szerettek volna belőle kicsalni vagy kicsikarni. Övéinek a sorsa szinte annyira elmosódott emlékezetében, mintha semmi sem történt volna egyikkel sem; amit pedig neki kellett elszenvednie, azt hihetetlen színleléssel, könnyedén vette. Nagyatyja s környezete iránt oly alázatos volt, hogy joggal mondhatták róla: „Nem volt nála sem jobb szolga, sem rosszabb úr.”

Ámde még ebben az időben sem tudta fé-

ken tartani kegyetlen és gyalázatos természetét: a legnagyobb örömmel nézte végig a kiváltatásokat és az elítéltek kivégzését; éjszákanként parókásan és hosszú köpenybe burkolózva járta be a csapszékeket és bordélyházakat; szenvedélyesen kedvelte a színpadi tánc- és énekművészeket. Tiberius mindezt szívesen elnézte neki, abban a reményben, hogy az ilyen szórakozások esetleg majd megsebelítik durva jellemét. Az éles eszű öreg teljesen keresztüllátott rajta, annyira, hogy néha ilyen kijelentést tett: Gaiust a maga és mindenki vesztére hagyta életben, s ő a római népnek kígyót, az egész földnek pedig egy Phaethont¹ nevel.

Nem sokkal később feleségül vette Junia Claudillát, egy nagyon előkelő férfiúnak, Marcus Silanusnak a leányát. Azután bátyja, Drusus helyére jóspapnak jelölték, de mielőtt még elfoglalta volna hivatalát, gyermeki kegyelele és jellembeli kiválósága bizonyosságul megkapta a főpapi méltóságot; s minthogy a császári udvarban már egyetlen utódlásra jogosult férfi sem maradt, Seianus pedig akkor már gyanús volt, s nemsokára meg is bukott, lassan-lassan reménye lehetett rá, hogy ő lesz a császár utódja. Hogy ebbeli reményét még jobban megerősítse, miután Junia gyermekágyban meghalt, elcsábította Ennia Naeviát, Macrónak, a testőrség parancsnokának a feleségét; sőt arra az esetre, ha trónra kerül, házasságot is ígért neki, mégpedig esküvel és saját kezű kötelezvényével.

¹ Phaethon, Helios napisten fia; apjától kicsikarta, hogy legalább egyszer ő hajthassa a nap szeke-renek lovait; a lovak elragadták, s mikor közel ért a földhöz, hatalmas tűzvész támadt, mire Zeus úgy mentette meg a világot, hogy Phaethont villámával agyonűjtötte.

Miután ezzel megnyerte magának Macrót, Tiberiusnak némelyek szerint mérget adott be; s bár még lélegzett, lehúzatta ujjáról a gyűrűt; s mivel úgy látszott, mintha nem akarná engedni, párnát dobott rá, s még saját kezüleg fojtogatta is. Azt a szabadost, aki e kegyetlen gaztett láttára kiabálni kezdett, tüstént keresztre feszíttette. S ez nem is ellenkezik az igazsággal, mivel néhány író szerint később ő maga is bevallotta, hogy ha nem is ő hajtotta végre ezt a gyilkosságot, egykor bizony foglalkozott a gondolatával. Minthogy ugyanis állandóan dicsekedve emlegette gyermeki kegyeletét, anyja és testvérei meggyilkoltatásának megbosszulása céljából törrel a kezében ment be az alvó Tiberius hálószobájába; de olyan szánalom fogta el, hogy a tört eldobta és kiment; Tiberius pedig, bár észrevette a dolgot, sem vizsgálatot indítani, sem büntetést kiszabni nem mert.

Azzal, hogy végül is trónra került, beteljesedett a római népnek, sőt mondhatjuk az emberiségnek az óhajta: a tartományok lakosságának java része és a katonaság szívével-lélekkel őt óhajtotta uralkodójának, hiszen a legtöbbben gyermekora óta ismerték; sőt az egész római nép is, amely híven őrizte atyjának, Germanicusnak emlékét, és szánakozott rajta, hogy majdnem egész családját kiirtották. Midőn tehát elindult Misenum-ból, bár gyászruhában volt, és Tiberius holttestét kísérte, útja mégis oltárok, áldozatok és égő fáklyák között vezetett, sűrű és ujjongó tömegben keresztül, amely a szokásos áldásokon kívül „csillagom”, „csibikém”, „szívecském”, „fiacskám” szavakat kiáltozott feléje.

Midőn bevonult a Városba, a szenátus és a tanácssterembe erőszakosan betóduló tömeg egyhangú határozattal érvénytelenítette Ti-

berius rendelkezését, aki végrendeletében második, még kiskorú unokáját jelölte ki társörökösnek, s minden jogot és hatalmat reá egymagára ruháztak. A nép öröme oly nagy volt, hogy a most következő nem is egészen három hónap alatt több mint százhatvanezer áldozati állatot vágtak le.

Midőn néhány nap múlva kirándult Campania part menti szigeteire, fogadalmakat tettek szerencsés visszatéréseért, mert a legjelentéktlenebb alkalmat is megragadták, hogy tanúbizonyságot tegyenek róla, mily aggodalmasan törődnek épségével és egészségével. Ha pedig megbetegedett, az egész nép a palotája körül virrasztott, és akadtak olyanok is, akik megfogadták, hogy fegyveres bajvívást vállalnak felgyógyulásáért, mások viszont életüket ajánlották föl cserébe az ő életéért. Tetézte a polgárok e mérhetetlen szeretetét a külföldiek feltűnő rokonszenve is. Így Artabanus, a parthusok királya, aki mindig nyíltan megmutatta, mennyire gyűlöli és megveti Tiberiust, maga kérte Caligula barátságát, átkelt az Euphratesen, s meglátogatta a tartomány kormányzóját, és hódolattal tisztelgett a római sasok, zászlók és a császárok arcképei előtt.

De ő maga is igyekezett a népszerűség-hajhászás minden eszközével fokozni az emberek rokonszenvét. Miután sűrű könnyhullatás közben megtartotta Tiberius fölött a gyászbeszédet, s őt nagy pompával eltemettette, azonnal Pandateria és Pontia szigetére sietett, hogy anyja és testvére hamvait hazaszállíttassa; s bár az idő viharos volt, mégis átment, hogy gyermeki kegyeletét minél jobban fitogtassa; mély tisztelettel járult sírjukhoz, és saját kezűleg helyezte hamvaikat az urnákba. Éppilyen látványos pompával szállította a hamvakat Ostiába — a kétevezőso-

ros hajó farán zászlót tűzetett ki —, majd innen a Tiberisen Rómába, ahol a lovagrend legkiválóbb tagjai délidőben és nagy tömeg szeme láttára két gyaloghintón vitték azokat a császári mauzóleumba. Hivatalosan elrendelte, hogy évenként gyászünnepélyt tartsanak, ezenfelül anyja emlékére cirkuszi játékokat, képmását pedig díszkocsin vigyék a körmenetben. Atyja emlékére a szeptember hónapot Germanicusnak nevezte el. Azután mindazokat a kitüntetések, amelyekben valaha Livia Augusta részesült, egyetlen szenátushatározattal, nagyanyjára, Antoniára ruházta. Atyai nagybátyját, Claudius, aki addig csak római lovag volt, maga mellé vette konzultársnak. Testvérét, Tiberiust örökbe fogadta azon a napon, amelyen fölvette a férfitogát, s kinevezte az ifjúság vezérévé. Nővéiről úgy rendelkezett, hogy minden eskü záradéka ez legyen: „Nem fogom jobban szeretni sem magamat, sem gyermekeimet, mint Gaiust és nővéreit”; a konzuli javaslatoké pedig ez: „Áldás és szerencse Gaius Caesarra és nővéreire.”

Ugyancsak népszerűséghajhászásból kegyelmezett meg az elítélteknek és a száműzötteknek; az elődje idejéből származó bűnpereket mind törölte. Az anyja és testvérei ügyére vonatkozó jegyzőkönyveket a forumra vitette, és hogy ezután egy vádlónak vagy tanúnak se kelljen félnie, előbb fennhangon tanúul hívta az isteneket, hogy ő azokat nem olvasta, sőt hozzájuk sem nyúlt, azután mind elégettette. Egy beadványt, amely az ő életének megmentésére vonatkozott, avval utasított el, hogy ő semmi olyat sem tett, ami miatt bárki gyűlölhethetné; és kijelentette, hogy nála a besúgók süket fülekre találnak.

A természetellenes kéjelgések büntetéseit, akiket a tengerbe akart fojtatni, nagy könyörgésre végre csak eltávolíttatta a Városból. Megengedte, hogy Titus Labienus, Cordus Cremutius, Cassius Severus iratait, amelyeket szenátus-határozatok alapján semmisítettek meg, újra felkutassák, terjesszék és olvassák, mert „neki rendkívül fontos érdeke, hogy az utókor minden tettéről értesüljön”. A birodalom számadási adatait, amelyeket Augustus a nyilvánosság elé szokott terjesztetni, amit azonban Tiberius megszüntetett, ismét közzétette. A hatóságoknak megadta az önálló intézkedés jogát, úgyhogy nem lehetett hozzá föllebbezni. Szigorú gondossággal, de azért méltányosan felülvizsgálta a római lovagok rendjét; akik valami gazságot vagy becsstelenséget követtek el, azoktól a nyilvánosság előtt vették el a lovát, viszont azokat, akiket kisebb bűn terhelt, csak a név-olvasásnál hagyták említés nélkül. Hogy megkönnyítse a bírák dolgát, az eddigi négy osztályhoz még egy ötödiket csatolt. A népgyűlések rendjének visszaállításával vissza akarta adni a népnél is a választójogot. A Tiberius végrendeletében hagyományozott összegeket pontosan, minden huzalkodás nélkül, azonnal kifizettette, bár a végrendeletet érvénytelenítették; sőt kifizettette Julia Augusta hagyományait is, bár ennek a végrendeletét még Tiberius érvénytelenítette. Az árveréseknél befolyó összeg fél százalékát Itáliának elengedte. Sokaknak a tűzvészkarát megtérítette. Ha egy királyt visszahelyezett országába, a közbeeső időben befolyt mindenféle vám- és magánjövedelmét is megtérítette neki, így például a comagenai Antiochusnak a kincstárnak lerótt százmillió sestertiust. És hogy bebizonyítsa, mennyire értékei a példaadó magatartást, egy szabadon

bocsátott rabszolgáknak nyolcvanezer sestertiust ajándékozott, mert a legszörnyűbb kínzások után sem vallott gazdája ellen.

Mindezekért egyéb kitüntetésekén kívül elkészíttette aranyból vert domborművű kép-mását, hogy azt évenként meghatározott napon a pápi testületek a szenátus kíséretében föl vigyék a Capitoliumra, miközben előkelő fiúk és lányok művészi dallal magasztalják az ő erényeit. Elhatározták még azt is, hogy trónra lépésének napja a Parilia nevet viselje, mintha ezen a napon a Várost másodszor alapították volna meg.

(Suet. Caligula 9—16.)

A SZÖRNYETEG

Azonkívül újfajta s még soha nem hallott látványosságot eszelt ki. Mert Baiae és Puteoli kikötője között mintegy háromezerszáz lépésnyi hosszúságban hidat verekedett, mégpedig oly módon, hogy összegyűjtötték mindenünnen a teherhajókat, azokat kettes sorban lehorgonyozták, azután telehordták földdel, és éppen olyan utat építettek rájuk, mint a Via Appia. Ezen a hídon jött és ment szünet nélkül két napon át. Az első napon gazdagon díszített lovon, fején tölgyfa koszorúval, rövid hispániai pajzzsal és karddal, aranyos díszköpenyben; másnap pedig versenykocsis-öltözetben, híres versenylovak-tól vont kétfogatú kocsin; előtte ment az ifjú parthus tús, Dareus, mögötte a testőrség és utazókocsikon barátainak hosszú sora. Sokan kétségtelenül úgy vélekedtek, hogy Gaius ezt a hidat azért agyalta ki, mert Xerxesszel akart vetélkedni, aki a világ csodálatára áthidalta a valamivel keskenyebb Hel-

lespontust; mások szerint azért, hogy egy ilyen óriási arányú építmény hírével megfélemlítse Germániát és Britanniát, mert háborúra készül ellenük. Én azonban még gyermekkoromban többször hallottam nagyapamtól, hogy a belső udvari emberek elárulták a hidépítés igazi okát, hogy tudniillik, mikor Tiberius azon töprengett, ki legyen az utódja, és már-már édes unokája mellett döntött, Thrasyllus csillagjós ezt mondta: „Gaius éppúgy nem fog uralkodni, mint ahogy nem hajtát át a baiae-i öblön.” Rómán kívül is rendezett látványosságokat: Szicíliában, és pedig Syracusae-ban bacchusi játékokat, a galliai Lugdunumban pedig vegyes játékokat. Az utóbbin görög és latin ékesszólási verseny is volt, amelyen állítólag a legyőzöttek adták a díjakat a győzteseknek, s kötelesek voltak még dicsőítő beszédek is mondani róluk. Azokra pedig, akik teljesen kudarcot vallottak, ráparancsoltak, hogy írásukat szivacs-csal vagy a nyelvükkel töröljék le, ha nem akarják, hogy megvesszőzzék vagy a közeli folyóba fojtsák őket.

A Tiberius alatt be nem végzett építkezéseket — Augustus templomát és Pompeius színházát — befejeztette. Megkezdte egy vízvezeték építését is Tibur környékén s egy amfiteátrumét a Mars-mezőn, de ezek közül az elsőt utódja, Claudius fejezte be, a másik abbamaradt. Syracusae-ban helyreállították a roskadozó öreg városfalakat és az istenek templomait. Szándékában volt Samos szigeten helyreállítani Polycrates palotáját és Miletusban befejezni Apollo Didymeus templomát és az Alpok gerincén várost alapítani; mindenekelőtt azonban Achaiában az Isthmüst átvágní, s ez utóbbi munka fölmérése céljából már oda is küldött egy századost.

Eddig mint uralkodóról beszéltünk róla,

ezek után már a szörnyetegről kell szólnunk. Már több melléknévet vett föl (kegyesnek, a tábor fiának, a seregek atyjának s a legjobb és legnagyobb Caesarnak nevezgették), de midőn egyszer ebédet adott azoknak a királyoknak a tiszteletére, akik hódolatuk nyilvánítása végett jöttek a Városba, meghallotta, hogy azok családjuk nemességén versengtek, felkiáltott:

... egy legyen úr csak, egy a király

és nem sok híja volt, hogy föl nem tette a diadémot, s nem változtatta a leplezett fejedelemséget külsőleg is királysággá. Amint azonban figyelmeztették, hogy jóval fölötte áll a fejedelmeknek és királyoknak, ettől fogva isteni felséget kezdett követelni magának. Miután elrendelte, hogy vallásos tiszteletben álló és művészi becsű istenszobrokat hozzanak Görögországból, köztük az olympiai Zeust, hogy a fejük helyére a magáét tétesse, a császári palota egyik szárnyát a fórumig meghosszabbíttatta, Castor és Pollux templomát átalakíttatta előcsarnokká, gyakran odaállt a testvéristenek közé, s azokkal együtt magát is imádtatta a templomlátogatókkal. Némelyek csakugyan hangosan Jupiter Latiarisnak köszöntöttek. A saját istenségének külön templomot építtetett papokkal és a legválogatottabb áldozatokkal. Ebben a templomban ott állt életnagyságú aranszobra, amelyre mindennap éppolyan ruhát adtak, amilyent ő maga viselt. Ennek a templomnak a főpapi méltóságát mindig a leggazdagabb emberek szerezték meg, nagy törtetéssel és vetélkedéssel. Az áldozatok flamingók, pávák, fajdkakasok, numídiai madarak, gyöngytyúk, fécánok voltak, s ezeket naponként fajok szerint áldozták föl. Éjjelenként a teljes

fényben ragyogó holdat gyakran hívogatta, hogy ölelje meg és háljon vele. Nappal meg négy szemközt beszélgetett Jupiter Capitoli-nusszal — hol a fülébe sugdosott, hol a saját fülét tartotta oda —, olykor hangosabban, sőt nemegyszer pörlekedve. Egy ízben ugyanis kihallatszott, amint megfenyegette:

Vagy te végezz velem, vagy én végzek veled!

Végül azzal az ürüggyel, hogy az isten őt megkérlelte és meghívta, hogy lakjék vele együtt, az isteni Augustus temploma fölött épített hiddal összekötötte palotáját a Capitolummal. Nemsokára pedig hogy még közelebb legyen az istenekhez, a Capitolum terén új palota alapjait rakta le.

(Suet. Caligula 19—22.)

CALIGULA MEGGYILKOLÁSA

Akiket szeretett, azokat a bolondulásig kényeztette. Mnester táncművészt előadás közben is csókolgatta, és ha valaki a tánca közben akármilyen halkán leszólt, azt lefogatta, és saját kezűleg megkorbácsolta. Egy ilyen zajongó római lovagnak egy századossal azt a parancsot küldte, hogy azonnal induljon Ostiába, s vigye el Ptolemaeus királynak Maurétaniába az ő rendeletét, amelynek tartalma ez volt: „Annak, akit hozzád küldök, ne tégy semmi jót, de semmi rosszat se.” Trák gladiátorokat állított germán testőrei élére. A myrmillók fegyverzetét csökkentette. A győztes Columbusnak, aki könnyebb sebet kapott, a sebébe mérget öntetett, s ezt róla Columbus-méregnek nevezte el; legalábbis ilyen néven találták a többi méreg között az ő írásával. A „zöld” pártért oly

szenvedélyesen rajongott, hogy állandóan az istállójukban tartózkodott és étkezett. Euty-chus versenykocsisnak egy mulatozás alkalmával kétmillió sestertiust adott ajándékba. Hogy a cirkuszi játékok előtti napon Incitatus nevű lovának nyugalma zavartalan legyen, katonáival teremtetett csendet a szomszédságban; lovának márványistállót, elefántcsont jászolt csináltatott, bíbortakarókat és drágaköves nyakláncokat rakott rá, sőt külön palotát, cselédséget és berendezést is adott neki, hogy annál fényesebben fogadhassa a nevében meghívott vendégeket; állítólag konzulnak is ki akarta nevezni.

Sokakban megvolt a bátorság hozzá, hogy ezt a dühöngő örültet megöljék. Ámde miután egy-két összeesküvést lelepleztek, mások pedig az alkalom hiánya miatt ingadoztak, ketten megegyeztek a tervben, s azt végre is hajtották, de persze néhány igen hatalmas szabados és a testőrparancsnok tudtával; ezeknek a nevét ugyanis, bár minden alap nélkül, már egy előbbi összeesküvés tagjai között is emlegették, és ezért úgy érezték, hogy gyanú és gyűlölet nehezedik rájuk. A császár ugyanis rögtön félrehívta ezeket, amivel csak mély gyűlöletet keltett irántuk, kirántotta kardját, és hangoskodott, hogy ő „kész magát megölni, ha ők is úgy vélik, hogy halált érdemel”, egyúttal pedig azóta szüntelenül rágalmazta őket egymás előtt, s valamennyiüket egymásra uszította. Miután elhatározták, hogy a palatinusi játékok alkalmával támadják meg, délben, amikor kijön a színházból, az első támadás jogát Cassius Chaerea testőrtörzstiszt követelte magának, mert bár tisztes korú férfi volt, Gaius elpuhultnak és férfiatlannak szokta csúfolni; ha a katonai jelszót kérte tőle, Priapus vagy Venus szóval felelt, ha pedig meg-

köszönt valamit, csókra nyújtotta neki a kezét, úgy, hogy behajlította és mozgatta, aminek trágár jelentése volt.

Sok csodajel előzte meg az elkövetkező gyilkosságot. Olympiában Zeus szobra, amelyet szét akart szedetni és Rómába szállíttatni, hirtelen olyan kacagásba tört ki, hogy az állványok dűledezni kezdtek, és a munkások szétfutottak. Mindjárt utána megjelent egy Cassius nevű ember, aki azt állította, hogy álmában parancsot kapott: áldozzon birkát Jupiternek. Capuában március 15-én villámcsapás érte a Capitoliumot, úgyszintén Rómában a császári palota udvarmesterének szobáját. Akadtak olyanok, akik ezeket úgy magyarázták, hogy az egyik azt a veszedelmet jelenti, amely az őrség részéről fenyegeti a császárt, a másik viszont megint olyan nevezetes gyilkosságot jelez, amilyen már egykor ugyanezen a napon megtörtént. Midőn egy Sulla nevű csillagjóstól véleményt kért csillagzata állásáról, az határozottan kijelentette, hogy egészen közel van meggyilkolása. Az antiumi Fortuna-jóshelyek is figyelmeztették, hogy óvakodjék Cassiustól; ezért ki is adta a parancsot, hogy Cassius Longinust, Ázsia akkori kormányzóját ölje meg: megfélemedezett arról, hogy Chaereának is Cassius a neve. A halála előtti napon azt álmodta, hogy ott állt az égben Jupiter trónja mellett, s az őt jobb lába nagyujjával megtaszította, s erre lezuhan a földre. Csodajel számba vették mindazt, ami véletlenül éppen azon a napon valamivel előbb történt. Áldozat közben ráfröccsent a flamingó vére; Mnester táncművész olyan tragédiában táncolt, amelyben egykor Neoptolemus játszott, azon az ünnepi játékon, amelyen Philippust, Macedónia királyát meggyilkolták. Midőn a Laureolus című táncjátékban a romba dőlő

házból kirohanó színész vért hányt, több mellékszereplő szintén bizonyosságot akart tenni művészi képességéről, s vérben úszott az egész színpad. Éjszakára olyan színdarab előadására készültek, amelyben az alvilági jeleneteket egyiptomiak és etiópok játszották volna.

Január 24-én hét óra¹ tájban habozott, induljon-e reggelizni, mert előző nap úgy telezabálta magát, hogy még mindig fájt a hasa; végül barátai tanácsára mégis elindult. Mint-hogy a föld alatti folyosón, amelyen keresztül kellett mennie, Ázsiából hozatott nemes ifjak éppen a színpadi előadásra készülődtek, megállt, hogy nézze és buzdítsa őket; s már vissza akart térni és a darab előadását végignézni, amikor a színigazgató panaszkodott, hogy a hideg rázza. Ami ezután történt, azt kétféleképpen adják elő. Némelyek szerint, miközben a fiúkkal beszélgetett, Chaerea hátulról a kardjával nagy erővel lesújtott a nyakára, ezzel a kiáltással: Rajta! — azután Cornelius Sabinus törzstiszt, a második összeesküvő, a mellét szúrta keresztül. Mások szerint Sabinus, miután a beavatt tisztekkel a tömeget eltávolíttatta, katonai szokás szerint kérte a jelszót; s midőn Gaius megadta: „Jupiter”, Chaerea fölkiáltott: Nesze neked, Jupiter! — s amint a császár hátrafordult, széthasította az állkapcsát. Amint vonagló testtel ott feküdt, és egyre azt kiabálta, hogy még él, a többiek harminc szűrással kivégezték. Valamennyinek ez volt a jelszava: még egyet! Egyesek még a nemi szerveit is összekaszabolták. Az első zajra segítségére odafutottak a gyaloghintósok rúdjaikkal, majd a germán testőrök, és néhány gyilkost, de néhány szenátort is levágtak.

(Suet. Caligula 55—58.)

¹ Déli 1 óra.

1. Claudius Caesar apját, Drusust — aki egykor a Decimust, később a Nerót használta előnevül — Livia hozta a világra három hónappal azután, hogy áldott állapotban férjhez ment Augustushoz; azt rebesgették, hogy a fiú korábbi szerelmi viszonyukból származik, s így tulajdonképpen édesgyermeké mostohaapjának. Mindenesetre hamarosan elterjedt ez a kis vers:

Szerencsésnek három hónap —
s már van gyerek.

Ez a Drusus, aki quaestori és praetori rangban a raetiai és germaniai hadjáratban fővezér volt, a római hadvezérek közül elsőként hajózott az északi óceánon; s a Rhenus folyón túl nagyszabású és egyedülálló munkálatokkal csatornákat ásott, melyek a mai napig az ő nevét viselik. Gyakran megverte és visszavetette az ellenséget a vadon mélyére, üldözésével is akkor hagyott fel csupán, mikor megjelent előtte egy emberfeletlen hatalmas természetű barbár asszony, és latin nyelven tiltotta meg neki — győztes létere —, hogy továbbmenjen. Mindezen tetteiért megkapta a kis diadalmenet jogát, valamint a nagy diadalmenettel járó kitüntéseket; praetori tisztsége leteltével pedig nyomban consuli hivatalba lépett, és ismét hadjáratot kezdve, ott is halt meg betegségben a nyári táborban, melyet azóta Atok-tábornak neveznek. Holttestét a municipiumok és coloniák előkelőségei vitték Rómaig, ahol átadták az állami írnokok elébük kivonuló decuriáinak, s végül a Mars-mezőn eltemették. A hadsereg ezenkívül még díszsírhalmot is emelt neki, mely körül évenként

katonai felvonulást rendeztek, s a galliai szabad városok ünnepi áldozatot mutattak be. A senatus számos egyéb megtiszteltetés között egy győzelmi jelvényekkel ékes márvány diadalívet szavazott meg a Via Appián, továbbá a Germanicus melléknevet neki és utódainak. A közvélemény azt tartja, hogy felette dicsvágyó volt, de nem kevésbé polgári érzelmű, mert az ellenség feletti győzelemmel nem érve be, még vezéreiket is meg akarta fosztani fegyverzetüktől, s ezért életét kockára téve nyomult utánuk a germán hadsorok közé; másfelől abból sem csinált titkot, hogy mihelyt teheti, helyreállítja a régi köztársasági alkotmányt. Ez lehet az oka — gondolom — némely történetíró rész állításának, hogy Augustus gyanút fogott, és visszahívta provinciájából; minthogy pedig Drusus tétozást, méreggel eltétette láb alól. Ezt inkább csak azért említettem meg, mert nem akarom említetlenül hagyni, s nem mintha igaznak vagy valószínűnek tartanám, hiszen Augustus még életében annyira kedvelte Drusust, hogy mindig fia társörökösének nevezte — halála után pedig maga mondta el róla a dicsőítő beszédet, arra kérve az isteneket, hogy az ő két Caesarját Drusushoz hasonlóvá tegyék, s neki magának olyan tiszteletes halált adjanak, mint amelyet annak adtak. Nem elégedett meg annyival, hogy Drusus síremlékére maga költötte verset véssessen, hanem életrajzát is megírta prózában. Drusznak a fiatalabbik Antoniától sok gyermeke született ugyan, de csak három élte őt túl közülük: Germanicus, Livilla és Claudius.

2—4. Claudius, Julius Antonius és Fabius Africanus consulsága évében,¹ augusztus el-

¹ i. e. 10-ben.

sején született, Lugdunumban, azon a napon, melyen ott először szenteltek oltárt Augustusnak; Tiberius Claudius Drususnak nevezték el. Majd mikor bátyja, örökbefogadtatása után, a Julius-család tagja lett, felvette a Germanicus melléknevet. Még csecsemő volt, mikor elvesztette apját; egész gyermek- és ifjúkora különféle makacs betegségekkel való küzdelemben telt el; ezért testi és lelki jó vagy rossz tulajdonságai leginkább leveleinnek egy-egy részletéből világlanak ki.

5. Atyai nagybátyja, Tiberius a tisztségeket kérő Claudiusnak csak a consuli tisztséggel járó jelvényeket adta meg. És mikor Claudius tovább sürgette valóságos hivatali megbízatásokért, azt válaszolta neki levélben, hogy küld neki negyven aranyat a Saturnalia és Sigillaria² ünnepére. Erre aztán Claudius végképp lemondott a hivatalviselés reményéről, nyugalmasan visszavonult, és hol kertjeiben és Róma melletti birtokán, hol campaniai villájában éldegélt magányosan; és minthogy mindenféle alja néppel barátkozott, közismert semmittevésén kívül rossz hírét még részegeskedéssel meg kockázással is tetézte.

6. És bár így élt, az emberek mégis tisztelték és megbecsülték. A lovagrend kétszer választotta védnökévé, hogy kérésüket előterjessze: egyszer, mikor azt kérték a consuloktól, engedjék meg, hogy vállukon vigyék Augustus holttestét Rómába; másodszer pedig, mikor Seianus bukása alkalmából ugyancsak a consuloknak szerencsekívánataikat tolmácsolatták vele. Sőt ha belépett a színházba, a közönség mindig felkelt helyéről, és levetette köpenyét. A senatus pedig

² A Saturnalia-ünnep végén a rómaiak apró szobrocskákkal (sigilla) ajándékozták meg egymást.

soron kívül az Augustus tiszteletére rendelt, sorshúzás útján választott papok közé sorolta; később is, mikor házáat tűzvész pusztította el, megítélte a közpénzből való helyreállítást, véleményt pedig a volt consulok között nyilváníthatott. Ez utóbbi határozatot Tiberius, Claudius gyengeelméjűségére hivatkozva, eltörölte, a tűzkárt pedig a maga vagyonából ígérte megteríteni. Halálakor azonban még harmadfokú örökösként, egyharmad résszel nevezte meg Claudius, csaknem kétmillió sestertius hagyva rá, és többi hozzátartozója között őt is név szerint ajánlotta a hadsereg, a senatus és a római nép jóindulatába.

9. Gyakran veszedelemben is forgott. Először consulsága idején, mikor csaknem elmozdították hivatalából, mert a császár két bátyjának, Nerónak és Drususnak a szobrait csak sok huzavona után csináltatta meg és állíttatta fel; később is folytonosan zaklatták idegenektől vagy éppen a maga háznépétől származó feljelentésekkel is. Lepidus és Gaetulicus összeesküvésének felderítése után, mikor többekkel együtt őt is elküldték követségbe Germaniába, hogy kifejezze a császárnak szerencsekívánatait, ismét életveszélybe került; Gaius ugyanis felháborodott, sőt dühöngött, hogy miért éppen nagybátyját tartották legalkalmasabbnak erre a küldetésre, mintha ő nevelni való fiúcska volna; annyira, hogy egyesek szerint megérkezésekor ruhástul, ahogy volt, bedobattá a folyóba. Ettől kezdve a senatusban a volt consulok közül mindig ő szavazott utoljára, mert hogy megszegyenítsék, tőle kértek utoljára véleményt. Még egy végrendelet-hamisítási pert is elfogadtak, ahol pedig ő is az aláírók között volt. Kényszerítették továbbá, hogy belépéséért az új papi testületbe nyolcmillió

sestertiust fizessen; emiatt akkora nyomorba süllyedt, hogy a kincstárral szemben kötelezettségének nem tudván eleget tenni, a jelzálogtörvény értelmében a (kincstári) praefectusok rendelete alatt kifüggesztették nevét, mint — a gazdátlan jószág feltételei mellett — elárverezendőét.

11. Mihelyt megerősítette hatalmát, az volt a legsürgősebb dolga, hogy a két napnak, melyen az állam alkotmányának megváltoztatásáról tanácskoztak, még az emlékét is eltörölje. Bocsánatot és feledést ígért minden akkor elhangzott szóért, minden tettért — és állta is szavát; néhány tribunust és centuriót öletett meg csupán a Gaius ellen összeesküvők közül, példamutatás okából, és mert megtudta, hogy azok az ő fejét is követelték. Azután családja emlékének kegyes ápolására fordított nagy gondot, és nem volt előtte szentebb vagy gyakrabban használt eskü, mint az Augustusra tett. Gondoskodott róla, hogy nagyanyját, Liviát istenné avassák, és a circusi játékokon elefántfogatú, hasonló kocsit szavaztatott meg neki; szüleinek állami gyászünnepet, ezenfelül apjának, születése évfordulóján, circusi játékot, anyjának pedig diszkocsit, amelyen képmását vitték a circusban, továbbá az Augusta melléknevet, melyet az életében visszautasított. Bátyja emlékezetére, melyet minden alkalommal megünnepelt, a nápolyi versenyjátékokon még egy görög komédiát is előadott, és azt a bírálók ítélete alapján koszorúval tüntette ki. Még Marcus Antoniusnak is tisztelettel és hálás emlékezéssel adózott, mint erről tanúságot tett egyszer egy rendeletében, mely szerint apja, Drusus születésnapjának megünneplését annál is sürgetőbben óhajtja, mert ugyanarra a napra esik nagyapja, Antonius születési évfordulója is. A

márvány diadalívet pedig, melyet a senatus Pompeius színháza mellett egykor megszavazott Tiberiusnak, de később elhanyagolt, befejeztette. És noha Gaiusnak minden rendelkezését visszavonta, meggyilkolása napját — pedig az a maga trónralépésével egybeesett — nem engedte meg az ünnepnapok sorába iktatni.

12. Szerény és polgárhoz illő volt magatartása, ha a maga méltóságának növeléséről esett szó; neve előtt nem használta az „Imperator”-t, elutasította a túlzott kitüntetések, leánya menyegzőjét és unokája születésnapját csendben, családi körben ünnepelte meg csupán; a senatus jóváhagyása nélkül egyetlen száműzöttet sem hívott vissza; kegyként kérte a senatustól, hogy testőrparancsnoka és katonai tribunusok elkíséressék őt a curiába, továbbá, hogy (kincstári) procuratorainak bírói ítéletei emelkedjenek jogerőre. Hogy magánbirtokán vásárokat tarthasson, arra a consuloktól kért engedélyt; a hatóságok hivatalos vizsgálatain a tanács egyszerű tagjaként gyakran vett részt. Ha pedig a tisztviselők játékot rendeztek, maga is helyéről felemelkedve, a közönséggel együtt üdvölgéssel és karlengetéssel ünnepelte őket. Valahányszor a néptribunusok bírói széke előtt megjelentek, elnézésüket kérte, amiért helyszűke miatt nem ültetheti le, míg meghallgatja őket. Ezért rövid idő alatt igen megszerették, nagy népszerűségre tett szert; egyszer szájról szájra járt a hír, hogy útban Ostia felé, orvul meggyilkolták; ez a nép körében nagy megdöbbenést keltett, és addig káromolták, szidalmazták árulónak a katonaságot, atyagyilkosnak a senatust, míg hol az egyik, hol a másik, sőt egyszerre több tisztviselőt is a forumi székre nem vonszoltak, s azok ki nem jelen-

tették, hogy Claudiusnak semmi baja, s már Róma közelében jár.

13. Túl sokáig azonban mégsem maradt cselszövésektől mentes az élete; és bizony nemcsak egyes emberek veszélyeztették, hanem összeesküvés, de még polgárháború is. Egy plebeius tőrrel kezében leptek meg a császár hálósobájá mellett az éjszaka kelles közepén; de lefűleltek két lovagot is, akik ugyancsak tőrrel és vadászkéssel felszerelve nyilvános helyen lestek rá; egyikük színházból kijövet akarta megtámadni, másikuk áldozat bemutatása közben, a Mars-mezőn. Felkelést szervezett ellene Gallus Asinius és Statilius Corvinus — a két szónok, Pollio és Messala unokái —, s neki is több szabadosát és rabszolgáját bevonták a szervezkedésbe. Furius Camillus Scribonianus, Dalmatia legatusa polgárháborút robbantott ki; igaz, öt napon belül elfojtották, a hitszegő legiókat ugyanis bűnbánatra indította a babonás félelem: miután kiadták a parancsot, hogy útra kelnek új imperatorukhoz, valamiféle véletlen folytán vagy az istenek akaratából, egyszerűen nem tudták sem a sasokat feldíszíteni, sem a hadijelvényeket a földből kihúzni és odább mozdítani.

15. Vizsgálatok és ítélethozatal dolgában az esze csodálatos módon különféleképpen működött; hol körültekintően és bölcsen, hol meggondolatlanul, elhamarkodottan, nemegyszer ostobán, mint valami bolondé. A bírói decuriák szemléje közben valakit azzal, hogy túlságosan szeret ítélni, elbocsátott, mert az illető, nevének felolvasásakor, nem élt a háromgyermekes apák kiváltságával, és nem kért mentesítést a szolgálat alól; egy másik jelöltet ellenfelei felszólítottak, hogy vigye perét a császár elé; ő azonban azt állította, hogy az ügy csak a rendes bíróságra

tartozik. Ezt az embert Claudius kényszerítette, hogy nyomban maga hozzon ítéletet, és személyes példájával bizonyítsa be, hogy igazságos bíró válik-e majd belőle, ha egyszer a más dolgában kell majd ítélnie. Egy asszony tulajdon fiát nem akarta a magáénak elismerni; minthogy a bizonyítás egyik félről sem volt kielégítő, azzal kényszerítette vallomásra az asszonyt, hogy ráparancsolt, lépjen házasságra az ifjúval. Távollevők esetében könnyedén hozott ítéletet a megjelentek javára, és nem vizsgálta meg, hogy az ellenfél mulasztásból-e vagy kényszerítő okból nem jelent meg a tárgyaláson. Máskor valaki elkiáltotta magát, hogy a hamisítónak vágják le a kezét; Claudius nyomban elhívatta a hóhért bárdostul-tőkéstül. Valakit polgárjog ügyében vádoltak, s kisebb vita támadt az ügyvédek között, vajon togában vagy palliumban álljon-e bírái elé; Claudius pártatlanságát akarván bizonyítani, elrendelte, hogy ahányszor a vád vagy a védelem képviselője beszél, a vádlott annyiszor váltson ruhát. Mondják, hogy egy perben egyszer az író tábláról olvasta fel az ítéletet, mely szerint azokkal ért egyet, akik igazat mondtak. Ezek a dolgok annyira csorbították a tekintélyét, hogy mindenfelé, ország-világ előtt megvetéssel beszéltek róla. Valaki egy provinciából általa megidézett tanút mentegetve állította, hogy nem jelenhet meg, a távolmaradás okát azonban elhallgatta, és csak hosszas kérdezősködésre bökte ki végre: „Meghalt; gondolom, szabad volt neki.” Másvalaki, megköszönve, hogy a vádlott védelmére engedélyt kapott, odavetette neki: „Mert hát így szokás ez.” Gyakran hallottam magam is az öregektől, hogy az ügyvédek erősen visszaéltek türelmével, és valahányszor Claudius leszállt a bírói emel-

vényről, nemcsak szóval hívták vissza, hanem togája szegélyénél fogva tartóztatták, még a lába szárát is megragadták. Ezért nem is csoda, ha egy szegény görög pereskedő száján kicsúszott a vita hevében:

„Te is öreg vagy már, és hülye is.” Egy római lovagot nőkel való szemérmetlenkedés címén fogtak perbe. A vád hamis volt, de ellenfelei másként nem férhettek hozzá; mikor a lovag látta, hogy hivatásos ringyókat idéztek meg és hallgatnak ki tanúként ellene, közismert dolog ez, keserűen szitkozódva Claudius ostobasága és kegyetlensége miatt, íróvesszőjét, iratait, melyet kezében tartott, úgy vágta a császár képébe, hogy csúnyán megsebesítette az arcát.

17. Egyetlen hadjáratot kezdeményezett, az is meglehetősen szerény vállalkozás volt. A senatus ugyanis megszavazta neki a diadalmenettel járó kitüntetések, ő azonban úgy tartotta, hogy ez túl kevés fejedelmi méltóságához, hanem valódi diadalmenet dicsőségére vágyott; hogy ezt elérje, mint legalcalmasabb területet, Britanniát választotta; ott ugyanis az isteni Julius óta nem próbálkozott senki, de a tartomány éppen erősen forrongott is a ki nem szolgáltatott szőkevények miatt. Ostiából elindulva, útban a tengeren odafelé, a viharos északi szél miatt kétszer csaknem elsüllyedt, először Liguria közelében, majd a Stoechades-szigetek mellett. Ezért Massiliából szárazföldön folytatta útját Gesoriacumig, onnan kelt át hajón a szigetre; egyetlen kardcsapás és vérontás nélkül néhány nap alatt megadásra kényszerítette a sziget nagy részét, és elindulása után hat hónappal már vissza is tért Rómába, ahol fényes diadalmenetet tartott. Nemcsak a provinciák előljáróinak, hanem némely száműzötteknek is megengedte, hogy e látványos-

ság megtekintésére Rómába utazzék; a hadizsákmányok között palatinusi háza homlokzatára a corona civica mellé a tengerészkoszorút is kifüggesztette, jeléül annak, hogy behajózta és leigázta az óceánt. Diadalszekere mögött Messalina, a felesége haladt diszhintójában. Ugyancsak ott haladtak mögötte mindazok, akik ebben a háborúban a diadalmi kitüntetések megkapták; mindenki más gyalogosan és bibortogásan, egyedül Crassus Frugi ült cifra szerszámú lovon, himzett tunicában, minthogy ő már másodszor érdemelte ki ezt a kitüntetést.

18. Mindvégig nagyon viselte a főváros és a gabonaellátás gondját. Az Aemilianusról elnevezett városnegyedben keletkezett makacs tűzvész idején két éjszakán át a diribitoriumban³ maradt: a katonaság és házi cselédsége nem bizonyult elegendőnek, ezért a tisztviselők útján segítségül hívta a népet minden városnegyedből; maga elé állítva a teli pénzeskosarakat, közreműködésre buzdította az embereket, és kinek-kinek elvégzett munkája szerint szabta meg a jutalmát. Egyszer azonban a sorozatos rossz termés miatt igen szűkös volt a gabonaellátás; ekkor a tömeg a forum kellős közepén feltartóztatta Claudius, szidalmakkal árasztotta el, és kenyérdarabokkal úgy meghajigálta, hogy egy titkos átjárón keresztül alig tudott elmenekülni a Palatiumra; mindenféle lehetőséget gondolt ki, hogy a gabonaellátást akár a téli viharok idején is biztosítsa. A gabonakereskedőknek előnyös feltételeket biztosított; magára vállalt ugyanis mindennemű veszteséget arra az esetre, ha valamelyiket a tengeren vihar következtében károsodás éri; nagy kedvezményeket jutta-

³ Hatalmas épület a Mars-mezőn.

tott továbbá mindazoknak, akik kereskedelmi hajók építésére vállalkoztak — kinek-kinek helyzetéhez mérten.

21. Gyakran osztogatott adományokat a népnek. Számos nagyszerű játékot rendezett; nemcsak a régtől megszokott előadásokat, az ismert helyeken, hanem újakat is eszelt ki vagy újított fel az ősi időkből, és pedig ott, ahol előtte még senki. A leégett Pompeius-színház helyreállításának tiszteletére rendezett játékon az orchestrában felállított emelvényen elnökölt; előbb a színház fölött emelt templomban mutatott be áldozatot, onnan jött le, és a nézőtéren áthaladva foglalta el székét, miközben a közönség szótlanul ülve maradt a helyén. Megrendezte az évszázados játékokat is, azt állítván, hogy Augustus túl korán, nem a kellő időpontban tartotta meg ezt az ünnepet; pedig történeti művében Claudius maga írja, hogy Augustus az évek igen gondos számítása után rendezte ismét e sokáig szünetelő ünnepeket. Ezért csúfolódtak sokan a kikiáltó szaván, mikor ősi szokás szerint hívta a népet az ünnepi játékokra; amilyet senki sem látott és nem is lát többé, márpedig élt még jó néhány ember, aki maga is látta a játékokat, sőt volt olyan színész, aki annak idején is, most is szerepelt az előadásokon. Circusi játékot gyakran rendezett a Vaticanuson, ilyenkor minden ötödik kocsiverseny után egy-egy állathajszát iktatott be. A márványfülkékkel, aranyos céloszlopokkal díszített Circus Maximusban — ahol azelőtt csak tufaköből épült istállók és faoszlopok álltak — külön ülőhelyet jelölt ki a senatoroknak, akik azelőtt a közönség között elvegyülve foglaltak helyet. A kocsiversenyeken kívül trójai játékot is rendezett, s hozzá még egy állatviadalt, melyben az africai vadállatokat saját lovas test-

őrcsapata pusztította el tribunusainak és magának a praefectusnak vezetésével; felléptett ezenkívül thessaliai lovasokat is, akik vad bikákat kergettek körös-körül a circus porondján, majd a kimerült állatok nyakába ugrottak, és szarvuknál fogva lenyomták fejüket a földig. Sok igen változatos gladiatori viadalt rendezett: évenként egyet, a testőrlaktanyában, állathajszák és fényes felszerelés nélkül; egy teljes és szabályos viadalt a saeptában — azután ugyanott még egy soronkívüli, rövid, csak néhány napig tartó játékot, melyet sportulának⁴ nevezett el, mert első alkalommal így hirdette meg: csak hirtelen összeütött vacsorafélére hívja meg a népet. Más előadásokon sohasem volt olyan közvetlen, szinte közönséges a magatartása, mint emezen; itt még a győzteseknek felajánlott aranyakat is a bal keze ujjain hangosan olvasva, a néppel együtt, közbekiálással, kérdésekkel buzdította jókedvre az embereket, „uraknak” szólíttatta őket, miközben bágyadt és erőltetett tréfákkal fűszerezte beszélgetéseit; így mikor Palumbust⁵ követelték a nézők, megígérte, hogy rendelkezésükre bocsátja, ha sikerül elfogatnia. De üdvös és talpraesett dolog volt, hogy mikor egy kocsiharcos ügyében annak négy fia könyörgött hozzá, az összes jelenlevők helyeslése közben felmentette a szolgálat alól, és egy táblát körülhordoztatva figyelmeztette a népet: „mennyire fontos gyereket nevelni, mert ime, láthatjuk, hogy még egy gladiatornak is segítségére és hasznára lehetnek”.

26. Kora ifjúsága idején kétszert járt jegyben: először Aemilia Lepidával, Augustus

⁴ Eredetileg kosárka, amelyben élelmiszert adtak a clienseknek.

⁵ Egy bajvivó neve; a szó jelentése: vadgalamb.

dédunokájával, majd Livia Medullinával, aki a Camilla melléknevet is viselte, mivelhogy Camillus, a dictator ősi nemzetségéből származott. Első jegyesét még mint szűz leányt hagyta el, mert szülei megsértették Augustus; a másodikat a menyegző napján halálos betegség ragadta el tőle. Feleségül vette Plautia Urgulanillát, majd Aelia Paetinat; az előbbi apja triumphator volt, az utóbbié volt consul. Mindkettőtől elvált; Paetinat csak jelentéktelen sérelmek, Urgulanillát azonban hatalmas kicsapongásai miatt hagyta el, és mert az asszony gyilkosság gyanújába keveredett. Ezek után feleségül vette Valeria Messalinát, unokabátyja, Barbatu Messala leányát. Ezt pedig kivégeztette, mert megtudta, hogy különféle bűnökön, becstelenségeken kívül tanúk előtt házassági szerződést kötve hozzáment C. Siliushoz; Claudius testőrei előtt egy gyűlésen kijelentette, hogy mivel házasságai balul ütöttek ki, nőtlen marad, de ha mégsem, szúrják le tulajdon kezükkel, egy szava sem lesz ellene. De nem állta a szavát, és hamarosan házasságról kezdett tárgyalni még Paetinával is, akit egykor elhagyott, majd Lollia Paulinával, C. Caesar hajdani feleségével. Végül Agrippina, öccsének, Germanicusnak a leánya, a rokonság jogán csókkal, kedveskedéssel, addig-addig csábítgatta szerelemre, míg Claudius a legközelebbi senatusi ülésen felbérelt valakit szószólónak, hogy mintegy legfőbb államérdekből, kényszerítsék őt, vegye feleségül unokahúgát; javasolja továbbá, hogy engedélyezzék másoknak is az ilyen házasságokat, amelyeket addig vérfertőzéseknek tekintettek. Alig egy nappal ezután megtartották a menyegzőt, de példájukat nem követte senki, csak egy szabados meg egy főtiszt, akinek es-

küvői szertartásán Claudius maga is részt vett Agrippinával együtt.

27. Három felesége szült neki gyermeket: Urgulanilla Drusust és Claudiát; Paetina Antoniát, Messalina pedig Octaviát meg egy fiút, akit előbb Germanicusnak, majd Britannicusnak nevezett. Drusust még gyermekkorában elvesztette; a kisfiú Pompeiben megfulladt egy körtétől, melyet játék közben a magasba dobva szájával elkapott; a gyermeket néhány nappal azelőtt jegyezte el Seianus leányával. Ezért csodálom, hogy egyesek szerint Seianus ölte meg orvul. Claudiát, aki valójában Claudius felszabadított rabszolgájától, Botertől fogant, noha öt hónappal a válás előtt született, és elkezdtek felnevelni, meztelenül kitétette az anyja ajtaja elé. Antoniát Gn. Pompeius Magnushoz, majd Faustus Sullához, két előkelő ifjúhoz adtak férjhez, Octaviát, aki előbb Silanusszal járt jegyben, mostohafiához, Neróhoz. Britannicust, aki uralmának huszadik napján, második consulsága idején született, már karon ülő korában megmutatta a gyűlésen a katonáknak; gyakran ajánlotta a nép kegyeibe is, mikor a játékok idején ölében tartotta vagy maga mellé állította, és a tömeg üdvölgásátől kisérve szerencsés jövődöt kívánt neki. Három veje közül Nerót örökbe fogadta, Pompeiust és Silanust azonban nemcsak elutasította magától, hanem meg is ölette.

30. Alakjában volt valami tekintély és méltóság, akár állt, akár ült, leginkább ha hevert, mert magas termetű volt, de nem vézna; ősz hajával, kövér nyakával szépen festett; járás közben nem vált előnyére, hogy térdre rogyadozott, s ha vidám volt, ha komoly, sok minden elcsúfitotta; illetlen nevétele például; még rútabb volt, ha haragudott, ilyenkor habzott a szája, és folyt az orra,

ehhez járult még, hogy nyelve is nehezen forgott, amúgy is mindig remegő feje minden mozdulatnál még csak inkább ide-oda járt.

31. Hajdan gyenge egészsége kiválóan helyreállt, mióta trónra lépett; csak a gyomor-fájás kínozza annyira, hogy egyszer, mint mondta, már öngyilkosságra is gondolt.

32. Gyakran rendezett bőséges lakomát, többnyire igen tágas helyiségben, volt úgy, hogy hatszázan is heverték az asztalok körül. Lakomát adott a Fucinus-tó lecsapolása alkalmából is, miközben csepp híja, hogy a nagy erővel kizúduló vízbe bele nem fulladt. Minden vacsorához meghívta gyermekeit, valamint a legelőkelőbb családok fiait és leányait, akik ősi szokás szerint a kerevet lábánál ülve étkeztek. Az egyik vendéget, akit meggyanúsítottak, hogy előző nap ellopott egy aranyserleget, másnap újra meghívták, és agyagcsuprot tétetett elébe. Mondják, hogy Claudius egy rendelet kibocsátásán is töprengett, ezzel megengedte volna, hogy lakoma közben szellentsenek és pruttyantsanak; megtudta ugyanis, hogy valaki, aki ilyesmit szeméremből visszatartott, súlyosan megbetegedett.

33. Éltel is, bort is igen jó étvággyal fogyasztott mindig, mindenütt. Egyszer Augustus forumán ítélkezett éppen, s hirtelen megcapta orrát a reggeli illata, melyet a szomszédos Mars-templomban a Salius-papoknak készítettek; nyomban elhagyta a bírói emelvényt, felment a papokhoz, és letelepedett asztalukhoz. Nemigen kelt fel az asztaltól másként, mint tele hassal és elázva, és ha étkezés után tátott szájjal, hanyatt fekve aludt, tollat dugtak le torkán, hogy gyomra terhén könnyítsen. Keveset aludt (éjfél előtt már rendszerint felébredt), s így nemegyszer a

törvényszéki tárgyalás alatt is elszunyókált, ilyenkor még az ügyvédek is, akik épp ezért hangosabban kezdtek beszélni, alig tudták fölébreszteni. Kimondhatatlanul vonzódott a nőkhöz; férfiakhoz azonban egy cseppet sem. Szenvedélyesen kockázott: a kockajáték művészetéről még könyvet is írt; utazás közben is játszott; a kocsija belsejébe úgy erősítették oda a táblát, hogy zavartalanul játszhas-son.

43. Élete vége felé néhányszor nem is félreérthető jelét adta annak, hogy megbánta Agrippinával való házasságát és Nero örökbefogadását. Szabadosai egyszer elismeréssel emlegettek egy bírósági tárgyalást, melyen egy házasságtöréssel vádolt asszonyt elítélt; erre Claudius megjegyezte: Neki is az a sorsa, hogy kicsapongó asszonyai legyenek, akiket meg kell büntetnie. Erre az éppen hozzá lépő Britannicust szorosan magához ölelte, és biztatta, hogy mihielyt megnő, megtudja majd apja tetteinek okát; aztán görögül még utánakiáltotta:

„Meggyógyít majd, aki megsebzett.” Később pedig, mikor elhatározta, hogy a még serdületlen, zsenge korú fiú öltse fel a férfitogát, amint termete megengedi, ezt mondta: „Legyen végre valódi Caesarja a római népnek.”

44. Nem sokkal ezután megfogalmazta végrendeletét, s valamennyi hatósággal aláíratta. De mielőtt végére jutott volna, közbelépett Agrippina, akit nemcsak ez, hanem a maga lelkiismerete és a sok, bűneit jól ismerő feljelentő is igen nyugtalanított. Abban mindenki egyetért, hogy Claudius méregtől pusztult el; csak arról folyik vita, hogy hol és ki adta. Egyesek azt állítják, hogy a Capitoliumon, mikor a papokkal lakomázott, és Halotus, a herélt ételköstoló volt a tettes;

mások azt mondják, hogy otthon Agrippina étette meg mérgezett gombával, a gomba ugyanis Claudius legkedvesebb eledele volt. A dolog következményeiről is különféle hírek keringenek. Sokan azt tartják, hogy a mérge hatására nyomban megnémult, és szörnyű kínok között eltöltött éjszaka után hajnaltájt adta ki lelkét. Néhányan viszont azt is tudni vélik, hogy előbb elszunnyadt, majd minthogy tele gyomorral feküdt le, mindent kihányt; erre újabb adag mérget adtak be neki, talán kásában, mintha a kimerültet erőre akarnák kapatni, talán klisztély alkalmazásával, mintha azon, hogy teleette magát, ekként akarnának segíteni.

45. Halálát az utódlás kérdésének elrendeződéséig titokban tartották. Ezért mintha csak betegeskednék, fogadalmakat tettek a felgyógyulására, és megtévesztésül színészeket vezettek be hozzá, mintha az volna a kívánsága, hogy szórakoztassák. Október tizenharmadikán halt meg, Asinius Marcellus és Acilius Aviola consulsága idején,⁶ élete hatvanegyedik, uralkodásának tizennegyedik évében. Ünnepelesen, fejedelmi pompával temették el, és az istenek sorába iktatták. Ezt a tiszteletet Nero figyelmen kívül hagyta, majd meg is szüntette, s csak később, Vespasianus állította újra vissza.

46. Halálát kiváltképpen a következő előjelek hirdették: üstökös jött fel az égen (melyet kométának hívnak), villámcsapás érte apja, Drusus síremlékét, és abban az évben a tisztviseléség minden osztályából igen sokan elhunytak. De bizonyos tényekből kitűnik, hogy maga is tudott közeli haláláról, és nem is csinált titkot belőle. Mikor ugyanis a következő évre kijelölté a consulokat, senki

⁶ i. e. 54-ben.

sem nevezett ki hosszabb időre, mint az a hónap, amelyben meghalt; halála előtt az utolsó senatusülésen pedig nagyon buzdította gyermekeit az egyetértésre, és zsenge koruk miatt könnyörögve az Atyák figyelmébe ajánlotta mindkettőt. Az utolsó bírósági tárgyaláson pedig kétszer is kijelentette az emlévényről, bár baljóslatú szavait mindenki helytelenítette, hogy elérkezett halandó élete végéhez.

(*Suet. Claudius, ötödik könyv 1—2; 5—6; 9; 11—13; 15; 17—18; 21; 26—27; 31—33; 45; 46;*)

MESSALINA

Messalina, mikor már megcsömörlött a könnyű házasságtörésektől, addig ismeretlen kéjelgéseknek adta magát. Ekkor Silius is, akár végzettől rendelt esztelenségében, akár mivel úgy gondolta, hogy a fenyegető veszedelmek ellen legjobb orvosság maga a veszedelem, egyre inkább sürgette, hogy vessenek véget a titkolózásnak. Odáig csak nem jutottak, hogy a császár megöregedését kívárlják: amíg büntelenek, tervezgetéseik is ártatlannak, de ha bűnük nyilvánvalóvá válik, csak vakmerőségükben reménykedhetnek. Vannak társaik, akik ugyanattól rettegnak. Ő maga nőtlen, gyermektelen, hajlandó Messalinát feleségül venni, Britannicust pedig örökbe fogadni; így Messalinának a hatalma változatlan maradna, sőt még biztonság is járulna hozzá, ha sikerül megelőzniük Claudius, aki elővigyázatlan a cselvetésekkel szemben, de annál könnyebben gyullad haragra. Szavait Messalina közömbösen fogadta, nem mintha szerette volna férjét, hanem attól tartott, hogy ha Silius a hatalom polcára kerülne,

esetleg megvetné a házasságtörő asszonyt, és a bűnös tettet, amelyet a veszély pillanataiban helyesnek tartott, később majd valódi értéke szerint becsülné. A házasságkötést mindenestre nagyon kívánta a botrány nagysága miatt, amiben szemérmetlen paráznák mindennél nagyobb gyönyörűségüket találják. Nem is várt tehát tovább, csak amíg Claudius egy áldozat bemutatása végett Ostiába utazott, és akkor teljes ünnepélyességgel megülték az esküvőt.

Jól tudom, mesébe illőnek fog feltűnni, hogy olyan városban, amely mindent tud, és semmit el nem hallgat, akárkiben ily nagyfokú nemtörődömség lakozhatott, sőt hogy egy kijelölt konzul a császár feleségével előre bejelentett időben, hiteles tanúk közreműködésével, mintegy gyermekek világrahozása céljából házassági szerződést köthetett, továbbá, hogy az asszony végighallgatta a szerződésnél jelenlevő személyek ígéit, majd ájtatosan áldozott az isteneknek, azután pedig helyet foglalt a vendégek társaságában, csókolózkodtak, ölelkeztek; és betetőzésül a nászéjszakát úgy töltötték, mint törvényes házastársak. S ezt nem én találtam ki olvasóim elképesztésére, hanem csak azt adom elő, amit az idősebbek hitelesen megtudtak és megírtak.

Tehát az uralkodó házanépén borzalom vált úrrá. Leghangosabban azok méltatlankodtak, akik a hatalmat a kezükben tartották, és akiknek változás esetén okuk lett volna a félelemre, de most már nem bizalmas beszélgetések közben, hanem nyíltan, hogy amíg egy színész gázolt bele a császár házasságába, gyalázat történt ugyan, de veszedelemtől mégsem kellett tartani; most azonban egy előkelő férfi távolabbi reményeinek megvalósítására készül, tetszetős külsejével, szel-

Jemi képességeivel és közeli konzulágával, mert senki előtt nem lehet titok, hogy ez után a házasságkötés után mi következik. Kétségtelenül aggódhattak is, ha arra gondoltak, hogy a félszeg Claudius mennyire rabja feleségének, és hogy Messalina parancsára hány embert végeztek ki már. Másrészt viszont éppen a császár jellembeli gyengesége miatt bizhattak abban, hogy ha a gyalázatos bűn révén ők kerekednek felül, könnyen elítéltethetik Messalinát, még mielőtt a bűnvádi eljárást lefolytatják. A döntés azon fordul meg, hogy a védekezést meghallgatják-e, és Messalina bűnvallomása nem talál-e süket fülekre.

Callistus, akiről Gaius Caesar meggyilkolásával kapcsolatban már szóltam, valamint Narcissus, Appius Silanus gyilkosa, végül pedig Pallas, aki ebben az időben tündökölt hatalma csúcspontján, először azzal próbálkoztak, hogy nem sikerülne-e titkos fenyegetéseikkel elidegeníteni Messalinát szeretőjétől, Siliustól, miközben minden egyébről hallgattak. Mivel attól tartottak, hogy végül maguk idézik fejükre a vést, csakhamar felhagytak terveikkel, Pallas a gyávasága miatt, Callistus pedig azért, mivel az előző udvár titkait is ismerte, és tudta, hogy a hatalmat biztosabban meg lehet tartani óvatossággal, mint erőszakos eszközökkel. Narcissus azonban kitartott, éppen csak nagyon vigyázott, hogy egyetlen szóval se árulja el Messalinának a vádat és a vádlót, és feszült figyelemmel várta az alkalmat. Mivel a császár ostiai időzése hosszabbra nyúlt, két nőt — akikkel már régebben viszonya volt — bőkezű ajándékokkal, ígéretekkel és annak a reménynek a megcsillogtatásával, hogy Messalina eltávolítása esetén nekik is nagyobb befolyásuk

lenne, rávett arra, hogy vállalják a feljelen-tői szerepet.

Végül is Calpurnia (ez volt az egyik nőnek a neve), mikor négy szemközt maradtak, a császár lába elé borult, és hangosan kezdett kiáltozni, hogy Messalina feleségül ment Siliushoz; majd Cleopatráról, aki ott volt, és csak erre várt, megkérdezte, nem hallott-e ő is a dologról; igenlő válaszára pedig azt kérte a császártól, hogy hívassa el Narcissust. Ez bocsánatért esedezik eddigi mulasztásaiért, hogy a Titiusokat, Vettiusokat, Plautiusokat elhallgatta előtte; most síncs szándékában a házasságtörést jelenteni, még kevésbé azt tanácsolni, hogy követelje vissza a házát, szolgálát és magas méltóságának egyéb külső díszeit. Csak élvezze Silius mindezt, de adja vissza a feleségét, és tépje szét a házassági szerződést. „Vagy tudsz róla — kérdezte —, hogy elvált tőled? Mert a nép, a szenátus és a katonaság látta Silius menyegzőjét, és ha nem intézkedél sürgősen, az új férj lesz a város ura.”

Ekkor Claudius sorra hivatja legbefolyásosabb barátait: először Turraniust, a gabonaellátás vezetőjét, majd Lusius Getát, a testőrcsapatok parancsnokát kérdezi ki. Ezeknek vallomása után a többiek versenyt hangoskodnak körülötte, hogy menjen a praetorianusok táborába, erősíttesse meg a testőrcsapatokat, előbb személyének biztonságával törődjék, és csak azután a bosszúállással. A nagyjából egybehangzó források szerint olyan félelem vett erőt Claudiuson, hogy többször is megkérdezte: ő-e a birodalom ura, és Silius magánszemély-e. Messalina pedig talán sohasem volt ennyire féktelen, ennyire kicsapongó: a szép őszi időben nagyszabású szüreti ünnepélyt rendezett palotájában. Csavarták a préseket, a kádak kicsordultak; köz-

ben pedig vadállatbőrökbe öltözött nők táncoltak körbe-körbe, mintha áldozatot mutatnak volna be, vagy a bor istenének őrlőgőse szállotta volna meg őket. Maga Messalina kibontott hajjal rázta a thyrsust,¹ mellette a repkénnyel megkoszorúzott Silius: mindketten cothurnusban,² hátravetett fejjel, körülöttük pedig pajzán zenekar tombolt. Állítólag Vettius Valens ittasságában felkapaszkodott egy nagyon magas fára, és mikor megkérdezték tőle, hogy mit lát felülről, azt felelte, hogy szörnyű vihart Ostia felől; már akár csakugyan mutatkoztak a vihar jelei, akár pedig véletlenül ejtett szavait magyarázták utólag jövendölésnek.

Közben most már nem kősa hírek, hanem mindenünnen futárok érkeznek, és elmondják, hogy Claudius mindenről tudomást szerzett, és már jön is, hogy bosszút álljon. Tehát Messalina visszavonul a Lucillus-parkba, Silius pedig, hogy félelmét leplezze, hivatali ügyeinek intézésére indul. Miközben a többiek szerteszéledtek, a megjelenő centuriók akár az utcákon, akár rejtékhelyeiken találják a bűnösöket, bilincsekbe verik. Messalina, bár a váratlan csapás őt is megzavarta, mégsem hagyta magát, hanem szilárdan eltökélte, hogy férje elé siet. Régebben már nem egyszer az mentette meg, hogy Claudius rátekintett. Britannicusért és Octaviáért is küldött, hogy siessenek atyjuk üdvözlésére. Vibidiát, a legidősebb Vesta-szüzet is kérte, járuljon a főpap-császár elé, és eszközölje ki bűnbocsánatát. Ő maga mindössze három személy kíséretében — hirtelen ennyire magára maradt — gyalog sietett végig a városon,

¹ A görög mondában Bacchus istennek repkénnyel befuttatott pálcája.

² A görög tragikus színészek magas talpú és sarkú cipője.

és egy kerti hulladékok szállítására használt kocsin tért rá az Ostia felé vezető útra. Nem volt ember, aki szánta volna, oly erősen élt mindenkiben förtelmes bűneinek emléke.

De a császár is legalább ennyire bizonytalanodott, mivel Getában, a testőrség parancsnokában nemigen lehetett megbízni: egyként könnyen hajlamos volt nemcsak a jóra, hanem a rosszra is. Tehát Narcissus — egyetértésben azokkal, akik ugyanettől tartottak — erősködik, hogy az uralkodói hatalom biztosítására csak az a lehetőség kínálkozik, ha a testőrség főparancsnokságát erre az egy napra valamelyik szabadosára ruházza; ő hajlandó volna vállalni. De hogy a császár Rómába menet Lucius Vitellius és Largus Caecina befolyása alatt meg ne gondolja magát, felkérdezkedett ugyanabba a kocsiba, és fel is vették.

Később sokat beszéltek arról, hogy a császár ellentmondó kitörései közepette, amikor hol felesége bűneit ostorozta, hol pedig házaseletük emléke és gyermekeinek serdületlen kora jutott az eszébe, Vitellius csak ezt hajtogatta: „Micsoda szörnyűség! Micsoda gonosztett!” Hiába próbálta Narcissus rávenni, hogy magyarázza meg talányos szavait, és mondja meg nyíltan az igazságot, mégsem vett ki belőle egyebet, csak kétértelmű válaszokat, amelyeket így is, úgy is lehetett magyarázni. Példáját követte Largus Caecina is. Amikor Messalina feltűnt, már messziről kezdett kiáltozni, hogy hallgassa meg Octavia és Britannicus anyját. De közbevágott a vádló, és a Siliusszal kötött házasságot hangoztatta, ugyanakkor átnyújtott egy iratot, amely Messalina kicsapongásait ismertette, hogy a császár tekintetét elterelje. Nemsokára, mikor beért a városba, elébe vezették volna közös gyermekeiket, ha Narcissus el nem

távolította volna őket onnan. Viszont nem tudta távoltartani Vibidiát, aki feddő szavakkal követelte, ne végeztesse ki feleségét anélkül, hogy módot ne adna neki a védekezésre. Tehát azt felelte neki, hogy a császár meg fogja hallgatni Messalinát, és lesz módja a vád megcáfolására, de Vibidia most távozzék, és végezze vestaszúzi kötelességeit.

Különös volt, hogy Claudius minderre csak hallgatott. Vitellius mintha semmiről sem tudott volna. Mindenki egy felszabadított rab-szolgának engedelmeskedett. Narcissus felnyitatta a házasságtörő házát, és odavezeti az uralkodót. Mindjárt a bejárat mellett megmutatja Silius apjának a képmását, amelyet a szenátus-határozat ellenére sem tüntetett el; azután a Neróknak és Drususoknak ősi kincseit, amelyek az erkölcstelenség jutalma gyanánt vándoroltak oda. Amikor Claudius haragra gerjedt, és fenyegetőzni kezdett, a táborba kísérte, ahol a katonaság gyűlést tartott. Itt először Narcissus szólalt fel, majd a császár tartott rövid beszédet, mert nagyon is jogos fájdalmának kitergetésében akadályozta a szégyenérzet. A csapatok kiáltozását ettől fogva nem lehetett lecsillapítani: követelték a bűnösök megnevezését és megbüntetését. Silius, mikor odahurcolták az emelvény elé, nem is próbált védekezni vagy időt nyerni, hanem ő maga kérte, hogy minél előbb végezzenek vele. Hasonló elszántsággal vállalták a halált jónevű római lovagok is. A bűnrészesek közül Titius Proculust, akire Silius Messalina védelmét bízta, s aki önként tett vallomást, azután Vettius Valenst, aki mindent bevallott, valamint Pompeius Urbicust és Saufeius Trogust, Claudius parancsára kivégezték. Ugyancsak halálbüntetéssel sújtották Decrius Calpurnianust, a tűzőrség parancsnokát, Sulpicius Rufust, a

játékok felügyelőjét és Iuncus Vergilianus szenátort.

Mnester volt az egyetlen, aki gondolkodóba ejtette. Ruháját megszaggatva kiáltozott, úgy kérte, hogy nézze rajta a megvesszőzés nyomait; emlékezzék vissza arra az utasítására, amellyel kötelezte, hogy Messalina minden parancsát hajtsa végre; míg másokat bőkezű adomány vagy kecssegtető ígéret sodort a bűnbe, őt a kényszerűség; ha Silius megkaparintotta volna a főhatalmat, neki kellett volna először elpusztulnia. Claudius erre meghatódott, és már hajlott a könyörületességre, de szabadosai meggyőzték arról, hogy ha már annyi híres embert kivégeztetett, ezt színészt nem szabad kímélnie; nem számít, hogy jószántából vagy kényszerből követett-e el ily nagy bűnt. Nem engedélyezte Traulus Montanus római lovag felmentését sem. Ez erkölcsös életű, csak éppen feltűnően szép ifjú volt: Messalina magához hívatta, de egy éjszaka után el is kergette, mivel buja természetű nemcsak a megkívánásban mutatkozott meg, hanem a meguntatásban is. Suillius Caesoninusnak és Plautius Lateranusnak viszont megkegyelmezett: az utóbbinak nagybátyja kimagasló érdemeire való tekintettel, Caesoninus pedig erkölcsi fogyatékoságának köszönhette megmenekülését, mint aki azon az undorító tömegünnepélyen női szerepet játszott.

Közben Messalina Lucullus parkjában azal foglalkozott, hogyan tudná meghosszabbítani életét. Kérvényt szerkesztett, mert még mindig élt benne valami remény, sőt indulat; ennyire fennhéjázó maradt utolsó pillanatáig. És ha Narcissus nem siettetette volna kivégzését, a vész a vádlóra hárult volna vissza. Mert Claudius, miután hazatért, és a megszokottól eltérő időben megebédelt, bor-

tól felhevült állapotban azt az üzenetet küldte a szerencsétlennek (mert állítólag ezt a szót használta), hogy másnap jelenjen meg ügye tárgyalásán. Amikor ezt hallották, és attól lehetett tartani, hogy a császár haragja megéyhül, szerelme felébred, és ha haboznak, a közbeeső éjszaka még házasesetük emlékeit is felidézi, Narcissus tette határozza el magát, és az éppen szolgálatban levő centuriók parancsnokának meghagyja, hogy azonnal hajtsa végre a halálos ítéletet, így parancsolja a császárnak. A kivégzés ellenőrzésére és siettetésére a szabadonbocsátott Euodust adja melléjük. Euodus rohanvást siet előre a kertbe, és ott találja az asszonyt a földre omolva. Mellette ül anyja, Lepida, aki leányával, míg hatalma teljében pompázott, nem fért össze, de a végső szükség órájában megszánta, és azt tanácsolta neki, hogy ne várja meg gyilkosát: életének már úgyis vége, nincs hátra más, mint az, hogy becsülettel haljon. De ebben az élvezetektől megrontott lélekben már nem volt semmi tisztesség. Hiábavaló könnyekkel és siránkozással próbálkozott, amikor a kivégzésére küldöttek erőszakkal betörték a kaput. A tribunus szótlanul állott, a felszabadított rabszolga viszont szolgálhoz méltó gyalázkodással rontott rá.

Csak ekkor ismerte fel sorsát, és tört ragadott a kezébe. Miközben reszkető kézzel eredménytelenül illesztgette nyakához meg melléhez; a tribunus egyetlen döféssel keresztülszúrta. Holttestét otthagyták az anyjának. Claudius még ebédnél ült, amikor jelentették neki, hogy Messalina meghalt; nem mondták meg, hogy öngyilkos lett-e, vagy más végzett vele, de nem is kérdezte, hanem italt kért, és a megszokott módon folytatta az étkezést. A következő napok folyamán sem adta jelét gyűlöletnek, örömmek, haragnak,

szomorúságnak, vagy akármiféle emberi érzésnek; sem akkor, amikor a vádlók örvendezését látta, sem amikor gyermekeinek gyászát. A szenátus segített neki a feledésben, amikor azt a határozatot hozta, hogy Messalina nevét és képmásait mind a magán-, mind a középületekről el kell tüntetni. Narcissusnak megadta a quaestori címet, ami sehogy sem elégítette ki hiúságát, hiszen jóval különbnek érezte magát Pallasnál és Callistusnál.

(*Tac. ann. XI 26—38.*)

NERO, A MŰVÉS Z

Gyermekkorában egyéb tanulmányai során zenei nevelésben is részesült; alighogy hatalomra jutott, magához rendelte Terpnust, aki az idő tájt a legkitűnőbb énekes hírében állott, s naponta ebédől késő éjszakáig hallgatta énekét; aztán lassanként maga is próbálkozott, s rákapott az éneklésre; gondosan alkalmazott minden eszközt, amit az effajta művészek hangjuk megóvására és erősítésére használni szoktak. Így például hanyattfekve ólomlemezt tartott a mellén, aztán beöntéssel vagy hánytatókkal könnyített magán, s nyers gyümölcsöt és egyéb ártalmas ételt nem evett. A hangja ugyan jelentéktelen és fátyolos volt, de sikeres haladása izgatta a hiúságát, és szeretett volna nyilvánosan fellépni; emlegette is bizalmasai előtt nemegyszer a görög közmondást: néma zene nem zene. Végre Nápolyban lépett föl első ízben; a színházat ugyan hirtelen földrengés rázta meg, de ő tovább énekelt, míg csak a megkezdett dalnak végére nem jutott. Jó néhány napon át több ízben is énekelt itt; közben kis

időt hangja pihentetésére szánt, de nem bírta a visszavonultságot, a fürdőből átsietett a színházba, a közönség szeme láttára a zenekarban belakmározott, és görög nyelven ígérgette, hogy ha megivott egy kis borocskát, valami pompásat fog elzengeni. Az éppen akkor érkezett kereskedelmi hajókról sereggestül tódultak be Nápolyba az alexandriabeliek, akik őt dicsőítő énekekkel ünnepelelék: elragadtatásában még többet hívott meg Alexandriából. Éppilyen buzgalommal válogatott össze innen is, onnan is lovagrendbeli fiatalembereket s több mint ötezer markos parasztleányt; ezeket aztán csoportonként betaníttatta a tapsolás más-más módjára — úgymint a dörgő, döngő és csattogó tapsra —, hogy hangversenyein sikerre segítsék. Feltűnő volt dús hajzatuk, pompás öltözetük, gyűrűtlen, csupasz bal kezük; vezetőik négyszázezer sestertius tiszteletdíjban részesültek.

(*Suet. Nero 20.*)

NERO, A LÉHA

Könnyelműségéről, zabolátlanságáról, erkölcselenségéről, kapzsiságáról és kegyetlenségéről eleinte csak úgy alkalmilag és titokban, úgyszólván csak afféle ifjonti eltévelyedésből tett bizonyosságot, de már akkor is mindenben meggyőződésre érlelődött, hogy ezek a gonoszságok nem ifjúkorával magyarázandók, hanem természetében gyökeredzenek. Szürkület után kalapot vagy parókát csapott a fejére, sorra járta a kocsmákat, boldog jókedvben csatangolt az utcákon, a vacsorákról hazafelé ballagók nem kis veszedelmére, mert bizony rendszerint elpáholta őket, ha pedig védekeztek, megszurkálta és

a csatornába hajigálta — máskor meg feltörte és kifosztotta az üzleteket. Otthon aztán afféle vásárt rendezett, ahol az összepolkodott holmin árverés útján túlادott, s az árát elpocsékolta. Efféle verekedésekben nemegyszer hajszálon függött a szeme világa, sőt az élete; egy patrícius például félholtra verte, mert megcsipkedte a feleségét. Ezért ettől fogva csak úgy merészkedett ki éjjeli órákban az utcára, hogy bizonyos távolságban loppal nyomon követték törzstisztjei. Nappaloként meg nagy titokban gyaloghinton a színházba vitette magát és a színpad egyik emeltebb pontjáról mint néző, és fő-fő szövivő élvezte a némajátékosok cívakodásait; ha meg néhanapján öltre mentek, s kövekkel meg összetört székekkel keltek viadalra, ő maga is mindenfelét dobált a közönség felé, s egyszer sebet is vágott a praetor fején.

Mikor azonban gonoszsága lassan-lassan nagyobb erőre kapott, megelégette a tréfálkozást s a bujálkodást, és nyíltan, minden szépítgetésre fittyet hányva, nagyobb szabású dolgokra vetemedett.

Lakomái déltől éjjelig tartottak, miközben többször is meleg fürdővel — nyáridőben hideggel — frissítette magát; lakomáztatott a nyilvánosság előtt is — mikor például a tengericsata-játék miatt a Mars-mező vagy a Circus Maximus le volt zárva —, s ilyenkor az egész város cifranői s fuvaláslányai ott szolgáltak fel asztalánál. Valahányszor lement a Tiberisen Ostiába vagy Baiae öble mellett elhajózott, a kikötőkben s a partokon itt is, ott is pazar-finom beszálló kocsmákat állítottak fel, melyekben csaplárosnéknak öltözött úri asszonyok voltak a kiszolgálók, akik mindenfelől csalogatták, hogy kössön ki. Néha barátainál is bejelentette magát ebéd-

re; ilyenkor az egyiknek például négyszázezer sestertiusába került egy úgynevezett szalagos-lakoma, egy másiknak jóval többbe egy úgynevezett rózsás-lakoma.

Nemesi ifjakkal és férjes asszonyokkal folytatott kéjelgéseinek betetőzéséül erőszakosan meggyalázott egy Rubria nevű Vesta-szüzet is. Kis hía volt, hogy egy Acte nevű rabszolgaleányt törvényesen feleségül nem vett, miután már fel is bérelt konzulviselt férfiakat, akik hamisan bár, de megesküdték volna a leány királyi származására. Egy Sporus nevű rabszolgáját kiheréltette, s mindenáron nőneművé akarta változtatni, nászajándékot és menyasszonyi fátyolt adott neki, pazar pompájú lakodalmi menetben magához kísértette, és felesége gyanánt tartotta. Valaki ezt a dolgot ebben a szellemes mondásban örököltette meg: „Milyen jól is menne a világ sora, ha Domitius apónak is ilyen felesége lett volna!” Ezt a Sporst császárnői díszbe cicomázta, gyaloghinton vitette, s Görögországban a népes ünnepi gyülekezeteken, aztán Rómában a Sigillaria ünnepén mindig maga mellett tartotta, s folytonosan csókolgatta. Hiszen mindenki tudta, hogy a tulajdon anyjával is fajtalankodni akart, s ettől csak annak irigyei riasztották vissza, mert nem akarták, hogy az amúgy is szenvedélyes és úrhatnám asszony az effajta bizalmaskodás révén a kelleténél nagyobb befolyásra tegyen szert; ennek utáná csakugyan felvett a szeretői közé egy utcai lányt, aki állítólag szakasztott mása volt Agrippiánának. Különben rebesgetik, hogy valahányszor egy gyaloghintóban ment anyjával, aljasul fajtalankodott vele, amiről a ruháján esett foltok ékesen beszéltek.

(Suet. Nero 26—28.)

Rokongyilkosságait s általában a gyilkolást Claudiuson kezdte; meggyilkolását ugyan nem ő tervezte ki, de bele volt avatva, s ezt nem is titkolta, hiszen később nemegyszer — görög közmondással — istenek eledelként magasztalta a gombát, mert Claudius is ebben az ételben ette meg a mérget. Tény, hogy még holtában is — tettel, szóval — mindenféle gyalázattal üldözte, egyszer a butaságáért, máskor kegyetlenkedéséért ítélte el; azt a szójátékot faragta rá, hogy „befejzte földi butázását”; legtöbb rendeletét s intézkedését, mint afféle hülye és örült ember műveit, eltörölte; végül eszébe sem jutott a sírhelyét mással, mint egy alacsony, rozoga agyagfallal körülkeríttetni.

Britannicust nemcsak azért mérgezte meg, mert féltékenykedett a hangjára, mely az övénél kellemesebben csengett, hanem azért is, mert félt, hogy atyja emléke révén valaha majd nagyobb népszerűsége talál vergődni. A mérget egy Lucusta nevű fő-fő méregkeverőtől kapta, de mikor aztán akármeddig várt, sehogy sem akart hatni, csak épp hogy egy kicsit fölizgatta Britannicus beleit, magához hívatta az asszonyt, saját kezűleg eldöngötte, és szemébe vágta, hogy méreg helyett valami orvosságot adott be. Mikor ez azzal védekezett, hogy a szörnyű merénylet eltitkolása kedvéért gyengébb mérget kevert, odavágta neki: „Persze, persze, hiszen én félek a Julius-törvénytől.” Aztán arra kényszerítette, hogy szobájában szeme láttára, a lehető leggyorsabb, rögtön ható mérget keverje; ezt kipróbálta egy kecskén, de mikor ez még öt óra hosszáig kihúzta, újra és újra főzette, s beadta egy malacnak, mely aztán menten felfordult. Most bevittette az ebédlő-

be, s beadatta Britannicusnak, akivel együtt ebédelt. Ez alig kóstolt bele, máris összeesett, mire ő vendégeinek azt hazudta, hogy csak rendes nyavalyatörése jött rá; másnap aztán zuhogó záporban nagy sebbel-lobbal, disztelenül eltemettette. Lucustának jól végzett munkájáért büntetlenséget biztosított, hatalmas földbirtokot adományozott, és tanítványokat küldött hozzá.

Anyja, aki szavaiért és tetteiért néha keményebben felelősségre vonta és rendreutasította, előbb olyannyira terhére volt, hogy lépten-nyomon gyűlölködve vágta arcába, hogy miatta kénytelen lesz lemondani a hatalomról s Rhodusba visszavonulni, később megfosztotta minden kiváltságától és befolyásaitól, elvonta tőle a germán és egyéb katonai őrseget, közös palotájukból s még a Palatinusból is kilakoltatta. Csöppnyi lelki-furdalás nélkül zaklatta, felbérelt embereivel Rómában tartózkodása alatt pereket akasztott a nyakába, vidéki pihenőjén pedig szárazon és vízen üldöztette, rágalmakkal, megtréfálással bosszantotta. De fenyegetődzése és szenvedélyessége meghökkentette, tehát halálra szánta. Háromszor próbálkozott-méreggel, de észrevette, hogy anyja ellenméreggel védekezik; erre meglazította a mennyezef eresztékeit, hogy éjjel az alvó asszonyra zuhanjon, de ezt a tervét a cinkosok fecsegése megghiúsította. Erre kieszelt egy roppanékony hajót, hogy azon pusztuljon el hajótörés vagy a fedélzet beomlása révén; aztán, mintha ki akarna vele békülni, mézes-mázos levélben meghívta Baiaebe, hogy együtt üljék meg a Quinquatrus ünnepet. Hajóskapitányainak kiadta a rendeletet, hogy csak úgy véletlenségből ütközzenek össze azzal a vitorlással, melyen anyja jön. Mikor aztán anyja a későre nyúlt lakoma után Bau-

liba visszaindult, megrongált hajója helyébe felajánlotta neki azt a törekeny alkotmányt, jókedvűen elkísérte, s búcsúzáskor még melletit is végigcsókolt. Reggelig virrasztó nagy izgalomban leste-várta, hogyan üt ki a vállalkozás. Mikor aztán értésére esett, hogy számítása nem vált be, mert anyja partra úszott, tanácstalanságában elfogatta és bilincsekbe verette L. Agermust, anyja felszabadított rabszolgáját, aki lelkendezve hozta az örömhírt, hogy úrnője megmenekült; tudniillik észrevétlenül tört dobott le mellé a földre, hogy úgy lássék, mintha az merényletet akart volna elkövetni ellene. Együttal parancsot adott, hogy anyját ölje meg, és pedig olyan módon, mintha az a merénylet leleplezése miatt öngyilkos lett volna. Mind ezt — biztos forrásokból — még gyalázatosabb dolgok hírével tetézték: hogy mohón sietett anyja holttestének megtekintésére, végigfogdosta tagjait, egyiket lefitymálta, másíkról elismerőleg nyilatkozott, közben megsomjazott és ivott. Sem akkor, sem később soha nem bírta elviselni büntudatát, bármennyire igyekezett is a katonaság, a senatus és a nép örömnnyilatkozataival lelket önteni belé; nemegyszer megvallotta, hogy anyja szelleme s a fúriák korbácsai és tüzes fáklyái gyötrik, hajszoják. Sőt a mágusokkal áldozatot is mutattatott be, és így próbálta a halott szellemét felidézni és megengesztelni. Görögországi utazása közben nem mert részt venni az eleusisi szent cselekményekben, mert egy híradó közhírré tette, hogy ezeknek megünnepléséből az istenteleneket és gonosztevőket ki kell rekesztetni.

Anyja legyilkolását nyomon követte nagy-nénje elemésztése. Mikor ez egyszer székrekedésben feküdt, meglátogatta; az végigsimogatta ennek pelyhedző szakállát, s affé-

le öreges hízelkedéssel azt találta mondani, hogy „ha ezt egyszer marokra foghatom, szívesen meghalok”; erre Nero odafordult szomszédaihoz, s mintha tréfálna, kijelentette, hogy rögtön le fogja vágatni; együttal az orvosoknak rendeletet adott, hogy alaposabban tisztogassák meg a beteget. És még jóformán meg sem halt, máris rátette kezét a vagyohára; hogy pedig semmit se kelljen kiadni belőle, még a végrendeletét is elsikkasztotta.

(Suet. Nero 33—34.)

NERO, A VÉRESKEZŐ

Ügyszólván egyetlen rokoni kötelék sem volt, melyet gazságában meg ne tépázott volna. Claudius leányát, Antoniát, aki Poppaea halála után nem akart hozzámenni feleségül, elemésztette, azon a címen, hogy lázadást szervez; éppígy végzett többi, még oly távoli rokonaival és atyafiaival is. Mostoha-fiát (Poppaea fiát!), Rufrius Crispinust, aki mint afféle kisfiú, állítólag vezéresdit és császárosdit játszogatót, horgászás közben saját szolgálíval ölette a tengerbe. Dajkájának fiát, Tuscust száműzette, mert egyiptomi helytartó korában megfürdött abban, a fürdőben, melyet a császárlátogatás alkalmára építettek. Halálba kergette tanítóját, Senecát, bár valahányszor ez elbocsáttatását kérte, s vagyónát is át akarta engedni, mindig égre-földre esküdözött neki, hogy nincs mitől tartania, s hogy ő inkább meghal, mint hogy bántalmazza. Burrusnak, a testörparancsnoknak torokfájására orvosságot ígért: mérget küldött. Vagyonos és előregegett felszabadított rabszolgáit, akik örökbefogadtatásának,

majd uralkodásának támaszai és irányítói voltak, ételükbe vagy italukba kevert méreggel emésztette el.

Éppily dühösen kegyetlenkedett idegenekkel is. Akkoriban több éjjel egymás után feltűnt egy üstökös, amely a közhit szerint veszedelmet hoz a fő-fő hatalomra. Ez a dolog izgatta; Balbillus nevű csillagjósától azt a felvilágosítást kapta, hogy az uralkodók az efféle „csoda-jeleket” egy-egy nevesebb ember kivégzésével szokták ellensúlyozni s mintegy áthárítani magukról egyes főemberek fejére. Erre elhatározta, hogy a legelőkelőbb férfiakat sorra megöleti. S ami még ennél is több, úgyszólván jogos oka is akadt erre, mert éppen ekkor derült ki két összeesküvés: egyik, a nagyobb arányú Piso-féle, Rómában, a másik, a Vinicius-féle, Beneventumban szervezkedett és pattant ki. Az összeesküvők háromszoros bilincsbe vasalva ültek a vádlottak padján, egyesek kertelés nélkül megvallották bűnüket, sőt némelyek szinte érdemük gyanánt emlegették, mert szerintük másképp nem lehetett segíteni ezen a tenger gyalázatossággal beszennyezett emberen, csak ha megölik. Tehát őket halálra ítélték, gyermekeiket kikergették a városból, s méreggel vagy éhhalállal kiirtották; annyi bizonyos, hogy nem egy a tanítójával s kísérő szolgájával egy-egy ebédől meghalt, másokat viszont még a napi élelem megszerzésében is megakadályoztak.

Ezután már minden válogatás és tartózkodás nélkül úzte a gyilkolást; mindegy volt, ki az, mindegy volt, van-e ok rá. Elég, ha annyit említek, hogy Salvidienus Orfitus ellen az volt a vád, hogy a fórum környékén fekvő palotájának három bolt helyiségét bérbe adta egyes államoknak megszálló helyül; Cassius Longinus, a vak jogtudós ellen az,

hogy őseinek képsorozatában bent hagyta a Ceasar-gyilkos Gaius Cassiusnak képmásait; végül Paetus Thrasea ellen az, hogy búskomor és olyan tanítós az arca. Azoknak, akiket halálba kergetett, alig engedett néhány órányi időt, és hogy annál gyorsabban menjen a dolog, orvosokat adott melléjük, hogy vonakodás esetén „kezeljék” őket: mert ez volt a neve a halált hozó érvágásnak. Állítólag kedve lett volna egy nagyevő egyiptominak, aki nyers húst szokott zabálni, meg minden egyebet, amit csak kapott, eleven embereket odavetni, hogy szétszaggassa és felfalja őket. Büszkélkedett és páváskodott efféle hatalmas sikereivel, s azt mondogatta, hogy egyik császár sem tudta eddig, mi minden szabad neki. Elég gyakran elejtett egy-egy félreérthetetlen célzást, hogy a még megmaradt szenátorokat sem fogja kímélni, s ezt a rendet egyszer majd csak kitörli az államból, s a helytartóságokat és a hadseregeket majd a római lovagoknak és volt rabszolgáinak fogja juttatni. Tény az, hogy sem mikor megérkezett, sem mikor távozott, egyiküket sem részesítette csókjában, de még csak a köszönésüket sem fogadta. Az isthmusi művek alapkőletételénél nagy közönség előtt, messzececsengő hangon azt a kívánságát fejezte ki, hogy hozzon áldást ez a vállalat rá és a római népre — miközben ügyesen ki-kerülte a szenátus említését.

(Suet. Nero 36—37.)

RÓMA ÉGÉSE

Következik az a csapás, amelyről nem tudjuk, hogy véletlenül vagy az uralkodó titkos parancsa folytán zúdult-e Rómára (mert

mind a két változatot olvashatjuk forrásainkban), de annyi bizonyos, hogy a várost sújtó tűzvészek közül ez volt a legszörnyűbb, a legsúlyosabb. A Circus Maximusnak azon a részén tört ki, amely a Palatinus- és a Caeliushegy között terül el. Az itteni raktárhelyiségekben, amelyek tele voltak gyúlékony anyagokkal, a fellobbant tűz ugyanabban a pillanatban már erőre is kapott, és a szélről szítva a cirkusz egész hosszában elterjedt, mivel közben sem körülkerített háztömbök, sem falakkal körülvett templomok, sem egyéb akadályok nem állottak útjában. A rohamosan terjedő tűzvész először az alacsonyabban fekvő városrészeket pusztította, majd magasabbra is felcsapott, azután ismét lefelé harapózott, de gyorsaságával megghiúsította az oltást, többek közt azért, mivel a város szinte ki volt szolgáltatva szűk és ideoda kanyargó utcái, valamint szabálytalan elrendezése folytán, amilyen a régi Róma volt. Ráadásul a félelmükben jajveszékélő asszonyok, a tehetetlen öregek vagy gyermekek, de egyáltalán bárki, akár magával, akár másokkal törődött, amíg cipelik a rogyadozókat, vagy várakoznak rájuk, hol késedelmességükkel, hol sietségükkel minden beavatkozást lehetetlenné tettek. Számtalanszor megesett, hogy amíg hátratekintettek, oldalról vagy előlről csapott fel a tűz; vagy ha a legközelebbi biztonságos helyre kijutottak, az is lángtengerré változott, és a távolinak hitt részeket is ugyanolyan állapotban találták. Végül is nem tudták, mit kerüljenek, hova meneküljenek; összezsúfolódtak az utcákon, elárasztották a térségeket; voltak, akik mindenüknek — még egy napi élelmüknek — az elvesztése miatt is, mások szereteteik miatt, akiket nem tudtak kimenteni, inkább a pusztulást választották, bár lett volna

lehetőségük a menekülésre. De nem is igen mertek gátat vetni a tűznek, mivel lépten-nyomon sokan megfenyegették őket, és megtiltották a tűzoltást, sőt még olyanok is voltak, akik nyíltan hajigálták a csóvákat és azt kiabálták, hogy van, aki ezt parancsolta nekik — akár azért, hogy annál szabadabban fosztogathassanak, akár csakugyan parancsra jártak el.

Nero ekkor Antiumban időzött. Nem is tért vissza a városba mindaddig, amíg csak a tűz nem veszélyeztette a Palatium és Maecenas kertjei közt elterülő palotáját. De a tüzet nem lehetett megfékezni, úgyhogy a Palatium és a palota és körülötte minden martalékaul esett. Mindenesetre a menekülő és hajléktalanná vált népek menedékül a Mars-mezőt és Agrippa épületeit, sőt még a maga kertjeit is megnyitotta, és sürgősen ideiglenes szállásokat építtetett, ahova a nélkülöző sokaság behúzódhatott; élelmiszereket rendelt fel Ostiából és a közeli városokból, a gabona árát pedig három sestertiusra szálította le. Ezek az intézkedései, bár a nép kegyét lettek volna hivatva megnyerni, mégsem érték el céljukat, mivel szerte elterjedt a mendemonda, hogy a császár a város égése közben fellépett udvari színpadára, és Trója égését énekelte, vagyis a mondabeli végpusztuláshoz mérte a mostani csapást.

Végül a hatodik napon az Esquinius alján sikerült eloltani a tüzet, de csak egész utcasorok ledöntése árán, hogy a szüntelenül dühöngő tűzvész pusztító térségre vagy szinte csak az üres levegőre találjon. Mégsem szűnt meg a rettegés, mert a tűzvész legalább olyan erővel még egyszer felütötte fejét a város nyíltabb területein is; így az embervesztés csekélyebb volt, de annál több templom és szórakoztatásra rendelt

csarnok pusztult el. Ez a tűzvész még több híresztelésre adott alkalmat, mivel Tigellinusnak az Aemiliana-városrészben levő telkein tört ki, és úgy látszott: Nero arra a dícsőségre pályázott, hogy új várost alapít, és a maga nevééről nevezi el. Mert Róma tizennégy kerületre oszlik: ezek közül mindössze négy maradt épen, három teljesen romba dőlt, a többi hétben pedig csak itt-ott maradtak csonka és félig leégett épületek.

A tönkrement házakat, lakónegyedeket és templomokat mind rendre felsorolni nem volna könnyű feladat; de elpusztult az az ősrégi szentély, amelyet Servius Tullius építtetett Luna tiszteletére; a Nagy Oltár és az a templom, amelyet az arcadiai Euander az előtte megjelent Herculesnek szentelt; Jupiter Statornak Romulustól felajánlott temploma, Numa királyi háza, valamint Vesta szentélye a római nép védőistenségeivel együtt; azután az oly sok győzelemmel szerzett kincsek és a görög művészet remekei; végül régi íróknak, hiteles művei, amelyekből az idők sokat megőriztek emlékezetükben, amelyeket azonban mégsem lehetett pótolni, hiába támadt fel romjaiból a Város talán még szebben. Voltak, akik megjegyezték, hogy a tűzvész kitörésének napja július 19. volt: ugyanezen a napon égették fel a senonok¹ is az elfoglalt Rómát. Egyébként Nero még hasznát is húzta hazája pusztulásából, és olyan palotát építtetett, amelyben nem annyira a gyöngyök és az arany csillogását lehetett csodálni, mert az ilyesmi a megszokott fényűzési tárgyak közé számít, mint inkább a mezőket és tavakat, erdőkkel szegélyezett térségeket, sétahelyeket és kilátókat. Mindezek kitervezője és megvalósítója Seve-

rus és Celer volt; ezekben lakozott olyan vakmerő képzelet, hogy mesterségesen még azt is megkíséreljék, amit a természet megtagadott, és a császár anyagi erőit kimerítsék. Megígérték például, hogy az avernusi tóból hajózható csatornát fognak ásatni a Tiberis torkolatáig, a terméketlen tengerparton vagy az útba eső hegyeken keresztül; márpedig semmi egyéb vízmennyiség a csatorna táplálására nem kínálkozott, mint a pomptinumi mocsarak; különben mindenütt csupa meredek hegy vagy sívó homok; és még ha sikerült volna is az áttörés, elmondhatatlan munkába került volna, és mindez oktalannul. Nero, mivelhogy mindig lehetlenségekre áhítozott, megpróbálta átvágtatni az avernusi tó mellett emelkedő hegyet, és a megghiúsult vállalkozás nyomai mind a mai napig láthatók.

Egyébként a városnak azokat a részeit, amelyekre nem terjedt ki palotája, nem úgy építtették be, mint a gall katasztrófa után, vagyis taláломra, összeviessza, hanem kimérték a háztömbök rendjét, és széles helyet hagytak az utcák számára, az épületek magasságát korlátozták, udvarokat hagytak, és végül csarnokokat emeltek, hogy előlről védjék az épülettömböket. Nero megígérte, hogy ezeket a csarnokokat saját költségén fogja felépíttetni, és a megtisztogatott telkeket át fogja adni tulajdonosaiknak. Még jutalmakat is tűzött ki, kinek-kinek társadalmi rangja és családi vagyona szerint, és megjelölte azt az időt, amelyen belül fel kell építtetni palotáikat vagy bérházaikat, hogy a jutalmat elnyerhessék. A törmelék befogadására az Ostia-környéki mocsarakat jelölte ki, és úgy rendelkezett, hogy a Tiberisen gabonát szállító hajók törmelékkel megrakodva forduljanak vissza, az új épületeket pedig bizonyos

¹ Gall néptörzs; i. e. 390.

részeiken faanyag nélkül, gabii vagy albai kővel erősítsék meg, mivel ezt a kőfajta a tűz nem fogja. Ellenőröket rendelt avégből, hogy a víz, amelyet önkényeskedő magán-személyek a maguk céljaira használtak fel, minél bővebben és minél több helyen álljon bárki rendelkezésére, és akárkinek a keze ügyében legyenek megfelelő eszközök, ha tüzet akar oltani. Megtiltotta a közös falak emelését: minden épületet külön fallal kellett körülvenni. Ezek a hasznossági szempontból hozott intézkedések az újonnan épülő város szépségét is fokozták. Voltak azonban, akik szerint az a bizonyos régi forma jobban kedvezett az egészségnek, mivel a magas épületek között kanyargó szűk sikátorokat nem járta át annyira a nap heve, most pedig a tereket és a széles utcákat nem védte árnyék, és még elviselhetetlenebb hőség perzselte.

Minderről emberi intézkedésekkel gondoskodhattak. Nemsokára engesztelő áldozatokat mutattak be az isteneknek, és megkérdezték a Sibylla-könyveket; ezeknek útmutatása alapján könyörögtek Vulcanushoz és Cereshez, valamint Proserpinához; azután az asszonyok Junót engesztelték, először a Capitoliumon, majd a közeli tengerparton: itt merítették a vizet, amellyel az istennő templomát és képmását behintették; továbbá jelképes lakomát rendeztek az isteneknek, a férjes asszonyok pedig virrasztással egybekötött ünnepeket ültek. De sem az emberi gondoskodás, sem az uralkodó bőkezűsége vagy az istenek mindenféle engesztelése nem tudta eloszlatni azt a hiedelmet, hogy a tűzvész parancsra tört ki. Tehát Nero, hogy véget vessen a mendemondának, bűnbakokat keresett, és a legválogatottabb kínzásokkal gyötörtette meg azokat az embereket, aki-

ket a tömeg keresztényeknek nevezett, és mindenféle bűneik miatt amúgy is gyűlölt. Krisztust, akiről elnevezték őket, Tiberius uralkodása alatt, Pontius Pilatus helytartó kivégeztette; de a pillanatnyilag elfojtott vésszes babonáság újból fellobbant, mégpedig nemcsak Judaeában, ahonnan ez a métely származik, hanem Rómában is, ahová mindenünnen minden szörnyűség és gyalázatosság összefolyt és hívekre talált. Tehát először összefogdosták azokat, akik vallást tettek hitűkről, majd az ő vallomásuk alapján rengeteg emberre bizonyították rá — nem annyira azt, hogy bűnrészesek a gyújtogatásban, mint inkább azt, hogy gyűlölik az egész emberi nemet. Kivégzésüket még csúfságokkal is tetézték: vadállatok bőrébe varrták őket, hogy kutyák marcangolják szét; vagy meggyújtották, hogy besötétedés után égo fákyákként világítsanak. Nero a kertjeit bocsátotta rendelkezésre a látványosság céljára, s ugyanakkor cirkuszi játékokat is rendeztetett, amelyeken kocsisruhában a nép közé vegyült, vagy maga is kocsira szállt. Ez a magyarázata annak, hogy bár mindez bűnösöket sújtott, akik a legszigorúbb büntetést is megérdemelték, mégis megsajnálta őket, mivel nem államérdekből, hanem egy ember kegyetlensége miatt kellett elpusztulniuk.

(*Tac. ann. XV. 38—44.*)

SUBRIUS FLAVUS

Az akkoriban terjengő híresztelések szerint Subrius Flavus a tisztekkel együtt titkos tanácskozáson, de nem Seneca tudta nélkül, azt határozta, hogy ha Piso közreműködésé-

vel megölik Nerót, Pisót is el kell tenni láb alól, hogy Senecának adhassák át az uralmat, mint akit a feddhetetlen férfiak ragyogó erényeiért a legfőbb méltóságra kizemelték. Sőt Flavusnak még az a kijelentése is közszájon forgott, hogy ha a kitharaénekest le is teszik, a gyalázat egy szikrányit sem csökken, ha tragédiaénekes lesz az utóda: tudniillik amint Nero kitharakísérettel énekelt, éppúgy fellépett Piso is, tragikus öltözetben.

Egyébként hamarosan kiderült a katonai összeesküvés is, mivel a felháborodás arra indította a följelentőket, hogy adják ki Faenius Rufust, mert nem tűrhették, hogy valaki bűnrészes és a büntetés végrehajtója is legyen egyszemélyben. Tehát fenyegetőző kérdéseikre Scaevinus enyhe mosollyal csak annyit válaszol, hogy senki sem tud többet, mint ő; és azt ajánlja, hogy hasonló buzgósággal fizessen meg az uralkodónak is jószágért. Erre Faeniusnak nem volt szava, de hallgatni sem akart; akadozó szavai elárulták félelmét. Mások is pályáztak bevádolására, elsősorban Cervarius Proculus római lovag. Így történt, hogy a császár parancsára egy Cassius nevű katona, aki rendkívüli testi ereje miatt mindig ott állott mellette, megragadta és bilincsekbe verte.

Subrius Flavus törzstisztet ugyanezeknek a feljelentése taszította romlásba. Először azal próbált védekezni, hogy ez ellenkezik jellemével; és ő mint katonaember, nem társult volna ilyen gonosztett végrehajtására fegyvert nem ismerő és elpuhult emberekkel; majd amikor szorongatták, a nyílt színvallás dicsőségét választotta, és amikor Nero megkérdezte, mi volt az oka annak, hogy megfélemedezett esküjéről, így szólt: „Gyűlöllek. Nem volt hűségesebb katonád nálam, amíg

megérdemelted, hogy szeressenek. Akkor gyűlöltelek meg, amikor anyád és feleséged gyilkosa, kocsihajtó, színész és gyűjtogató lettél.” Tulajdon szavait idéztem, mivel nem voltak olyan közismertek, mint Seneca szavai, viszont egy katonaember cicomátlan és kemény szavait legalább annyira illik ismerünk. Bizonyos, hogy ebben az egész összeesküvésben semmi sem sértette súlyosabban Nero fülét, mivel amennyire kész volt gonosztettek elkövetésére, annyira nem szokta meg, hogy szemébe mondják, amit elkövetett. Subrius Flavus halálos ítéletének végrehajtására Veianus Niger törzstiszt kapott parancsot. Amikor ez a legközelebbi földön gödröt ásatott, Flavus erőlesen kifogásolta, hogy szűk és nem elég mély, és a körülötte álló katonákhoz így szólt: „Még ezt sem a katonai szabályzatnak megfelelően csináltátok!” És amikor figyelmeztették, hogy bátran nyújtsa előre a nyakát, ennyit mondott: „Bárcsak te sújtanál oda olyan bátran!” Az pedig nagy reszketve két csapással is alig tudta levágni a fejét, mégis dicsekedett Nero előtt a kegyetlenségével, és azt mondta, hogy másfél vágással ölte meg.

(*Tac. ann. XV 65—67.*)

SENECA ÖNGYILKOSSÁGA

Következik Annaeus Seneca kivégzése, ami nagy örömmel töltötte el a császárt, nem azért, mivel rábizonyította az összeesküvésben való részvételt, hanem mert most fegyverrel véghez viheti azt, amit méreggel nem sikerült elérnie. Persze Natalis tette az egyedüli vallomást, de ő is csak annyit mondott, hogy elküldték a gyengélkedő Senecához lá-

togatóba, és megkérdezni tőle, miért nem fogadja házában Pisót; helyesebb volna, ha barátságukat családi összejövetelekkel ápolnák. Erre Seneca azt válaszolta, hogy az üzenetváltások és a gyakori megbeszélések egyiküknek sem válnának hasznára; egyébként az ő élete csak akkor ér valamit, ha Piso boldogul. Tehát Gavius Silvanus, a testőrség törzstisztje azt a parancsot kapta, vigye ezt hírül, és kérdezze meg Senecától, elismeri-e Natalis szavait és a maga válaszát. Seneca — véletlenül, vagy szándékosan? — épp aztapért vissza Campaniából, és a negyedik mér-földkőnél levő városkörnyéki birtokán állapodott meg. Már esteledett, amikor a törzstiszt odaérkezett, és a villát katonasággal vette körül. Így adta át neki a császár parancsát, mikor éppen feleségével, Pompeia Paulinával és két barátjával együtt vacsoráztott.

Seneca azt válaszolta, hogy Natalis járt nála, és panaszkodott Piso nevében, hogy sohasem jön hozzá látogatóba; ő válaszul az-zal mentegetődzött, hogy rossz az egészségi állapota és szereti a nyugalmat; semmi oka nem lett volna arra, hogy egy magánember boldogulását előbbrevalónak tartsa a maga életénél; természete különben sem hajlamos a hízelkedésre, amint ezt Nero tudhatja legjobban, akinek gyakrabban volt alkalmá Seneca szabadságszeretétét tapasztalni, semmint szolgálai gondolkodását. Amikor a törzstiszt ezeket Poppaea és Tigellinus jelenlétében, vagyis az őrjöngő császár legbizalmasabb tanácsadói előtt jelentette, Nero azt kérdezte, hogy Seneca készül-e az önkéntes halálra. A törzstiszt határozottan állította, hogy semmivel sem árulta el félelmét, sem szavaiban, sem arcán nem lehetett szomorúságot észlelni. Tehát parancsot kap, hogy menjen vissza hozzá, és közölje vele a halálos ítéletet. Fa-

bius Rusticus előadása szerint a törzstiszt nem azon az úton ment vissza, amelyen jött, hanem letért Faenius testőrparancsnokhoz, ott ismertette a császár parancsát, majd megkérdezte, engedelmeskedjék-e; azt a figyelmeztetést kapta, hogy hajtsa végre — ilyen végzetes gyávaság vett erőt mindnyájukon. Mert Silvanus is az összeesküvők között volt, és mégis tetézte azokat a bűnöket, amelyeknek megbosszulására összeesküdött. Azonban ő maga nem ment be Senecához, nem is beszélt vele, hanem az egyik századost küldte be, hogy közölje vele az öngyilkosságra fel-szólító parancsot.

Seneca megrendülés nélkül kéri végrendeletét, majd amikor a százados nem engedi meg, barátaihoz fordul és kijelenti, hogy mivel nem hálálhatja meg másképp érdemeiket, csak egyvalamije van, de az mindennél szebb: életének példáját hagyja rájuk; ha erre emlékeznek, állhatatos barátságuk gyümölcsként az erény dicsőségét fogják elnyerni. Egyszersmind siránkozásukból hol szép szóval, hol szigorúbban, korholó hangon próbálja őket kiragadni és lelket önteni beléjük. Többször is megkérdezi tőlük, hová lett a filozófia tanítása, hová lett a sok-sok éven át kialakított kemény magatartás a sorscsapásokban? Ki ne ismerte volna Nero kegyetlen természetét? Nem is várhat tőle egyebet, mint azt, hogy anyjának és fiyérének meggyilkolását nevelőjének és tanítójának kivégeztetésével tetézze.

Mindezeket úgy mondta el, mintha mindenkihez intézte volna szavait. Azután át-öleli feleségét, kissé elzárkózva a pillanatnyi helyzet szomorúságától, kérleli, mérsékelje fájdalmát, és ne gyászolja örökké, hanem erényesen eltöltött életének szemléletébe merülve tisztos vigasztalódással viselje el

férjének hiányát. Az viszont állhatatosan hangoztatja, hogy ő is halálra szánja magát, és kéri, hogy öljék meg. Ekkor Seneca nem irigyelte tőle ezt a dicsőséget, de meg a szeretet is azt sugallta neki, hogy imádott feleségét ne hagyja itt kenyire-kegyre, tehát így szól hozzá: „En megmutattam neked, hogy könnyíthetnéd meg életedet, te inkább a dicsőséges halált választod. Nem fogom tőled irigyelni a példamutatás érdemét. Vállaljuk ezt a véget mindketten egyforma bátorsággal, állhatatossággal, de legyen híresebb a te haláloed.” Ezután egyetlen vágással felmetszik karjukon az eret. Seneca, mivel agg testéből, amelyet még szűkös táplálkozásával is elgyengített, csak lassan folydogált a vér, bokáján és térdén is átvágja az ereket. Amikor a szörnyű fájdalmak kimerítették, kérte feleségét, hogy menjen át egy másik szobába, hogy meg ne ingassa a maga szenvedésével feleségének az elhatározását, vagy ő ne bizonyuljon gyengének, felesége gyötrelmeinek láttán. De ékesszólása még utolsó pillanatában is töretlen maradt: odahívott titkárainak sok mindent tollba mondott, amit eredeti szöveggel kiadtak, és így fölöslegesnek tartom a magam szavaival ismételni.

Nero azonban, mivel Paulina iránt nem fűtötte semmiféle személyes ellenszenv, másrészt attól is tartott, hogy kegyetlenségével még magasabbra szítja a gyűlölet lángját, elrendeli, hogy az asszonyt ne engedjék meghalni. A katonák parancsára szolgálai és felszabadított rabszolgái bekötözik a karját, elállítják a vérzést, s nem tudni, közben eszméletén volt-e. Mivel a közönség mindig hajlamos a rosszabbra gondolni: most is akadtak, akik úgy hitték, hogy ameddig félnie lehetett Nero engesztelhetetlenségétől, férjével együtt akart halni dicső halált. De ami-

kor felcsillant előtte a kedvezőbb sors reménye, inkább a csábító életet választotta. Életben maradt, de már csak néhány évet élt; dicséretes módon ápolta férje emlékét, de sápadt arca és az egész testén előmlő fehérség mutatta, hogy életereje mennyire kimerült.

Közben Seneca, mivel késedelmesen és vonzatottan közeledett a halál, megkéri régi, hű barátját és tudós orvosát, Statius Annaeust, hogy vegye elő azt a mérget, amelyről már jó ideje gondoskodott, és amellyel az athéni büntetőtörvényszék elítéltjeit szokták kivégezni. Odaadták neki, és ki is itta, ám hiába, mert tagjai már kihültek, és elzárt erei nem engedték hatni az erős mérget. Végül is meleg vízzel telt kádba ült, meghintette a vízzel a közelében álló szolgálait, és hozzátette, hogy ez áldozat Jupiternek, a Szabadítónak. Ezután a fürdőbe vitette magát, ahol a forró gőz megfojtotta. Testét minden gyászpompa mellőzésével hamvasztották el: így hagyta meg végrendeletében, még akkor, amikor dúsgazdagon és hatalma csúcspontján halála esetére intézkedett.

(*Tac. ann. XV 60—64.*)

VIHAROS KORSZAK

Művemet azzal az évvel fogom kezdeni, amikor Servius Galba másodikban viselte a konzuli méltóságot, és konzultársa Titus Vinius volt. Mert a város megalapításától számítva a régebbi kor nyolcszázhusz esztendejét sok szerző megírta, egyforma ékesszólással és szabadsággal, amíg a római népnek a történetét örökíthették meg, de miután Actium mellett eldőlt a harc, és a béke érdeké-

ben egy ember kezébe adtak minden hatalmat, azok a nagy tehetségű írók is elhallgattak. Egyszersmind az igazság is többféle módon eltorzult, először azért, mert a közügyek intézéséhez nem értettek, s nem is törődtek vele, később pedig a hízélgés vágya, vagy ellenkezőleg az uralkodók elleni gyűlölet vezette őket: így a gyűlölködők vagy szolgálalkúk között senkinek sem volt gondja az utókorra. De míg egy író kegyhajhászását bárki könnyen elutasíthatja magától, az ócsárlás és irigykedés figyelmes fülekre talál, persze mivel a hízélgésen rajta van a bűnös szolgaság rút bélyege, a rosszindulatban viszont a szabadság hamis látszatát szokták felfedezni.

Galba, Otho, Vitellius sem jót, sem rosszat nem tett velem. Szükségtelen volna tagadnom, hogy első hivatali állásomat Vespasianusnak köszönhetem, Titus magasabbra emelt, Domitianus pedig még magasabbra: de akik a megvesztegethetetlen igazmondás elvét vallják, kötelesek bárkit mind részrehajlás, mind pedig gyűlölet nélkül ábrázolni. Így ha életemből telik, az isteni Nerva uralkodását és Traianus császárságát, ezt a bővebben áradó és biztosabb anyagot, félretettem öregkorom számára, mert ebben a páratlanul boldog korszakban úgy érezhetünk, ahogy akarunk, és el is mondhatjuk azt, amit érzünk.

Olyan műbe fogok, amelyben rengeteg a kiszámíthatatlan sorsfordulat, a borzalmas ütközet, a lázadó széthúzás s még béke idején is a véröntás. Négy uralkodót meggyilkoltak; három polgárháború zajlott le, ennél is több külső ellenséggel, és legtöbbször egyidejűleg; dolgaink kedvezően alakultak keleten, szerencsétlenül nyugaton: Illyricum lázadózott, a galliai tartományok ingadoztak,

Britannia teljes egészében meghódolt, majd mindjárt kiesett a kezünkől; egyesült erővel törtek ránk a szarmata és suebus törzsek, a dákok vitézül megtorolták vereségeiket, de az ál-Nero szédélgése miatt még a parthusok fegyverei is majdnem megmozdultak. Végül Itáliát is új, vagy századok hosszú sora óta most megismétlődő csapások sújtották: Campania legtermékenyebb tengerpartjait vagy a tenger öntötte el, vagy láva borította be; a Várost is tűzvészek pusztították, úgyhogy a legősibb szentélyek megsemmisültek, és magát a Capitóliumot a polgárok gyújtották fel. Megfertőződtek a szent szertartások, feltűnő házasságtörések fordultak elő; tele volt száműzöttekkel a tenger, kivégzettek vére szennyezte be a szigetek szikláit. Még szörnyűbben folyt a kegyetlenkedés a városban: bűnök számított, ha valaki előkelő származású, ha gazdag, ha valaki elutasította vagy elfogadta a hivatalokat, és az erény egyértelmű volt a biztos romlással. A besúgók jutalmi éppoly gyűlöletesek voltak, mint bűneik, mivel egyesek papi méltóságokat és konzulsgot ragadoztak el zsákmány gyanánt, mások távoli tartományok igazgatását vagy udvari helyzetükből folyó hatalmat, és így dúltak-forgattak fel fenekestül mindent a gyűlölet és a megfélemlítés eszközeivel. Uraik elárulására megvesztegették a rabszolgákat, volt gazdáik ellen a felszabadítottakat; azokat pedig, akiknek nem volt ellenségük, barátaik veszítették el.

Mégsem volt azért erényekben annyira szegény ez a korszak, hogy ne mutatott volna fölemelő példákat is. Elkísérték menekülő gyermekeiket az anyák, követték férjüket a számkivetésbe az asszonyok; akadtak bátor rokonok, állhatatos vők, kitartónak bizonyult még a kínvallatásban is a szolgák hűsége; hí-

res férfiak sodródtak végső szükségbe, és ezt bátran tűrték, úgy haltak meg, mint példaképeik, a régiek. Az emberi dolgok sokféle kiszámíthatatlan változásain kívül égen és földön jósjelek, intő villámcsapások, a jövődőt mutató jelenségek voltak, hol jók, hol vészesek, hol kétségesek, hol nyilvánvalók; de sohasem is bizonyították a római nép által elszenvedett szörnyűbb csapások vagy megérdemeltebb figyelmeztetések azt, hogy nincs gondjuk az isteneknek boldogulásunkra, annál inkább megfenyítésünkre.

(*Tac. hist. I 1—3.*)

OTHÓ CSÁSZÁR DRÁMÁJA

Otho várta a csata kimeneteléről szóló híradást, de egyáltalán nem félt, és szilárdan kitartott elhatározása mellett. Először a szál-longó rossz hírek, majd a csatából elmenekültek igazolják, hogy minden elveszett. Nem várta harcrakész sereg a fővezér szavát; csak legyen nyugodt, mondogatták, vannak még érintetlen erők, azonkívül ők maguk is mindent elviselnek, mindenre vállalkoznak. És ez nem is volt hízélgés; valami ösztönös elszántsággal csak úgy égtek a vágytól, hogy harcba szálljanak, újból megkísértsék pártjuk szerencsáját. Akik messzebb állottak, karjukat nyújtották feléje, a közelebbiek a térdet ölegették, a legodaadóbban Plotius Firmus. Mint a testőrcsapatok parancsnoka, újra meg újra kérlelte, hogy ne hagyja el haláláig hűséges seregét, sok harcban kipróbált katonáit; nagyobb lelkierőre vall a csapások elviselése, mint a meghátrálás előlük; a bátrak és erősek még a balsorsban is makacsul reménykednek, a félénkek és gyávák kétségbe-

esésükben reménytelenségnek adják a fejüket. Szavai közben, aszerint, amint Otho arcán hajlandóság vagy hajthatatlanság tükröződött, lelkes kiáltozás vagy jajveszékelés hangzott fel. Nemcsak a praetorianusok, Otho tulajdonképpeni katonái, hanem azok is, akiket Moesiából előreküldtek, ugyanezt hajtogatták, hogy milyen elszánt a közelgő hadsereg, és hogy a legiók már be is vonultak Aquileiába; úgyhogy mindenki tisztában volt a harc fellángolásának lehetőségével. Ez pedig szörnyű, vészes, bizonytalan lett volna legyőzöttekre és győzőkre nézve egyaránt.

Ő azonban nem értett egyet a harc gondolatával, és így beszélt: „Életemért túlságosan nagy árnak gondolom, hogy ti ezt a lelkesedést, ezt a férfierényt további veszélyeknek tegyétek ki. Minél több reménykedést mutattok, ha történetesen kedvem volna élni, annál szebb lesz a halálom. Kölcsönösen kikapasztaltuk egymást, én és a szerencse. Ne számolgassátok most az időt: nehezebb dolog mértéket tartani az olyan szerencsében, amelyről tudjuk, hogy nem élvezhetjük sokáig. A polgárháború Vitelliustól indult ki, és ő kezdeményezte, hogy a főhatalomért fegyverrel küzdjünk. Arra, hogy csak egyszer és ne többször küzdhessünk, majd én adok példát; eszerint értékelje Othót az utókor. Vitellius lelje csak örömét testvérében, feleségében, gyermekeiben; nekem nincs szükségem sem bosszúra, sem vigasztalásra. Lehet, hogy mások tovább tartották kézben az uralmat: olyan bátran, mint én, senki sem hagyta itt. Vagy a lelkemre vegyem, hogy oly sok római fiatal, annyi kiváló sereg hulljon el újra és vesszen el az állam számára? Kísérjen engem ez a ti elhatározásotok, hogy valóban vállaltátok volna a halált érettem, de maradjatok életben. Ne késleltessük so-

káig, sem én a ti biztonságotokat, sem ti az én állhatatosságomat. Ha még többet beszél-nénk a végső dolgokról, gyávaságszámba menne. Elszántságom legfőbb bizonyítékának azt tekintsetek, hogy senkire sem panaszkodom, mert az isteneket vagy embereket csak az szokta okolni, aki élni szeretne.”

Miután így beszélt, kor vagy méltóság szerint sorra barátságosan megszólított mindenkit: csak menjenek gyorsan, hogy elmaradásukkal ne fokozzák a győztes haragját. A fiatalokat tekintélyével, az idősebbeket kéréseivel sikerült rávennie: arca derűs, szavai határozottak; így hívei ide nem illő könnyűhul-latásának is elejét vette. Hajókról és kocsik-ról is gondoskodott a távozók számára; el-égette azokat a beadványokat és leveleket, amelyekből kitűnt a személye iránti szeretet vagy Vitellius becsmérlese; pénzt is osztoga-tott, de módjával, nem mintha halni készült volna. Majd Salvius Cocceianust, testvérének kiskorú fiát még vigasztalta is szomorú el-esettségében, megdicsérte rokonai szeretetéért, feddte ijedtségéért; vagy Vitelliust oly kö-nyörtelennek gondolja, hogy egész családjá-nak épségben hagyásaért még ennyi hálára sem érezné magát kötelesnek? Halálának si-ettetésével megérdemli a győztes könyörü-letségét; hiszen nem végső kétségbeesésé-ben, hanem akkor mondott le az állam érde-kében a harctéri döntésről, amikor serege követelte az összecsapást. Ezzel magának elég fényes nevet, utódainak dicsőséget szerzett. A Juliusok, Claudiusok, Serviusok után ő volt az első, aki újonnan felemelkedett csa-lád számára nyerte el az uralmat: éppen ezért vállalja csak büszkén az életet, és ne is felejtse el soha, de ne is emlékezzék rá túlságosan, hogy Otho volt a nagybátyja.

Ezek után mindenkit eltávolított maga mel-

lől, és kicsinyég lepihent. Amikor lelkében már a vég gondolata foglalkoztatta, hirtelen zavargás riasztotta fel: jelentették, hogy a féktelenkedő katonák között zendülés tört ki. Ugyanis a távozókat halállal fenyegették, legerőszakosabban pedig a bezárkózott Ver-ginius ellen léptek fel, akit ostrom alá vettek. Miután erőlyesen rendreutasította a lázón-gás okozóit, visszatért, és még a távozókkal való beszélgetésre is fordított időt, amíg mindannyian sértetlenül útra nem keltek. Amint esteledni kezdett, jéghideg vízzel csil-lapította szomját, majd két tört hozatott, mindkettőnek az élet kitapogatta, és az egyi-ket feje alá rejtette. Miután megbizonyoso-dott arról, hogy barátai csakugyan eltávoz-tak, az éjszakát nyugodtan, és amint mond-ják, nem is álmatlanul töltötte, majd kora hajnalban mellébe dőfte a tört. A haldokló hörgésére betóduló szabadosok és rabszolgák, valamint Plotius Firmus, a testőrcsapatok parancsnoka, csak egyetlen sebet találtak. Sürgősen gondoskodtak a végtisztességről, mert nyomatékosan kérte, hogy ne engedjék csúfságból levágni a fejét. A holttestet a test-őrcsapatok vitték ki, közben magasztalták, és könnyezve csókolgatták sebéit és kezét. Akad-tak katonák, akik a máglya mellett megölték magukat, nem bűnösségük miatt, nem is fé-lelemből, hanem azért, hogy versenyezzenek egymással a halál dicsőségében és az ural-kodójuk iránti szeretetben. Később is hol Bedriacumban, hol Placentiában és a többi táborban gyakran választották ezt a halál-nemet. Othónak nem nagy, de maradandó siremléket állítottak. Ilyen végre jutott éle-tének harminchetedik évében.

Egy kis városból, Ferentinumból száрма-zott. Atyja konzul volt, nagyapja praetor; anyai ági származása nem volt ilyen előkelő,

de nem volt dísztelen sem. Gyermekek- és ifjúkorában olyan volt, amilyennek ábrázoltuk. Két tetteivel — az egyik gyalázatos volt, a másik dicső — éppoly jó hírt biztosított magának az utókor előtt, mint amilyen rosszszat. Bár meg vagyok győződve róla, hogy mendemondák felkutatása és olvasóimnak koholmányokkal való szórakoztatása nem egyeztethető össze megkezdett munkám komolyságával, a köztudatban elterjedt és későbbi korokra is hagyományozott dolgok hitelenségét sem merném kétségbe vonni. Azt beszélnek az odaválósiaik, hogy a bedriacumi csata napján sohasem látott külsejű madár szállt le a Regium Lepidum melletti szent ligetben, és nem riasztotta meg, nem űzte el sem az emberek csődülete, sem a körülötte röpködő sok madár, amíg csak Otho öngyilkos nem lett; akkor eltűnt az emberek szeme elől. Azok szerint, akik az időpontokat összevetették, a csodás jelenség kezdete és vége egybeesett Otho halálával.

(*Tac. hist. II 46—50.*)

VESPASIANUS CSODÁI

Azokban a hónapokban, amikor Vespasianus Alexandriában várakozott a bizonyos napokon feltámadó nyári szelekre és a biztonságos hajózás megkezdésére, sok csodás dolog történt, ami az égiek kedvezését és az isteneknek Vespasianus iránti bizonyos jóindulatát szemléltethette. Az alexandriai köznépből egy vak ember odavetette magát a lábai elé, és Serapis isten utasítására, akit ez a babonaságoknak hódoló nép bárki másnál jobban tisztel, az uralkodótól kérte nagy siránkozás közben vakságának a meggyógyi-

tását, mégpedig úgy, hogy arcát és körül a szemét kegyeskedjék nyálával bekeni. Egy másik, bēna kezű ember ugyanennek az istennek a sugallatára azt kérte, hogy a császár taposson rá a lábával. Vespasianus először csak nevetett, és visszautasította kérésüket, de mikor az illetők kitartóan ostromolták, egyrészt félt, hogy nem sikerül a gyógyítás, másrészt a betegek könyörgése és a hízélgők szavai reményt keltettek benne. Végül is megkérdezte az orvosoktól, hogy az ilyen vakság és bēnulás emberi erővel gyógyítható-e. Az orvosok különbözőképpen vélekedtek: az egyik még nem egészen vak és újra láthat, ha sikerül elhárítani a baj okát; a másiknak pedig csak kifícamodtak a tagjai és helyreigazíthatók, ha megfelelő gyógyítómódot alkalmaznak; talán épp ezt akarják az istenek, és erre az uralkodót választották isteni eszközül; és végül is, ha sikerül a gyógyítás, a dicsőség a császáré lesz, ha pedig meghiúsul, a csúfság azokat a nyomorultakat sújtja. Tehát Vespasianus abban a meggyőződésben, hogy az ő szerencséje határtalan, és hogy ezentúl semmi sem lehetetlen, derűs arccal, a körülálló sokaság izgatott várakozása közben megteszi, amire kérték. A bēna keze tüstént használható lett, a vak újra meglátta a világosságot. Akik ott voltak, most is emlegetik mind a két esetet, amikor már nem jár jutalom a hazugságért.

(*Tac. hist. IV 81.*)

TITUS, A JÓ CSÁSZÁR

Természeténél fogva nagyon jóindulatú volt; bár Tiberius úgy rendelkezett, hogy a Caesarok az elődeiktől adományozott kitün-

tetéseket csak az esetben tekintsek érvényeseknek, ha az illetőknek ők maguk is megadták azokat, ő volt az első, aki az előző kitüntetések egy rendelettel mind megerősítette, s nem engedte, hogy bárkinek is kérnie kelljen. Az egyéb kérelmeknél pedig szilárdan kitartott amellett, hogy senkit sem szabad biztatás nélkül elbocsátani. Sőt midőn az udvari emberek figyelmeztették, hogy úgy szólván többet ígér, mint amennyit teljesíthet, azt felelte: senkinek sem szabad távoznia a császári kihallgatásról szomorún. Midőn egyszer étkezés közben eszébe jutott, hogy aznap még senkivel sem tett jót, ezt az emlékeztetés és méltán dicsért kijelentést tette: Barátaim, ezt a napot elveszítettem. Elsősorban az egész nép iránt minden alkalommal olyan jóindulatot tanúsított, hogy midőn egyszer gladiátori játékok rendezéséről volt szó, kijelentette, hogy azokat nem a saját, hanem a nézők kívánsága szerint fogja rendezni. És valóban úgy is cselekedett. A kérelmezőktől semmit sem tagadott meg, sőt maga biztatta őket, hogy csak kérjék, amit szeretnének. Nagyon kedvelte a trák¹ nevezetű gladiátorokat, s mint azoknak a pártfogója, gyakran ingerkedett a néppel, szóval is, integetéssel is, de a tréfálkozásnál mindig megőrizte méltóságát és igazságosságát. Hogy népszerűsége érdekében semmit se mulasszon, olykor bebocsátotta a népet saját fürdőjébe, s így fürdött.

Uralkodása alatt történt néhány szerencsétlen és szomorú esemény, mint a Vezúv

¹ A gladiátorokat fegyverzetükről gallusoknak, samnisoknak, trákoknak nevezték; később más neveket adtak nekik (murmillo, secutor, retiarius stb.). A trák nevezetű gladiátorok fegyverzete rövid kard és kerek pajzs volt.

hegy kitörése Campaniában, a három nap és három éjjel tartó római tűzvész, továbbá olyan nagyarányú pestis, amilyen addig még nemigen dühöngött. E sok és nagy csapás között nemcsak fejedelmi gondosságáról, hanem valósággal atyai szeretetéről tett tanúbizonyosságot, amennyiben részben vigasztalta a népet rendeleteivel, részben pedig tőle telhetőleg segítette. Campania helyreállítására a konzulviselt férfiakból sorshúzással bizottságot alakított; a Vezúv kitörésekor örökösök nélkül elpusztultak javait a tönkretett városok helyreállítására fordította. A városi tűzvésszel kapcsolatban kijelentette, hogy csak ő szenvedett kárt, a köz semmit sem: palotájának minden kincsét a középtületek és templomok kijavítására ajánlotta fel, s a munkálatok felügyeletével több lovagrendi férfit bízott meg, hogy mindent minél gyorsabban elvégezzenek. Az egészségügy megjavítására s a betegségek gyógyítására minden isteni és emberi segítséget igénybe vett, mindenféle áldozatot és gyógymodot kipróbáltatott. Ezeket a csapásokat még tetézték a régóta garázdálkodó besúgók és felbujtók. Elrendelte, hogy ezeket a forumon korbácsolják és vesszőzzék meg, majd vezések körül az amfiteátrum porondján, s egy részüket sorolják a rabszolgák közé és adják el, más részüket pedig szállítsák el a legzordabb szigetekre. És hogy mindörökké véget vessen az ilyenféle pimaszkodásnak, egyebek között megtiltotta egyugyanazon ügyben a több törvény szerint való tárgyalást, s elrendelte, hogy valamely elhunyt személynek a jogi helyzetét illetőleg csak bizonyos időn belül szabad vizsgálatot indítani.

(Suet. Titus 8.)

Munkája közben korán ragadta el a halál, nagyobb kárára az emberiségnek, mint önmagának. A játékok befejezése után, amelyeknek végén a nép szeme láttára bőségesen hullottak a könnyei, Sabinumba ment, de ott még szomorúbb lett, mert az áldozat bemutatásakor az áldozati állat elfutott, és bár derült idő volt, mennydörgés hallatszott. Azután mindjárt az első állomáson lázt kapott, de azért útját gyaloghinton folytatta, közben azonban állítólag a függönyöket szét húzva az eget vizsgálta, és keservesen panaszkodott, hogy „nem szolgált rá a halálra, hiszen egyetlen olyan tette sincs, amit meg kellene bánnia, talán csak egy”. Hogy ez ugyan melyik volt, azt sem maga nem árulta el, sem senki más nem tudná egykönnyen kitalálni. Némelyek úgy vélik, hogy a testvére feleségével folytatott viszonyra gondolt, de Domitia ünnepélyesen esküdözött, hogy semmi sem volt közöttük; egyébként ha lett volna valami, nem tagadta volna, sőt inkább dicsekedett volna vele, amint-hogy minden egyéb kicsapongását, rendszerint azonnal kikürtölte.

Ugyanabban a villában halt meg, amelyben atyja, szeptember 13-án, két évvel, két hónappal és húsz nappal azután, hogy atyja örökébe lépett, életének negyvenkettedik évében. Amint a halálesetnek híre ment, mindenki úgy gyászolta a császárt, mintha a saját családjában történt volna gyász eset. A szenátus egybegyűlt a tanácssteremben, mielőtt még összehívták volna; az ajtók zárva voltak, de azután kinyitották, s ekkor a halottat olyan hálálkodásban és magasztalás-

ban részesítették, amilyenben életében és jelenlétében sohasem volt része.

(*Suet. Titus 10—11.*)

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE

Ugyanennek az évnek az elején Titus Caesar, akit atyja Judaea meghódítására jelölt ki, és aki már akkor kiváló hadvezér volt, amikor még mindketten magánemberekként éltek, most nagyobb erővel és tekintéllyel tudott fellépni, mert a tartományok és hadseregek versengve ajánlották fel támogatásukat. Ő pedig, hogy kiváltságos helyzetét hangsúlyozza, ragyogó fegyverzetben, harciasan jelent meg, nyájas beszélgetésekkel másokban is felébresztette a szolgálatkészséget, és akárhányszor sáncmunka vagy menetelés közben a közkatónák közé vegyült, anélkül hogy ezáltal vezéri méltóságán csorba esett volna. Judaeában három legió: az ötödik, tizedik és a tizenötödik — Vespasianus harcedzett katonasága — fogadta. Melléjük vette Syriából a tizenkettediket, valamint az Alexandriából odavezényelt huszonketteseket és hármasokat; csatlakozott hozzá húsz szövetséges zászlóalj, nyolc lovasegység, továbbá két király: Agrippa és Sohaemus, Antiochus király segédcapatai, valamint egy erős arab harccsoport, amely a szomszédok között szokásos gyűlölködés miatt a zsidóknak halálos ellensége, és még sokan, akiket Róma városából vagy Itáliából az a remény csodított oda, hogy sikerül megnyerniök maguknak a még senkitől sem befolyásolt trónörököszt. Ezekkel a csapatokkal, rendezett hadmenetben, lépte át az ellenség határait; minden felderítve és a döntő ütkö-

zetre készen, Jeruzsálemről nem messze ütött tábor.

De ha már a hírhedt város végpusztulásáról akarunk beszámolni, helyénvalónak látszik régebbi történetét feltárni. Azt beszél, hogy a Kréta szigetéről menekülő zsidók Lybia legszélén telepedtek meg, abban az időben, amikor Jupiter erőszakkal eltávolította Saturnust, és átvette az uralmat. Mindennek bizonyítéka a nevük: Kréta szigetén híres hegy az Ida, a mellette lakó Idaeusokat nevezik barbár módra megnyújtott névvel Iudaeusoknak. Egyesek szerint Isis uralkodásának idején az Egyiptomban túlságosan megsokasodott lakosság Hierosolymus és Juda vezetése alatt átözlött a szomszédos területekre; többen azt állítják, hogy az etiópoktól származnak, akiket Cepheus király uralkodása alatt a félelem és a gyűlölet lakóhelyük megváltoztatására készített. Vannak, akik azt írják, hogy föld nélküli asszír kivándorlók elfoglalták Egyiptom egy részét, majd később benépesítették a maguk városain kívül a héberék földjeit és Syria közelebb eső vidékeit is. Mások szerint a zsidók eredete dicső; a solymusok, a Homérosz költeményeiben emlegetett solymos nép várost alapított és a maga nevével Hierosolymának (Jeruzsálem) nevezte el.

A legtöbb szerző egyetért abban, hogy amikor szerte Egyiptom földjén járvány pusztított, amely eléktelenítette az emberek testét, Bocchoris király felkereste Hammon jós helyét, és védelmet kért ellene. Azt a parancsot kapta, hogy tisztítsa meg országát, mégpedig úgy, hogy az istenek előtt is gyűlöletes zsidó fajtát idegen földre költözteti. Ezért, miután felkutatták és összetertették ezt a népséget, magára hagyták a sivatagban; ezek mind tehetetlenül siránkoztak, csak egy Mó-

zes nevű száműzött intette őket arra, hogyha már az istenek is, emberek is így elhagyták őket, ne várják egyikük segítségét sem, hanem csak magukban bízzanak s az isteni vezetésben, amely először segíti őket megszabadulni ebből a mostani nyomorúságukból. Hajlottak szavára, és csak úgy találmokra útnak indultak. Legjobban a szomjúság gyötörte őket, és már szinte félholtan kezdtek hullani mindenfelé a sivatagban, amikor egy falka vadszamar a legelőről egy erdőborította hegytetőre kaptatott fel. Mózes utánuk ment, a füves talajról vízre következtetett, és csakugyan bővizű forrásokat talált. Ez felüdítette őket, és miután hat napon át egyfolytában vándoroltak, a hetedikén elkergették az ott lakó földművelőket, és elfoglalták a földjüket, s azon várost alapítottak, és templomot szenteltek.

Mózes, hogy népét a jövőre megszervezze, más emberek szokásaitól merőben eltérő új szokásokat szabott meg. Ott szentségtelen mindaz, ami nálunk szent, viszont náluk megengedett minden, ami nekünk tisztátalan. Annak az állatnak a képmását, amelynek útmutatása nyomán bolyongásuknak és szomjazásuknak véget vetettek, szentélyükben tisztelik, ugyanakkor köst áldoznak, mintegy Hammon¹ megcsúfolására. Bikát is áldoznak, mivel az egyiptomiak tisztelik az Apis-bikát. A disznó húsától tartózkodnak, annak a csapásnak az emlékezetére, hogy egykor őket is elrűtította az a járvány, amely ezt az állatot pusztítja. Hajdani hosszú éhezésük emlékét ápolják mind a mai napig gyakori böjtölésekkel, és a zsidók kenyere ma is kovász nélkül készül annak bizonyás-

¹ Egyiptomi kosfejű főisten; Görögországban Zeus Ammon, Rómában Jupiter Ammon néven tisztelték.

gaúl, hogy annak idején lopták hozzá a gabonát. Állítólag a hetedik napot pihenésre szánták, mivel ez vetett véget megpróbáltatásaiknak; majd amikor csábította őket a tétlenség, minden hetedik évet is a henyélésnek szenteltek. Mások szerint ez nem más, mint Saturnusnak kijáró megtiszteltetés, akár azért, mert vallásuk alapjait az idaiak hagyták rájuk, akik a hagyomány szerint Saturnusszal együtt kényszerültek számkivetésbe, és a zsidó nép megalapítói lettek, akár pedig azért, mert a halandókat kormányzó hét bolygó közül a legmagasabb körpályán és a legnagyobb hatalommal a Saturnus-csillag mozog; és egyáltalán a legtöbb égitest a hetes szám törvénye szerint végzi útját és pályáját.

Ezeket a szertartásokat, akárhogy is honosodtak is meg, igazolja ősrégi eredetük. Egyéb fonák és rút intézményeik éppen ocsmányságuk révén érvényesültek, mert a sok hitvány cserbenhagyta ősi vallását, és mind odahordja adóját és adományait; ezért nőtt meg a zsidók hatalma, és mivel hűségük egymás iránt törhetetlen, áldozatkészségük határtalan, mindenki mást úgy gyűlölnék, mint az ellenségüket. Másoktól elkülönülve étkeznek, külön hálnak, és bár az érzéki élvezetre mindenkinél hajlamosabbak, idegen nőktől megtartóztatják magukat; egymás között semmi sem tilalmas nekik. A körülmételés náluk törvény, hogy erről a különöségükről fel lehessen őket ismerni. Akik átveszik szokásaikat, ugyanígy élnek, és a legelső tanítás, amit kapnak, az, hogy tagadják meg isteneiket, szakadjanak el hazájuktól, semmibe vegyék szüleiket, gyermekeiket, testvéreiket. Fajtájuk gyarapításáról mégis gondoskodnak: mert vérrokonaik meggyilkolását bűnnek tartják, és a háborúban vagy

vesztőhelyen elpusztultak lelkét örök életűnek vélik; ezért él bennük utódok létrehozásának a vágya és a halál megvetése. Halottaikat egyiptomi szokás szerint eltemetik, nem hamvasztják; ugyanígy vélekednek az alvilágról is, viszont az istenekről ellenkezőleg. Az egyiptomiak sokféle állatot és felemás istenképmást tisztelnek, a zsidók ellenben csak egyetlen, és pedig testetlen istenséget ismernek el: szentségtörőknek tartják azokat, akik az istenek képeit mulandó anyagokból az emberek hasonlatosságára készítik; az a bizonyos legfőbb lény örök és ábrázolhatatlan, és nem pusztulhat el. Ezért semmiféle szobrot nem állítanak városaikban, nemhogy templomaikban; a királyoknak nem hódolnak így, a császárokat sem tisztelik ezzel. De mivel papjaik fuvalával és dobokkal szoktak zenélni, borostyánnal szokták koszorúzni fejüket, és a templomban arany szőlővesszőt találtak, egyesek arra gondoltak, hogy Bacchus, a kelet legyőzőjét tisztelik, bár szokásaik egyáltalán nem egyeznek; hiszen Bacchus ünnepi és vidám szertartásokat rendelt, a zsidók szokásai pedig izléstelenek és mocskosok.

Földjük és határaik kelet felé Arábiával szomszédosak; délen Egyiptom határolja, nyugat felől Fönícia és a tenger; északon hosszú vonalon Szíriával érintkezik. Lakosai egészséges testűek és munkabírók. Eső ritkán esik, a föld mégis termékeny; terményeik azonosak a mieinkkel, ezeken kívül van balzsamfájuk és többféle pálmájuk. Pálmaligeteik fái sudarak és pompások, a balzsamfa alacsony; ha a duzzadó gallyat vassal megsértjük, összezsugorodnak a szövelei; kő vagy cserépdarabbal szokták felhasítani, s nedvét gyógyításra használják. Hegyei közül a Libanon emelkedik a legmagasabbra:

csodálatos, hogy ilyen hőségben is hűvös, és örök hó fedí; ugyaninnen ered és kapja vizét a Jordán folyó, de a Jordán nem a tengerbe ömlik, hanem egy-két tavon egész víztömegével átfolyik, végül a harmadikban megreked. Óriási kiterjedésű tó ez, olyan, mint egy tenger, vize szokatlanul bűdös, egészségtelen kigőzölgése ártalmas az ottani lakosságra, és sem a szél meg nem mozgatja, sem halaknak, sem vízi szárnyasoknak nem ad életlehetőséget. Lomha vizén ott marad, amit rátesznek, mintha a földre tették volna; egyformán fenmaradnak benne, akik tudnak vagy akik nem tudnak úszni. Az évnél bizonyos szakában kátrányt vet ki magából, amelynek összegyűjtését, mint egyéb mesterségeket, tapasztalásból tanulták meg. A természetből fogva sötét színű folyadék a víz felszínén úszik, de csak akkor áll össze, ha ecetet öntenek rá; így azután kézzel is meg lehet fogni, és akik ezzel foglalkoznak, felhúzzák a hajók fedélzetéig; azután már minden segítség nélkül befolyik, és megtölti a hajót, amíg csak el nem vágják. De rézzel vágy vassal nem lehet elvágni; ugyanígy visszahúzódik a vértől vagy az asszonyok havi tisztulásával beszennyezett ruhától. Így írják a régi szerzők, de a vidék ismerői szerint a tó hullámain úszó kátrányt úgy terelek és kézzel vonszolják ki a partra, majd amikor a föld melegtől, a nap hevétől kiszáradt, bárdokkal és ekékkel hasogatják darabokra, mint a fatörzseket vagy a sziklákat.

Nem messze vannak innen azok a mezők, amelyekről azt beszélik, hogy hajdan termékenyek voltak, és teli voltak nagy városokkal, majd villámcsapásoktól földig égtek; ennek megmaradt a nyoma abban, hogy a szemre is kiaszott föld elvesztette termőere-

jét. Mert minden növény, akár magától kel, akár emberkéz ültette, kihajt, esetleg virágozik is, vagy teljes nagyságúra megnő, de megfeketedik, elfonyad és szinte hamu módjára szétporlad. En hihetőnek tartom, hogy az egykor híres városokat égi tűz emésztette el, egyébként pedig az a véleményem, hogy a tó kipárolgása fertőzi meg a földet, rontja meg a fölötté előmlő levegőt, és ezért rothadnak meg a vetések és a gyümölcsök, mivel a talaj és az éghajlat egyformán egészségtelen. Még a Belus folyó is a Zsidó-tengerbe ömlik: ennek a torkolata mellett gyűjtik össze azt a homokot, amelyből salétrommal vegyítve üveget olvasztanak. Rövid ez a partsáv, mégsem tudják kimeríteni azok, akik a homokot kitermelik.

Judaea nagy része telidestele van falvakkal, de városaik is vannak. Az ország fővárosa Jeruzsálem. Itt van a felbecsülhetetlen gazdagságú templom: első falgyűrűje a várost övezi, a második a királyi palotát, a legbelső a templomot. Bejáratát csak zsidó közelítheti meg, de küszöbétől a papok kivételével mindenki mást távol tartanak. Amíg a kelet urai az asszírok, médek és a perzsák voltak, a zsidót tekintették a legmegvetendőbb szolganépnek; miután a makedónok szerezték meg a hatalmat, Antiochos király ki akarta irtani babonáságukat, és a görögök szokásait szerette volna köztük meghonosítani, de a parthusok elleni háború megakadályozta abban, hogy ezt az undorító népet megjavítsa; mivel Arsaces ebben az időben pártolt el. Ekkor a zsidók, amíg a makedónok hatalmi helyzete meggyengült, a parthusoké még nem erősödött meg, a rómaiak pedig egyelőre messze voltak, maguk választottak királyokat. Ezek, miután az ingatag tömeg elűzte őket, fegyverrel szerezték visz-

szá uralmukat, majd odáig mentek merészségükben, hogy polgárokat száműztek, egész városokat felforgattak, testvéreiket, hitveseiket, szüleiket legyilkolták, és általában azt művelték, amit a királyok szoktak, de a babonáságnak kedveztek, mivel hatalmuk megerősítése véget a főpapi méltóságot is kisa-játították.

A rómaiak közül Cnaeus Pompeius volt az első, aki a zsidókat leigázta, és a győzelem jogán behatolt a templomba: így vált köz-tudomásúvá, hogy bent semmiféle isten-kép nincs, üres a templom, és a szentélyben sincs semmi. Jeruzsálem falait lerombolták, a templom megmaradt. Nemsokára kitört nálunk a polgárháború, s miután a keleti tartománnyok Marcus Antonius fennhatósága alá kerültek, Pacorus parthus királyfi elfoglalta Judaeát, de elésett Publius Ventidius kezétől, és a parthusok visszakényszerültek az Euf-rátesz túlsó partjára: a zsidókat pedig Caius Sossius verte le. Azt a királyságot, amelyet Antonius adott Herodesnek, a győztes Augustus gyarapította. Herodes halála után bizonyos Simon nem várta meg Caesart, hanem királlyá kiáltotta ki magát. Ezt Quintilius Varus szíriai helytartó végeztette ki, a meg-rendszabályozott országot pedig három rész-re osztva Herodes három fia kormányozta. Tiberius alatt nyugalom volt; majd amikor Caius Caesartól azt a parancsot kapták, hogy képmását helyezték el a templomban, inkább fegyvert fogtak; ennek a lázadásnak a császár halála vetett véget. Claudius a királyok halála, illetőleg területük csökkentése után Judaeát mint tartományt római lovagokra vagy felszabadított rabszolgákra bízta. Ezek közül Antonius Felix mindenféle, szolgálalelkekre való kegyetlenkedéssel és önkénnyel gyakorolta a királyi hatalmat; Dru-

sillát, Cleopatra és Antonius unokáját kapta feleségül, úgyhogy Felix Antoniusnak az unokaveje, Claudius pedig ugyanannak az unokája volt.

A zsidók türelme mégis egészen addig tartott, amíg Gessius Florus nem lett a helytartó: alatta háború tört ki. Cestius Gallusnak, Syria helytartójának, aki el akarta fojtani, egyre-másra ütközetek és többnyire vereségek szakadtak a nyakába. Miután ő a végzet rendelkezéséből vagy életuntságból öngyilkos lett, Nero megbízásából Vespasianus szerencsésével, hírnevével és kiváló alvezéreivel két nyár lefolyása alatt az egész síkvidéket és Jeruzsálemen kívül valamennyi várost megszállotta győztes seregével. A következő évben mindenki a polgárháborúval volt elfoglalva, így ez az esztendő a zsidókra nézve nyugalomban telt el. Amint Italiában helyreállt a béke, a külső gondok is újra felütötték a fejüket: növelte a felháborodást, hogy a zsidók voltak az egyedüliek, akik nem engedtek. Egyszersmind célszerűnek látszott, hogy Titus az új uralom minden lehetséges sorsfordulatára való tekintettel a hadseregnél maradjon.

Tehát táborát, mint mondtuk, Jeruzsálem falai előtt ütötte fel, és tüntetően megmutatta csatarendbe állított legióit. A zsidók közvetlenül a várfalak tövében állították fel harci alakulataikat, hogyha kedvez nekik a hadiszerencse, előbbre merészkedhessenek, ha viszont visszavetnék őket, elő legyen készítve a menekülésük. A könnyű fegyverzetű zászlóaljakkal együtt ellenük küldött lovasság nem tudta eldönteni a csata sorsát. De később meghátrált az ellenség, és a következő napokon a vár kapui előtt több összecsapásra került sor, míg végül folytonos veszteségek közben visszakergették őket a fa-

lak mögé. A rómaiak ostrom alá fogták a várost; mert méltatlannak ítélték magukhoz, hogy kivárják az ellenség kiheztetését, és követelték is a veszélyes vállalkozást: némelyeket a vitézség tüzelt, sokat a vad indulat és a kitüntetések sóvárgása. Magának Titusnak Róma lebegett a szeme előtt, a mindenféle ragyogás és gyönyörűség, és meg volt győződve róla, hogyha Jeruzsálem rövidesen nem esik el, mindezt nyilván csak nagy sokára éri el. De a fekvésénél fogva is nehezen megközelíthető várost hatalmas erődítmények védtek, amelyek még sík vidéken épült várost is kellőképpen oltalmaztak volna. Mert a két roppant magas hegytetőt tervszerűen épített falak zárták körül, amelyek ferdén előreugró vagy befelé húzódó szögleteket alkottak, úgyhogy az ostromlókat oldalról semmi sem védte a lövedékektől; a sziklás hegy legszéle meredeken zuhant alá, s ezenfelül ahol a hegy alkalmas volt rá, hatvanlábnyi, lejtős helyeken viszont százhusz lábnyi bástyatornyok emelkedtek. Pompás építmények voltak, s messziről mind egyforma magasnak látszott. Belül, a királyi palota körül másik bástyafal húzódott, és messze ellátszott az Antonius-torony csúcsa, amelyet Marcus Antonius tiszteletére nevezett el így Herodes.

A templom is olyan, mint egy vár; saját külön falait még a többen is külön munkával építették. Még maga a templom körül húzódó oszlopcsarnok is kitűnő védőberendezés; van ott kimeríthetetlen vizű forrás, a hegyekben föld alatti üregek, vannak halastavak és esővízgyűjtő medencék. A vár építői, tekintettel a néptörzsek egymástól elűtő jellemére, gyakori háborúkra számítottak: ezért mindent úgy rendeztek be, hogy akármilyen hosszú ostromot is kibírjon, és

miután Pompeius mégis elfoglalta, a félelem és a tapasztalat sok mindenre megtanította őket. Így történt, hogy a kapzsi Claudius korábban megvásárolták az erődítmények építésének jogát, és békében olyan falakat emeltek, mintha háborúra készültek volna; rengetek szedett-vedett népség csődült oda, és ezt a többi város elpusztulása is megduzzasztotta; mert a legmegátalkodottabbak mind oda menekültek, és ott még féktelenebbül uszítottak. Három vezérük volt, ugyanannyi seregük. A külső, legnagyobb kiterjedésű falat Simon védte, a belső város falát János, a templomot Eleazár. János és Simon erőssége a rengeteg harcos és fegyver volt, Eleazár maga a vár. De egymással is csatáztak, fondorkodtak, gyújtogattak, és rengeteg élelmiszer a lángok martaléka lett. Majd János áldozat bemutatásának ürügye alatt gyilkosokat küldött Eleazár és védőcsapata ellen, és hatalmába kerítette a templomot. Így az egész város két pártra szakadt, míg végül a rómaiak közeledtére a kívülről fenyegető háború egyetértést teremtett közöttük.

Csodajelek is mutatkoztak, amelyeket azonban sem áldozatokkal, sem fogadalmakkal nem szabad kiengesztelnie ennek a babonáságban élő, a vallási szertartásokat elutasító népnek. Az emberek úgy látták, hogy az égen csatasorok rontottak egymásra, fegyverek csillogtak, és a felhők közül váratlanul előtörő tűz világította meg a templomot. Hirtelen kitérültek a szentély ajtajai, és emberfeletti hang harsogta, hogy eltávoznak belőle az istenek; ugyanakkor hallatszott a távozó hangos zaja. Mindezt néhányan rossz jelnek magyarázták, de még többen szilárdan hittek abban, hogy a papok ősi írásai szerint ebben az időben megerősödik a kelet, és azok, akik Judeából jönnek, megszerzik a fő-

hatalmat. Ez a homályos jóslat Vespasianusra és Titusra célzott, de a tömeg az emberi vágyakozás természete szerint ezt a nagyszerű sorsot a maga javára magyarázta, és még a dolgok kedvezőtlen alakulása sem jósánitotta ki. Értesülésünk szerint a mindenféle korú ostromlottak, férfiak és nők száma hatszázezer volt: mindenki fegyvert ragadott, aki csak fegyverfogható volt, de ennél többen is égtek a harci vágytól. A férfiak és nők egyformán el voltak szánva, és ha egyszer lakóhelyük megváltoztatására kényszerítenék őket, akkor inkább az ilyen élettől félnének, mint a haláltól. Mivel a terep miatt lehetetlen volt a hirtelen rajtaütés, Titus Caesar úgy határozott, hogy töltésekkel és ostromgépekkel támadja meg ezt a várost és ezt a népet. Kiosztotta a legiók feladatait, és addig szünet állott be a harcban, amíg mindazt fel nem vonultatták, amit akár a régi, akár az újabb feltalálók a városok ostromlására kieszeltek.

(*Tac. hist. V 1—13.*)

HADRIANUS EGYÉNISÉGE

Antiochia lakosait úgy gyűlölte, hogy Syriát és Phoeniciát el akarta szakítani egymástól, hogy Antiochiát ne mondhasák annyi állam fővárosának. Háborúskodni kezdtek ebben az időben a zsidók is, mert megtiltotta nekik a körülméltelkedést. De a Casius-hegyen, ahova ekkor a napfelkelte megfigyelése végett éjszaka felmászott, zápor kerekedett, lecsapott a villám és az áldozati állatot és az oltszolgát halálra sújtotta. Miután bejárta Arábiát, Pélusionba érkezett, és itt Pompeius síremlékét nagy pompával újjáépíttette. Ni-

lusi hajózása közben elvesztette és férfiatlannul siratta Antinousát; erről sok mindent beszéltek; egyesek szerint feláldozta magát Hadrianusért, mások viszont azt rebesgették, amit a fiú szépsége és Hadrianus szertelen kéjsóvársága sejtetett. A görögök Hadrianus tudával és beleegyezésével istenné nyilvánították, és azt hangoztatták, hogy az ő révén jóslatokat kapnak; persze Hadrianus kérkedett vele, hogy a jóslatokat ő maga szerkeszti.

Mert kimondhatatlanul kedvelte a költészetet és az irodalmat. Rendkívül járatos volt a számtanban, mértanban és a festészetben. Azzal hivalkodott, hogy ért a táncoláshoz és az énekhez is. Élvezeteiben nem ismert háttárt. Kedveseiről is sok verset írt. Együttal azonban kiválóan értett a fegyverforgatáshoz, alaposan kiképezte magát a haditudományban, sőt még a gladiátorfegyverekkel is tudott bánni. Egy személyben volt rideg és kedélyes, nyájas és komoly, buja és megfontolt, csökönyös és engedékeny, képmutató és őszinte, kegyetlen és könyörületes, és egyáltalán mindig mindenben változékony.

Barátait gazdaggá tette, ha nem is kérték, de akik kérték, azoktól sem tagadott meg semmit. Viszont azt is meghallgatta, amit barátairól besúgtak, és ezért majdnem mindazokat, akiket nagyon kedvelt, vagy akiket a legfőbb méltóságokra emelt, később ellenségeinek tekintette, mint például Attianust, Nepost és Septicius Clarust. Eudaemont ugyanis, aki már előzőleg tudta, hogy a császári méltóságra tör, koldusbotra juttatta, Polynaeust és Marcellust öngyilkosságra kényszerítette, Heliodorust hírhedt gúnyiratokkal vérig bosszantotta, és eltúrte, hogy Ttianust összeesküvés címén bevádolják és száműzzék. Umidius Quadratum, Catilius Se-

verust és Turbót kíméletlenül üldözte, Ser-
vianust, nővérének férjét kilencvenéves ko-
rában kergette halálba, hogy őt túl ne élje;
de még szabadon bocsátott rabszolgáit és né-
mely katonáit is üldözte. És bár könnyen
ömlött ajkáról a szó, tolla alól a vers, és igen
járatos volt minden művészetben, a tudomá-
nyok előadóit — mintha mindenhez jobban
értene — mindig kinevelte, lenézte, megszé-
gyenítette. Ezekkel a tudósokkal és filozófu-
sokkal gyakran versenyzett úgy, hogy köny-
veket vagy költeményeket írtak egymás el-
len. Favorinusnak egy mondatát Hadrianus
kifogásolta. Amikor barátai szemére hányták,
hogy miért engedett, és rosszul tette, hogy
Hadrianusnak igazat adott, egy jó írónál ol-
vasható szó használatában, így felelt meg ne-
kik: „Nem jó tanácsot adtok, kedves bará-
taim, ha nem engeditek, hogy mindenben
tudósabbaknak ismerjem el azt, akinek har-
minc/legiója van.” Jóízű kacagással fogad-
ták ezt a mondását.

Hadrianus úgy vágyott a hírnévre, hogy
maga írta életrajzát irodalomhoz értő szaba-
don bocsátott rabszolgáinak adta, azzal az
utasítással, hogy a maguk nevében tegyék köz-
zé. Állítólag Phlegon könyveinek is Hadria-
nus a szerzője. Antimachos módorában ér-
telmetlen egyveleges könyvet írt. Amikor
egy Florus nevű költő ezt a verset írta róla:

Nem szeretnék Caesar lenni,
máskáláni Britanniában,
meglapulni Judeában,
szenvadni a szkíta fagytól,

ezzel a verssel válaszolt:

Nem szeretnék Florus lenni,
máskáláni a lebujokban,
meglapulni kiskocsmákban,
szenvadni bős szűnyogoktól.

Ezenkívül szerette a régies beszédstílust.
Vitatételeket adott elő. Catót, Enniust, Coe-
lius Antipatert többre tartotta, mint Cicerót,
Vergiliust, Sallustius, és éppily hányaveti
módon ítélkezett Homérosz és Platon fölött
is. Meggyőződése szerint annyira értett az
asztrológiai számításokhoz, hogy január első
napjának estéjén leírta, mi történhetik vele
egész évben, úgyhogy halála évében is egé-
szén addig az óráig, amikor meghalt, meg-
írta, mit fog cselekedni. De bár a zenészek,
tragédia- és vígjátékszínészek, grammatiku-
sok, rétorok és szónokok kifogásolása köny-
nyen ment nála, a tudósokat mégis tisztelte
és bőkezűen ellátta, akármennyire gyötörte is
őket mindig kérdéseivel. És bár ő volt az
oka, hogy sokan leverten távoztak tőle, még-
is mindig mondogatta: mennyire bántja, ha
valakit szomorúnak lát. Igen meleg baráti
viszont tartott a filozófus Epiktétosszal és
Héliodorossal, és hogy ne kelljen mindenkit
megneveznem, a grammatikusokkal, rétorok-
kal, zenészekkel, mérnökökkel, festőkkel,
asztrológusokkal, és sokak szerint mindenki-
nél többre tartotta Favorinust. Azokat a ta-
nárokat, akik hivatásuk gyakorlására alkal-
matlanoknak bizonyultak, bőkezűen meg-
ajándékozta, kitüntette, és aztán elbocsátot-
ta állásukból.

Akiket magánember korában ellenségei-
nek tekintett, császársága idején annyira
megvetette, hogy császárrá választása után
ezt mondotta egyik halálos ellenségének:
„Megmenekültél!” Azok számára, akiket ma-
ga hívott meg katonai szolgálatra, mindig

gondoskodott öszvérekről, ruhaneműről, költségekről és teljes felszerelésről. Saturnalia¹ meglepetéseket és apró ajándék-szobrocskákat gyakran küldött mit sem sejtő barátainak, s ő maga is szívesen fogadott el ilyeneket tőlük, s mindjárt viszonzta is. A vendéglősök csalafintaságainak leleplezésére, mikor nagyobb társaságban étkezett, más sztalokról, még a legtávolabbiakról is odahozatott magának egyes fogásokat. Ajándékai-val minden királyt felülmúlt. Így terjedhetett el a következő fürdői tréfája is: mikor egyszer megpillantotta egy ismerős kiszolgált katonáját, amint az illető a falhoz dörzsölte a hátát és testének egyéb részeit, megkérdezte tőle, miért márvánnyal vakarhatja magát. Amikor meghallotta, hogy azért, mert nincs szolgája, rabszolgákat is ajándékozott neki, és pénzt is. De másnap, amikor az uralkodó bőkezűségének kierőszakolására egy egész sereg vén ember dörgölőzött a falhoz, elhívatta őket onnan, és azt mondta nekik: vakarják egymást. A népet is úgy szerette, hogy minél nagyobb feltűnést keltessen vele. Utazni annyira szeretett, hogy mindent, amiről akárhol is olvasott, a helyszínen akart megtapasztalni. A hideget és az időjárás viszontagságait annyira tűrte, hogy mindig hajadonfótt járt. Sok királynak sok mindent ajándékozott, némelyiktől úgy vásárolta meg a békét, egyik-másik le is nézte; soknak roppant értékű ajándékokkal kedveskedett, de egyiknek sem különbbel, mint Hiberia² királyának, akinek egyéb pompás

¹ Saturnalia a rómaiak farsangja december 17—24 között; a mondabeli aranykor (Saturnus uralkodása) emlékére tartott vidám népi ünnep, amelyen a rabszolgák is szabadságot és egyenlőséget élveztek.

² Georgia.

ajándékokon kívül még egy elefántot és egy ötszáz főből álló csapatot is adományozott. Amikor Farasmanestől ő is pompás ajándékokat kapott, többek között arannyal átszőtt ruhákat, az ajándékot úgy tette nevetségessé, hogy háromszáz elíteltet ezekben az aranyos ruhákban küldött a cirkusz porondjára.

(Spart. Hadr. 14—17.)

HADRIANUS HALÁLA

Aelius Verus Caesar halála után Hadrianus súlyos betegségbe esett. Ekkor fogadta örökbe Arrius Antoninust, akit később „Pius”-nak hívtak, mégpedig azzal a kikötéssel, hogy az is fogadjon örökbe kettőt: Annius Verust és Marcus Antoninust. Ezek azok, akik később mindketten császári rangban kormányozták az államot. Antoninust pedig azért nevezték Piusnak¹, mivel kortól elgyengült apósát kezével támogatta. Bár mások szerint ezt a melléknevet azért kapta, mert a már őrzöngő Hadrianus elől sok szenátort megmentett, ismét mások szerint azért, mivel Hadrianust halála után rendkívüli megtiszteltetésekben részesítette. Antoninus örökbefogadását ekkor a legtöbben zokon vették, különösen Catilius Severus, a város kormányzója, aki magának szerette volna megszerezni a császári méltóságot. Amikor ez kiderült, és az öröklés rendeződött, Catiliust megfosztották tisztségétől.

Hadrianus pedig végül annyira megunt az életét, hogy egyik szolgájának megparancsolta, szúrja le kardjával. Amikor ez kiszivárgott, és Antoninusnak is tudomására ju-

¹ vagyis jóságosnak.

tot, elébe járult fogadott fia meg a főméltóságok, és kérlelték, hogy türelmesen viselje el a betegség kényszerűségét. Hadrianus haragra lobbant, és a titok elárulóját ki akarta végeztetni, de Antoninusnak mégis sikerült megmentenie. Hadrianus rögtön megírta végrendeletét, de az állami ügyek intézését mégsem adta ki a kezéből. Antoninus azt hajtogatta, hogy rokongyilkos lett volna, ha örökbefogadása után eltúrta volna, hogy Hadrianust bárki megölje. A végrendelet megírása után ismét megkísérelte az öngyilkosságot; amikor a tört kiragadták a kezéből, még nagyobb haragra gerjedt. Mérget is kért orvosától, de ez megölte magát, hogy ne kelljen adnia.

Ebben a helyzetben jelentkezett egy asszony, aki elmondta, hogy álmában figyelemztetést kapott: vegye rá Hadrianust, ne ölje meg magát, mert még helyreáll az egészsége. Mivel az asszony ezt a parancsot nem teljesítette, megvakult. Ekkor újabb parancsot kapott; jelentse álmát Hadrianusnak, és csókolja meg a térdét; ha ezt megteszi, visszanyeri szeme világát. Amikor az álombeli parancsnak eleget tett, visszanyerte látását, miután lemosta szemét lakóhelye templomának vizével. Pannoniából is érkezett egy világtalan aggastyán, és megérintette a lázban vergődő Hadrianust. Abban a pillanatban ő maga újra látott, Hadrianus láza pedig elmúlt. Bár Marius Maximus azt írja, hogy mindez csak megrendezett komédia volt.

Ezek után Hadrianus Baiaeba utazott. Antoninust pedig Rómában hagyta uralkodónak. De ott sem javult az állapota, mire odahívatta Antoninust, és az ő jelenlétében halt meg ott Baiaeban, július tizedikén. Általános gyűlölet kísérté sírjába, mikor Puteoliban, Cicero birtokán eltemették. Közvetlenül halála

előtt — mint már említettük — öngyilkosságra kényszerítette a kilencvenéves Servianust, hogy őt túl ne élje, és császár ne lehessen (mert ettől tartott); ezenkívül jelentéktelen vétségek miatt még többeket ki akart végeztetni; ezeket azonban Antoninus megmentette. A hagyomány szerint halálos ágyán ezt a verset költötte:

Lelkecske, lengeteg, álmatag,
a test lakója, jóbarát,
ki sáppatag, rideg, omlatag
tájakra ím elköltözöl;
többé sosem huncutkodol.
(Ford. Révay József)

Hasonló, nem sokkal különb verseket írt görögül is.

Élt hatvankét évet, öt hónapot, tizenhét napot, császár volt huszonegy évig és tizenegy hónapig.

Termete magas volt, külseje gondozott; haját csigákba bodoríttatta, szakállát megnövesztette, hogy az arcán éktelenkedő természetes ragyákat eltakarja; testalkata izmos volt. Sokat lovagolt és sétált, és állandóan gyakorolta magát fegyverforgatásban, gerelyvetésben. Igen gyakran vadászott, s oroszánt is terített le a saját kezével, vadászaton egyszer kulcscsontját és bordáját törte. Vadászni mindig barátaival együtt ment. Lakomáin — mindig az alkalomhoz illőn — hol tragédiákból, hol vígjátékokból, hol népi bohózatokból adatott elő részleteket, mások hárfásokat, felolvasókat vagy költőket léptetett föl. Tiburi villáját csodálatos módon építtette meg úgy, hogy abban a tartományok és a leghíresebb helyek neveit örököltette meg: Lúkeion, Akadémia, Prütaneion, Kanóposz, Poikilé, Tempe volt a nevük. És hogy

semmit se felejtse ki, még az alvilágot is megépíttette.

Halálára a következő jelek mutattak: utolsó születésnapján, miközben Antoninust utódjául ajánlotta, togája lehullott, és feje födetlen maradt. Gyűrűje, amelynek kövébe tulajdon képmása volt vésve, magától lecsúszott az ujjáról. A születésnapját megelőző napon valaki üvöltözve lépett be a szenátusba; Hadrianus éktelenül felháborodott ellene, mivel állítólag az ő halálát emlegette, holott a szavai teljesen értelmetlenek voltak. Továbbá mikor a szenátusban ezt akarta mondani: „Fiam halála után”, ezt mondotta: „Halálom után”. Ezenkívül ezt álmodta, hogy atyjától álomhozó italt kapott. Azt is álmodta, hogy egy oroszán földre teperte.

Miután meghalt, sokan sok mindent beszéltek róla. A szenátus érvényteleníteni akarta ténykedéseit. Istenné sem avatták volna, ha Antoninus nem kéri; templomát is építtetett neki Puteoliban, síremlék helyett, azonkívül öt éves játékokat, papokat, papi testületeket és még sok egyebet rendelt, ami mind együtt jár az istenséget megillető tisztelettel. Sokan úgy vélik — mint fentebb már említettük —, hogy ezért nevezték Antoninust Piusnak.

(Spart. Hadr. 24—27.)

A MARKOMANN HÁBORÚ

Folyt még a parthusok elleni háború, amikor megindult a markomannok ellen is. Ezt is csak az ott tartózkodók ügyeskedésével lehetett ilyen sokáig halasztani. A terv az volt, hogy a keleti hadjárat befejeztével kezdik el a markomannok elleni vállalkozást. És miután Marcus az éhínség idején a nép előtt

már célzott a háborúra, és testvére¹ öt év elmúltával visszatért, a szenátus előtt tartott beszédében kifejtette, hogy a germán hadjáratban mindkettejük vezérletére szükség van. De a markomann hadjáratról annyira tartott, hogy mindenünnen papokat hívott, idegen vallási szertartásokat is végeztetett. Rómát minden lehető módon megtisztította; majd hadikészülődéseit halogatva, római szertartás szerint is hét napig tartó jelképes istenlakomát rendeztetett. De a járvány oly erővel dühöngött, hogy a hullákat szekereken és taligákon hordták ki a városból. Ekkor hozták a temetkezésre és síremlékekre vonatkozó szigorú törvényeket, mivel ügyelni kellett, hogy senki se építhessen csak úgy a maga tetszése szerint síremléket. Ez a törvény ma is érvényben van. A járvány sok ezer embert elemésztett, sokakat az előkelőségek közül is; a legtekintélyesebbek tiszteletére Marcus Aurelius szobrokat állíttatott. Oly kegyes természetű volt, hogy közönséges személyek temetését is engedélyezte közpénzből; egy feltűnésre vágyó embernek pedig — aki néhány társával együtt fosztogatni akart a városban, és evégből a Mars-mező egyik vadfügefájáról azt szónokolta, hogy tűzeső fog hullani az égből, és itt lesz a világ vége, ha ő a fáról leesik, és gólyává változik, azután pedig a megbeszélt időben csakugyan leesett és a ruhája alól egy gólyát engedett el — kihallgatása és tetének beismerése után megbocsátott...

Ezek után a tartományokat hihetetlen mérséklettel és jóindulattal kormányozta. A germánok ellen sikeres hadjáratot vezetett. A markomann háborút ő maga irányította, mégpedig úgy, ahogyan talán soha senki: bá-

¹ Verus, a társuralkodó.

torsággal is, szerencsésen is, méghozzá olyan időben, amikor a szörnyű járvány ezerszámra pusztította mind a polgári lakosságot, mind a katonákat. Tehát a pannoniai tartományokat a markomannok, szarmaták, vandálok, valamint a kvádok kiirtása árán felszabadította a szolgaságból, és Commodusszal — mint említettük, Caesarrá tett fiával — Rómában diadalmenetet tartott. Mivel azonban erre a hadjáratra az egész államkincstárát kiürítette, és nem szánta rá magát arra, hogy a tartományi lakosságra valami rendkívüli terhet rójon ki, az isteni Traianus forumán árverést rendeztetett az uralkodói drágaságokból: eladatta az arany-, kristály- és borostyánkő kelyheket, s a királyi edényeket, feleségének arannyal himzett selyemruháját, sőt még azokat a vésett drágaköveket is, amelyeket Hadrianus belső lakosztályában nagy számmal talált. Két álló hónapig tartott ez a vásár, és annyi arany folyt be, hogy miután a markomann háború utolsó hadműveleteit is szándéka szerint befejezte, lehetővé tette a volt vevők számára, hogy — ha valakinek úgy tetszik — visszaadhassa, amit vett, és visszakapja érte az árát. Nem is lett senkinek bántódása, akár visszaadta, akár nem adta vissza a vásárolt holmikát. Ezután az előkelőbb személyeknek megengedte, hogy vendégségeiket ugyanolyan pompával, ugyanolyan szolgaszeméllyel tarthassák, mint ő. Ami pedig a nép szórakoztatását illeti, olyan nagylelkű volt, hogy egyetlen alkalommal száz oroszánt bocsátatott porondra, hogy lenyilazzák...

A germán és markomann hadjáratra hihetlen gondossággal készítette elő legióit. De hogy a tartományi lakosságot ne terhelje túlságosan, amint már említettük, árverést rendeztetett az udvari drágaságokból az is-

teni Traianus forumán, és itt a ruhákon, kelyheken és aranyedényeken kívül kiváló mesterek szobrait és festményeit is áruba bocsátotta. A markomannokat akkor semmisítette meg, amikor át akartak kelni a Dunán, a zsákmányt pedig a tartomány lakosságának adta.

Az illyricumi határtól egészen Galliáig valamennyi nép egyszerre felkelt. De ő maga is megfeszítette minden erejét, és sikerült legyőznie ezeket a harcias-vad népeket. A katonák, a seregrészeket vezénylő tábornokok és parancsnokok őt tekintették példaképnek. A markomannokat meghódoltatta, és igen sokat Itáliába telepített át. Nemcsak a katonai, hanem minden polgári jellegű intézkedése előtt megtárgyalta a dolgokat főembereivel. Legszívesebben hangoztatott véleménye mindig ez volt: „Méltányosabb, hogy én kövessem annyi kitűnő barátom tanácsát, mint az, hogy annyi kitűnő barátom alkalmazkodjék az én akaratomhoz.” Annyi bizonyos, hogy Marcust súlyos támadások érték, mivel azt hitték róla, hogy filozófushajlamai miatt nem szívesen vállalja a katonáskodás terheit és egyáltalán az élet gondjait, de a rosszindulatú vádaskodóknak vagy élőlőszóval, vagy írásban megadta a választ. A germán és markomann háború során sok előkelő személy pusztult el mindenféle népből (mindezek emlékére szobrokat állíttatott a Traianus-forumon). Barátai éppen ezért azt tanácsolták neki, hogy hagyja ott a hadműveleteket, és térjen vissza Rómába. Marcus azonban nem fogadta meg tanácsukat, hanem kitartott, és nem távozott mindaddig, amíg háborúit be nem fejezte...

Marcus Aureliusnak az volt a szokása, hogy minden vétséget a törvényes és általában kiszabott büntetéseknel enyhébbekkel

sújtott, csak azokkal szemben volt kérlelhetetlen, akiket nyilvánvalóan egészen súlyos vádak terheltek. Tisztos személyek főbenjáró ügyeiben maga ítélkezett, mégpedig rendkívül igazságosan, annyira, hogy megrovásban részesítette azt a főbíró, aki a vádlottak védekezését csak úgy sebtében hallgatta meg, és újabb tárgyalás tartására utasította. Véleménye szerint méltóságuk megköveteli, hogy az, aki a nép nevében ítélkezik, meghallgassa őket. Igazságosságát még a fogásba esett ellenséggel szemben is megőrizte. Az idegen népek közül megszámlálhatatlan sokat telepített le római földön. Könnyörgéseivel villámot irányított az égből az ellenség hadigépeire, és még esőt is eszközölt ki katonáinak, mikor már elepedtek a szomjúságtól.

Szándékában volt egy „Marcomannia”, valamint egy „Sarmatia” nevű tartomány szervezése, és meg is szervezte volna, ha Avidius Cassius keleten pártot nem üt ellene. Impératornak egyesek szerint csak Faustina² ösztönzésére nevezte magát, amikor az válságosnak gondolta férje állapotát. Mások szerint Cassius volt az, aki Marcusnak halálhírét költötte, és magát nevezte imperatornak, Marcust pedig „isten”-nek (vagyis megboldogultnak). Marcus Aurelius pedig nem indult fel Cassius pártütésének hírére, és rosszindulatát nem büntette kegyetlen eszközökkel, csupán ellenségnek nyilvánította a szenátussal, és vagyonát az államkincstár javára elárvereztette. De a szarmata és markomann háborút ott kellett hagynia, és Cassius ellen kellett vonulnia.

(*Jul. Capit. Marc. Aur.* 12—13; 17; 21—22; 24.)

² a felesége.

Most, amikor minden Augustus magasztalását túlszárnyaló dicséretét akarom elmondani Constantinusnak, aki az eddigi századok fejedelmei közül annyira kimagaslik, amennyire a többi fejedelem kivált a közönséges emberek közül — ezt pedig az ujjongó öröm és a lelkendező boldogság jegyében összegyűltek között akarom elmondani; ezt a boldogságot a szentséges Caesarok uralkodásának első öt esztendeje még a megszokottnál is dúsabbra duzzasztotta: úgy érzem, még gondolatban sem kívánhatnék olyan szónoki tehetséget, hogy méltó ékességet árasszak erre az alkalomra, méltó bőségben tárjam fel mondanivalóm anyagát, és méltóképpen kielégítsem érdekelődéseket. Mert ha valaha, akkor most kiváltképpen magasra csap fel mindannyiunk ujjongó és boldog alattvalói szeretetének a lángja. És nem kell kutatni a lelkek mélyén rejtőző titkokat: mindenkinek az arcán ott csillog az általános vigasság dísz, és a derűs homlokok tükrözik a lélek érzelmeit. Nem ismer határt a túlradó örvendezés, szűk neki a szívek rejteke, hanem kívül is oly áradón és tisztán ragyog fel, hogy bárki láthatja: legalább oly igaz, mint amily határtalan. De nem is akármilyen áldásoknak örvendeznek azok, akik most ily kimondhatatlanul ujjonganak.

(*Naz. paneg. Const.* 1.)

CONSTANTINUS GYŐZELME

Császárunk! Jóindulatod és emberieség indított bennünket arra, hogy örvendezésünk mindaddig kényére-kedvére irányította sza-

vainkat. De most térjünk vissza fontosabb dolgokra. Miután elfoglaltad a Paduson¹ inneni egész Itáliát, már segélyért tárta feléd esdő karját maga Róma, amelyben egy szörnyeteg² vetette meg lábát, de semmire sem mert vállalkozni, annyi felől érkezett híre vereségeinek. Persze a hitvány ember gyávasága önmagát tartotta ostromzár alatt, és — mint a költő mondta — az elfajzott lelkeket elárulta a rettegés: az ostoba és nyomorult állapot egyszer sem merészkedett a falakon kívül. Ennyire hatása alatt volt a jósejleknek vagy a félelméből adódó sejtéseknek. Szégyen és gyalázat, hogy egy császár a falak mögött lapul. Nem vágyott ki a harmezőre, nem gyakorolta magát a fegyverforgatásban, nem szenvedhette a csaták porát; ravaszsága csak annyira terjedt, hogy férfikötelességétől való húzódozása miatt meg ne vessék, akik látták peckesen fel s alá sétálni palotájának márványpadozatán; mert a sétát a Sallustius-tertekbe messze útnak, sőt vállalkozásnak minősítette. Szégyenletes rettegését az egész idő alatt, amíg a várost megszállva tartotta, ugyanakkor pedig ő maga bezárkózott, ilyen kedvtelésekkel próbálta leplezni. Mert azt szerette volna, ha nem gyávanak, hanem boldognak, nem tehetetlenek, hanem nyugodtnak nézik. Valahányszor gyűlésbe hívta a katonákat, mindig azt hajtogatta, hogy csakis velük uralkodik, a többiek a határok mentén óérettük katonáskodnak. „Élvezetek — mondogatta —, pazarojlatok, pocskoljlatok!” Ez volt a nyomorultaknak rövid és esendő boldogsága.

Még akkor sem kísérelte meg a szembezárlást, hogy a Padus vonalánál vagy az Ap-

penninus vonulatánál ellenálljon, amikor tudomására jutott a sok elvesztett csatának a híre, hanem eltüntette a veszteségekről beszámoló leveleket, néha pedig nyíltan azt a kívánságát hangoztatta, hogy jöjjenek csak egészen a városkapukig. Nem értette meg, hogy a Városnak az a méltósága, amely valamikor az ellene vonuló seregeket lenyűgözte, az ő bűnei miatt már megváltozott, eredeti székhelyéből kimenekült, és melléd szegődött segítségül, és hogy semmiféle jutalmakkal nem lehet megvesztegetni azokat, akiket bőkezűségeden és az eskü szentségén kívül annyi győzelmed dicsősége is híveiddé avatott. Mert akadt volna-e olyan katona, aki — miután a te vezérleted és legfőbb parancsnokságod alatt annyi harcot harcolt meg szerencsésen — sebeit neki eladta volna? A már majdnem befejezett háborúnak a végső eredményét átengedte volna? Bezzeg te megérezted az egész hadsereg égő vágyakozását, és egy pillanatnyi habozás nélkül, Venetia tartományán keresztül, a legrövidebb úton, gyorsított menetben már meg is érkezél: megmutattad Rómának azt, amit oly nagyon várt, Scipiónak és Caesarnak ama híres villámgyors cselekvését. Igen, a legyőzhetetlen hadvezérnek van miben bíznia, ráhagyatkozhatik híveinek érzületére, éppen ezért nem is habozik, nem húzza-halasztja a háborút, hanem biztosan tudja, hogy minél közelebb van a csata időpontja, annál közelebb a győzelem. Mert neked nem volt szükséged arra, hogy úgy járd el, mint Quintus Maximus³ a győztes Hannibállal, hogy a ke-serves tapasztalatok után minél kedvezőbb helyet és időt próbálj kívánni, hanem úgy tartottad illőnek, hogy halmozd sikereidet,

¹ Pó.

² Maxentius császár, 306—312.

³ Fabius Cunctator, i. e. 217.

folytasd győzelmeid sorát, és minél hamarabb segítségére siess a Városnak. Mert a bölcs hadvezér csatavesztés után halogatással még segíthet, de győzelem után ki kell aknáznia sikerét.

Így tehát most már csak attól az egytől lehetett tartani, hogy az illető ettől a lendülettől megrémül, földig sújtva és zsácutcába szorítva észbekap, és a hazaárulásért ráváró bűnhődést a Város megszállása révén elodázza. Hiszen a pusztulásra szánt Afrika tökéletes kirablásával, valamennyi sziget kifosztásával annyi gabonát halmozott fel, hogy a végtelenségig elég lett volna. De az isteni bölcsesség és városunk örök méltósága elvette az eszét ennek az elvetemedett embernek, hogy megrögzött lomhaságából és szégyenletes búvóhelyéről hirtelen kitörjön, és miután tétlenségben töltött el hat esztendőt, születésnapját még egy utolsó vérengzéssel tegye emlékezetessé, hogy azt a bizonyos szent és tiszteleltre méltó hetes számot⁴ akár még azal se szentségtelenítse meg, hogy megkezdi. De hogyan állította fel a hadsorokat ez a hosszú évekig bíborba öltözött rabszolga? Úgy, hogy senki meg ne menekülhessen, hogy senki, akit hátraszorítottak, előre ne nyomulhasson, és újra ne kezdhesse az ütközetet, mivel előlről ellenség, hátulról a Tiberis folyó állja útját. Ebben a tervében, istenemre, nem arra gondolt, hogy mindenáron helyt kell állni, hanem arra, hogy könnyű legyen megfutamodni, ha ugyan nem azt érezte, hogy eljött már utolsó napja, és vigasztalásul haláláért minél több embert akart magával rántani, hogy így a pusztulásban mindenki társa legyen, aki részese volt bűneinek. Mert mit is gondoljunk, hogy mi

⁴ Uralkodása (306—312) hetedik évét.

másban reménykedhetett? Hiszen már két nappal előbb kiköltözött a palotából, s feleségével és fiával önként magánpalotába húzódott, persze, mert ijesztő álmok képek nyugtalanították, bosszuló éjjeli kísértetek hajszolták — hogy így te, mint a szent palotának már akkor várt lakója, előre megtisztított és fertőtlenített helyre költözhessél be. Annyira őszinte volt önmagához, és utat engedett neked, hogy bár fegyveresen csatába indult, máris lemondott az uralkodásról, amikor a palotából távozott.

Tehát az ellenség, alighogy eléje tárult fenséged, győztes hadsereged első rohamára megrémült, és rögtön futásnak eredt. A keskeny Mulcius-hídra hiába tódultak, miután már ott szorongtak ennek a kalandorvállalkozásnak értelmi szerzői, akik nem reménykedhettek kegyelemben, és harci helyükön mind egy szálig holtan maradtak. A többieket mind hanyatt-homlok a Tiberisbe szorították, hogy így katonáid fáradt karja végre mentesüljön az öldökléstől. Mikor a Tiberis elnyelte a sok istentelent, lóháton, csillogó fegyverzetében ő maga is megpróbált a meredek túlsó parton felkapaszkodni, de hiába, mert a Tiberis magával sodorta, és őt is elnyelte, hogy meg ne maradjon egy ilyen gyalázatos szörnyeteg, vagy ne hagyjon maga után olyan dicsó halálhírt, mintha valamelyik derék harcos kardjától vagy lándzsájától találva esett volna el. Más ellenséges katonák holttestét és fegyvereit tovasodorta a rohanó folyó, őt azonban ott tartotta, ahol kioltotta életét, hogy a római nép ne maradjon sokáig kétségben, ha elterjedne az a hiedelem, hogy elmenekült valahova, és bizonyítani kellene, hogy valóban meghalt.

Tiberis, szent folyó! Te, aki az ide vetődött Aeneast útba igazítottad, majd a kitett

Romulust megmentetted; nem tûrhattedd, hogy ez az ál-Romulus sokáig éljen, a városnak ez a gyilkosa partra ússzon; Te, aki a gabonaszállítványokkal táplálad Rómádat, vízzeddel körülveszed és oltalmazod falait, méltán akartál részesedni Constantinus győzelmében, úgy, hogy az ellenséget ő hullámaidba kergesse, te pedig megöld. Mert nem vagy te mindig rohanó áradat, hanem szelíd folyású, ha az idők úgy kívánják. Horatius Coclest fegyverestül békésen hordoztad, a szűz Cloelia is rábízhatta magát nyugodt vizedre; de most vadul rohanó és kavargó árjaiddal elnyelted az állam ellenségét, majd hogy szolgálatod ne maradjon titekban, magad tetél róla bizonyosságot: kihánytad a holttestét. Miután a hullát megtalálták és megcsonkították, az egész római nép örömmujjongásban tört ki, hogy végre felszabadult; városszerte, amerre csak körülhordozták a mintegy bűnbakul lándzsára tűzött fejet, szakadatlanul mocskolták, miközben — mint a diadalmenekek tréfálkozásai alkalmával — harsányan nevelték a meghurcolt fej meggyalázását, holott más fej bűneit szenvedte meg.

De minek is emlegetsem még mindig ezeket a tréfákat? Amint hallom, szinte a házak is megindultak, még a tetők is fölemelkedtek, amerre csak isteni felséged — nehéz súly a diadalszekérnek — vonult; oly sűrűn állt mindenütt a nép, oly nagy tömegben vett körül — hol előrevitt, hol feltartóztatott — a szenátus. Boldogok voltak, akik közelebbről láthattak; a távolabb állók nevedet kiáltozták; akiket elkerültél, sajnálták, hogy rossz helyet foglaltak el. Máshol az emberek tüstént odasiettek, nyomodba szegődtek; a megszámlálhatatlan sokaság tolongott, hol erre, hol arra hullámozott; lépten-nyomon emlegették, hogy a hatesztendő rém-

uralom után íme, még mindig ennyi ember maradt. Egyesekben volt bátorság azt követelni, hogy maradj még, és panaszkodtak, hogy oly sietősen a palotába vonulsz. Mikor beléptél, nemcsak szemükkel kísérték, hanem majdnem benyomultak a szentséges kapun. Ezután szétszéledtek a város utcáin és várak, lesték, sóvárogták, remélték, hogy kijössz; szinte úgy látszott, mintha ostrom alá vették volna azt, akit felmentette őket az ostromzár alól. A legnagyobb szónok⁵ dicsekedett vele, és jogosan, hogy Itália a vállain vitte vissza hazájába: téged, Constantinus; a szenátus és a római nép aznap is, azóta is, amerre csak jártál, legszívesebben az ölében hordozott volna. Az emberek a látványosságok és ünnepi játékok napjain sem akartak mást látni, csak téged: milyen a szemed ragyogása, milyen fenség árad el egész testeden, milyen méltóságot sugároz arcod. Mindenki örült a látványosságok elhúzódnának, és legkedveltebb művészeiknek is csak azért tapsoltak, mivel a te jelenlétedben mérték össze tehetségüket.

(Inc. paneg. Const. 14—19.)

⁵ Cicero.

BABONA ÉS KURUZSLÁS

Az emberek gyógyítására használt szerek tárgyalása előtt tisztáznunk kell azt a nagy fontosságú, de nehezen megoldható kérdést, hogy van-e valami hatásuk bizonyos varázsigéknek és ráolvasásoknak. Ha igen, akkor mindenki egyetértene abban, hogy éljen vele az ember; de úgy áll a dolog, hogyha külön-külön kérdezzük meg a legilletékesebbeket, tagadó választ adnak; viszont az élet általában mindenkor hisz az ilyesmiben, anélkül hogy tudatában volna. Például köztudomású, hogy megfelelő szavak nélkül nem eredményes sem az áldozatok bemutatása, sem az istenekhez való folyamodás. Azonkívül más szavak kellenek kedvező jelek kéréséhez, mások baj elhárításához, megint mások valakinek az ajánlásához; és láthatjuk, hogy a legfőbb méltóságok meghatározott szövegű fohással fordulnak az istenekhez, és — hogy egy-egy szó ki ne maradjon, vagy ne a helyén hangozzék el — írott szöveggel a kezében előremondja valaki, egy másik pedig vigyázva őrökdi; másvalaki kötelesség szerint ott áll, hogy a jelenlevőket áhítatos csendre intse; a fuvolás pedig megszólaltatja hangszerét, hogy semmi mást ne lehessen hallani; mert mindkét esetben emlékeztet a méltó következményekkel járt, valahányszor csak közben ártó szándékú átkok hangoztak el, vagy hiba csúszott a könyörgésbe: így például az áldozati húsok közül

hirtelen eltűnt a fej vagy a szív, vagy pedig megkettőződött, még áldozat közben.

Felejtethetetlen példaképpül szolgálhat mind a mai napig a Deciusok fogadalmi imája, amellyel mind az apa, mind a fiú feláldozta magát; ismeretes egy Tuccia nevű Vesta-szűz ünnepélyes átka, amellyel tisztaságát bizonyította, és amelynek elmondása után szitában vitt vizet, a város alapításának 609. esztendejében,¹ a marhavásártéren pedig egy görög férfinak és egy görög nőnek (vagy más népből valóknak, amellyel akkor háborúskodtunk) elevenen elföldelését mi magunk is láthattuk; és ha valaki elolvassa ennek a szertartásnak a hagyományos imáját, amelyet a tizenöt tagból álló papi testület vezetője szokott elmondani, kénytelen elismerni az igék hathatóságát, hiszen mindezt nyolcszázharminc esztendő eseményei igazolják. Ma is meg vagyunk győződve róla, hogy Vesta-szüzeink könyörgésükkel helyhez tudják kötni a szökevény rabszolgákat, ha még nem távoztak el a városból; és ha egyszer elfogadjuk, hogy az istenek meghallgatnak bizonyos kéréseket, illetőleg hajolnak azokra a szavakra, akkor a vitakérdésre is igennel kell válaszolnunk. Őseink mindig hittek az efféle dolgokban, sőt abban is, ami a legnehezebb, hogy tudniillik villámlást is lehet így előidézni.

Lucius Piso,² az „Évkönyvek” első könyvében írja, hogy Tullus Hostilius, Numa könyvei alapján, ugyanazzal a szertartással próbálta meg Jupitert lehívni az égből, mint Numa, de mivel bizonyos dolgokat nem a szertartás szerint hajtott végre, villámcsapás

¹ Róma alapításának éve i. e. 753.

² Lucius Calpurnius Piso, i. e. 133 konzul; történetíró.

érte. Arra vonatkozólag pedig több szerzőt sorakoztathatnánk fel, hogy bizonyos igéikkel nagy hatású jósjeleket lehet megváltoztatni. Amikor a Tarpeia-hegyen,³ a templom⁴ alapjainak kiásása közben emberi koponyát találtak, az ügy kitudakolása végett követeket küldtek Etruria leghíresebb jósához, Olenus Calenushoz. Ez, mihelyt meglátta az egészen kiváló és szerencsés csodajelet, kérdésével a maga népe javára próbálta fordítani. Botjával ugyanis előbb maga elé rajzolta a földre a templom körvonalait, és ezt kérdezte: „Ezt mondjátok tehát, rómaiak: itt épül a legjobb és legnagyobb Jupiter temploma, mert itt találtuk a fejet?” A régi évkönyvek egybehangzó állítása szerint át is szállt volna a város sorsa Etruriára, ha a jós fiától előre figyelmeztetett követek nem ezt válaszolták volna: „Dehogy mondtuk mi ezt! Rómában találtuk a fejet!” A hagyomány szerint ugyanez történt akkor is, mikor ugyanennek a templomnak oromzatára szánt cserép négyesfogat az égetőkemencében nagyobbra nőtt; a csodás jelet hasonló módon próbálták visszatartani. Ez talán elegendő ahhoz, hogy a felhozott példákból kitűnjék egyrészt az, hogy a csodajelek hatóssága a mi kezünkben van, másrészt az, hogy mindennek hatása úgy érvényesül, ahogyan felfogják. Az augurok⁵ tanítása szerint bizonyos, hogy sem átkok, sem egyéb jósjelek nem vonatkoznak azokra, akik valamely dolog megkezdésekor eleve elzárkóztak a rossz előjelek megfigyelése elől. Az isteni kegyelem ilyen megnyilatkozásánál nincs nagyobb ajándék. Vagy talán nem is-

³ A későbbi Capitoliumon.

⁴ A Jupiter-templom.

⁵ Madárjósok.

meri mindenki a tizenkéttáblás törvények szavait: „Aki a termésre ráolvasott”, vagy másutt: „Aki ártó varázsigéket mondott”?

Verrius Flaccus⁶ több szerzőt sorol fel, akik hitelt érdemlően bizonyítják, hogy ostromok alkalmával a római papok szokták „kiszólitani” azt az istent, akinek a védelme alatt az illető város áll, és Rómában ugyanolyan vagy még fényesebb tiszteletet ígérnek neki. A főpapok könyveiben mind a mai napig szerepel ez a szertartás, és nyilván azért titkolják el azt is, hogy melyik istenség védelme alatt áll Róma, nehogy valamelyik ellenség hasonló módon járjon el.

Nincsen olyan ember, aki ne félne attól, hogy elátkozzák. Ide tartozik az a szokás, hogy az emberek a kiszürcsölt tojásoknak és kagylóknak a héját vagy rögtön összetörik, vagy kanállal átszurkálják; ez az értelme, hogy a görögöknél Theokritosz, nálunk Catullus vagy legutóbb Vergilius utánnozt a szerelmi varázslatokat. Sokak szerint a cserépedényeket is össze lehet törni ilyen módon, de akadnak olyanok is, akik állítják, hogy még a kígyók is megértik a varázsigéket, és értelmük csakis ebben nyilvánkozik meg; továbbá, hogy a marsusok varázsigéi vonzzák őket még az éjszaka csendjében is. A falak is tele vannak firkálva tűzelhárító varázsigékkel. És nem egykönnyen lehet megmondani, hogy az idegen és kimondhatatlan szavaknak van-e nagyobb hatásuk, vagy szokatlan vagy olyan latin szavaknak, amelyeket nevetségesnek kénytelen ítélni az ember, amennyiben mégis mindig valami fenségeset vagy méltóságot várna, ami az istenséget megindítja,

⁶ Római nyelvtudós Augustus korában.

vagy éppen olyat, ami parancsol az istennek. Homérosz szerint Odüsszeusz varázsigékkel állította meg a sebesültnek lábaszárából ömlő vért; Theophrasztoz⁷ ugyanezt a módot említi a derékfájás gyógyítására; Cato⁸ varázsigéket ajánl a kificamodott testrészek helyreigazítására, Marcus Varro⁹ pedig a köszvényre. Caesar, a diktátor, diadalszekerének majdnem végzetes balesete után állítólag mindig azt tette, amit mostanában is sokan tesznek: valahányszor a kocijában helyet foglalt, háromszor elismételt mondkával akarta biztosítani a biztonságos utazást.

De ezeket a dolgokat bárkinek a lelkiismeretére való hivatkozással is bizonyíthatnám. Miért kívánunk például az újév első napján vidám köszöntésekkel minden jót egymásnak? Miért van az, hogy az ötévenkénti tisztulásiünnepségek alkalmából olyanokat választunk az áldozati állatok vezetésére, akiknek a neve szerencsésnek látszik? Miért folyamodunk bűvös hatású szavakhoz, különleges szokásokhoz, ha az egyébként görög Nemesist szólítjuk, akinek római szentélye éppen ezért a Capitoliumon van, bár még latin neve sincs? Miért hivatkozunk elhaltak említésekor arra, hogy emléküket nem akarjuk háborgatni? Miért gondoljuk, hogy a páratlan számok mindenben hatásosabbak, és miért tartjuk eszerint számon a lázas betegségek napjait? Az első gyümölcsök megízlelésekor miért mondjuk ezeket máris régieknek, és miért kívánunk máris újakat? Miért mondjuk a tüsszentő-

nek, hogy „váljék egészségére”? Ezt a hagyomány szerint Tiberius császár — kétségtelenül a világ legmogorvább embere — még gyaloghintójában is megtette. Egyesek úgy vélekednek, hogy hatásosabb, ha a jókívánásokat az illetőnek a nevével együtt mondjuk. Sőt még az is általános hiedelem, hogy az ember megérzi, ha távollétében róla beszélnek, amikor cseng a füle.

Attalos¹⁰ azt állítja, hogy ha valaki skorpiót pillant meg, és azt mondja, hogy „kettő”, akkor nem kel félni a csípésétől. És ha már a skorpió eszembe juttatta: Afrikában senki sem fog semmibe, mielőtt ki ne mondaná az „Afrika” szót; más országokban pedig az istenek jóváhagyását kérik. Vagy ha asztalt terítenek, láthatjuk, hogy fölteszik a hagyományos gyűrűket, mivel a néma babonások hatása is nyilvánvaló egyéb példák-ból: a nyál, ha ujjunkkal a fülünk mögé kenjük, elmulasztja rossz sejtelmeinket; még a közmondás is arra figyelmeztet, hogy ha jót kívánunk, szorítsuk be a hüvelykujjunkt, imádkozás közben jobb kezünket ajkunkhoz érintjük és egész testünkkel jobbra fordulunk; Galliában hatásosabbnak tartják a balrafordulást; valamennyi nép egyetért abban, hogy a villámlást nyelvcsettintéssel kell tisztelni. Ha lakoma közben tűzvészről esik szó, az asztal alá vizet loccsantunk, úgy hárítjuk el. Általános vélekedés szerint a lehető legrosszabb előjel az, ha akkor söprik fel a padlót, vagy ha akkor szedik le az asztalt, vagy a tálcát, amikor valaki épp távozik, vagy miközben valamelyik vendég iszik.

⁷ Görög bölcslő, i. e. 372—287; két nagyobb műve maradt ránk: *Növénytan*, *Jellemek*.

⁸ i. e. 234—149; könyvet írt a földművelésről.

⁹ i. e. 116—27; híres mezőgazdasági könyvet írt.

¹⁰ III. Attalos Philometór, az utolsó pergamoni király, i. e. 138—133. A földművelésről szóló könyvében írt a gyógyszerekről.

Servius Sulpiciusnak,¹¹ a kiváló férfiúnak értelmezése szerint a fogásokat azért nem szabad otthagyni, mivel számuk akkoriban még nem volt több, mint a meghívottaké. Sőt hunyort bevenni és kihányni az ételt — ha utána már semmit sem eszik az ember — éppúgy átoknak számít, mint ha egyáltalán semmit sem evett volna.

Ezeket a szokásokat azok hagyományozták ránk, akik meg voltak győződve róla, hogy minden ügyükben és minden percükben együtt vannak az istenekkel, és éppen ezért úgy örököltük tőlük isteneinket, hogy még a bűneink iránt is könyörületesek. Rossz jel, ha a vendégtársaság egyszerre elhallgat, de csak akkor, ha a jelenlevők száma páros: ez viszont annyit jelent, hogy a társaság bármely tagjának a jóhírért veszély fenyegeti.

Az ételdarabot is, ha valaki kiejtette a kezéből, minden esetben visszatették a tálba, és nem volt szabad a tisztaság kedvéért kisöpörni. Bizonyos baljós jeleknél fontos, hogy közben miről beszélt vagy mire gondolt az illető; a legvégzetesebbek, ha a főpappal esnek meg, az alvilág istenének tiszteletére rendezett lakomán. Kiengesztelése csakis úgy történhetik, hogy a leejtett ételt visszateszik, majd a házi tűzhelyen elégetik. Azt is mondják, hogy hatástalanok az olyan orvosszerek, amelyeket használat előtt véletlenül az asztalra tettek. Körmöt vágni, amikor vásár van Rómában, meghozza szótlanul és a nagyujjtól kezdve: veszélyezteti sokaknak a pénzt. Haját viszont az újholdtól számított tizenhetedik vagy huszonkilencedik napon vágassa le az, aki el akarja kerülni a kopaszodást és a fejfájást.

¹¹ Jogtudós, i. e. 51 konzul.

Italia számos vidékén községi határozatok vannak arra vonatkozólag, hogy az asszonyok járás közben ne pörgessék orsóikat az utcán, vagy legalábbis takarják le egészen, mivel az ilyesmi árt az emberek mindenféle reményének, főleg pedig a termésnek. Marcus Servilius Nonianus,¹² az állam első polgára, nemrégiben annyira félt a szemgyulladástól, hogy még mielőtt ő maga ezt a betegséget nevének nevezte volna, vagy másvalaki említette volna, papirosra írt két görög betűt, az R és az A betűt, majd lenfonállal körülkötözte, és a nyakába akasztotta. Mucianus,¹³ aki háromszor volt konzul, ugyanilyen óvatosságból eleven legyet burkolt fehér vászonkendőbe: mindketten fennhirdették, hogy ezek az ellenszerek tartották távol tőlük a szemgyulladást. Vannak varázsigék jégeső ellen, különféle betegségek ellen, tűzvész ellen; ezek közül némelyik be is vált; de ismertetésükben fészélyez az, hogy ahány ember, annyiféle meggyőződés, én pedig mindenkinek a véleményét tisztetem. Ezért ki-ki vélekedjék ezekről a dolgokról úgy, ahogy neki tetszik.

Valóságos méreg, ha valaki terhes asszony mellé ül, vagy ujjait fésűk módjára egybe-
kulcsolja, amikor valakinek orvosságot adnak be. A hagyomány szerint Alkméné is így járt Héraklész világrahozatalakor. Még rosszabb, ha egyik vagy mindkét térdét fogja így körül, vagy ha térdére teszi a másik lábát. Ezért tiltották meg ezt ősink a katonai vagy hatósági tanácskozásokon, mivel mindez alkalmas arra, hogy bármilyen cselekvést megakadályozzon. Éppígy tilalmas

¹² Történetíró, i. sz. 35 konzul.

¹³ Caius Licinius Crassus Mucianus, i. sz. 67 konzul, majd Syria helytartója.

volt szertartásokon vagy fogadalmakon így részt venni; azt pedig, hogy a tisztviselők megpillantásakor le kell venni a fejfedőt, nem tiszteletadás véget rendelték el, hanem — Varro bizonyossága szerint — az egészségre való tekintettel, mivel ez a szokás egyúttal a fej edzése is.

A sebek átkötése Hercules-csomóval¹⁴ hihetetlenül gyors hatású orvosszer; de állítólag az ilyen csomóval történő közönséges kötésekben is van valami hasznos erő. Egyébként Démétriosz herkulesinek nevezte a négyes számot is, sőt könyvet írt arról, hogy miért nem ajánlatos négy-négy pohárral vagy korsóval inni. Szemgyulladás ellen jót tesz hátul a fül dörzsölése, szemhurut esetén pedig a homlok dörzsölése. Magából az emberből lehet következtetni arra, hogy betegség esetén nem kell félnie a haláltól mindaddig, amíg a szembogara visszatükrözi a képeket.

(Plin.: *n. h.* XXVIII. 2, 3—5; 6, 17.)

ARRIA, A HÓS ASSZONY

Kedves Neposom! Úgy érzem, helyes az a megfigyelésem, hogy férfiaknak és nőknek tettei és mondásai közül a hírnév nem mindig a legnagyobbakat kapja fel. Vélekedésemet csak megerősítette az a beszélgetés, amelyet tegnap Fanniával folytattam. Ez a Fannia unokája annak a híres Arriának, aki nemcsak vigasztalása, hanem példaképe is volt férjének a halálban. Sok mindent elmondott nagyanyjáról, csupa olyan tettet,

¹⁴ Többszörösen összebogozott, nehezen kioldható csomó.

amely nem jelentéktelenebb ezeknél, legfeljebb nem forog annyira közszájon. Azt hiszem, te legalább annyira fogsz csodálkozni olvasásuk közben, mint én, amikor hallgattam.

Betegágiban feküdt Caecina Paetus, a férje, és beteg volt a fiuk is, minden jel szerint mindketten halálos betegségben. A fiú meg is halt. Kiváló szépségű, tisztelettudó gyermek volt, akit szülei nemcsak azért szerettek, mert a fiuk volt, hanem sok minden egyébéért. Anyja úgy készítette elő a temetését, úgy kísérte ki, hogy férje mit sem tudott róla; sőt valahányszor belépett a betegszobába, úgy viselkedett, mintha élne a fiuk, és javult volna az állapota; s mikor férje több ízben érdeklődött a gyermek állapotáról, így felelt neki: „Nyugodtan aludt, jóízűen evett.” Majd amikor sokáig visszafojtott könnyei erőt vettek rajta és kibugygyantak, kisietett: csak ilyenkor adta át magát fájdalmának; miután kedvére kisírta magát, letörölte könyeit, arcára vidámságot erőltetett, s így tért vissza, mintha gyászát kint hagyta volna. Dicső volt az a tette, mikor kirántotta hüvelyéből a fegyvert, átdöfte mellét, kihúzta a tört, odanyújtotta férjének, és még ezekre a halhatatlan, sőt szinte isteni szavakra is volt ereje: „Paetus, nem fáj.” Mégis, amikor ezt tette, ezt mondotta, az örök dicsőség lebegett szeme előtt; annál hősiebb cselekedet volt a dicsőség jutalmának reménye nélkül elrejtteni könnyeit, eltitkolni gyászát és fia elvesztése után is az anya szerepét játszani.

Scribonianus Illyricumban fegyveres zendülést szervezett Claudius ellen. Paetus is csatlakozott hozzá, és Scribonianus megölése után Rómába vitték. Amikor hajóra akart szállni, Arria kérte a katonákat, hogy őt

is vegyék fel. „Konzuli rangú férjemnek — mondotta — nyilván adtok néhány szolgát, hogy találják az ételét, öltöztessék, lábbelijét felsegítsék; én mindezt elvégzem magam.” Nem engedték meg neki: erre halászladikot bérelt, és az óriási hadihajót a kis csónakon követte.

Ugyancsak ő Claudius színe előtt így szólt Scribonianus feleségéhez, amikor hajlandónak nyilatkozott vallomást tenni: „Én hallgassalak téged, akinek a karjai közt Scribonianust megölték, és mégis élsz?” Ebből nyilvánvaló, hogy a „dicsőséges halál” gondolata nem hirtelen ötlött fel benne. Sőt, amikor veje, Thrasea, könyörgött neki, hogy ne hajszojja úgy a halált, és egyebek közt így szólt hozzá: „Hát azt akarod, hogy ha nekem pusztulnom kell, leányod velem együtt haljon meg?” — ezt felelte: „Ha oly hosszú ideig és olyan egyetértésben fog élni veled, mint én Paetusszal, igenis akarom.” Ezzel a válaszával csak fokozta övéinek gondját, éppen ezért még odaadóbban vigyáztak rá. Ezt észrevette, és így szólt: „Nem értek el vele semmit; mert kieroszakolhatjátok, hogy szegyenletesen haljak meg, de azt már nem, hogy ne haljak meg.” Alig ejtette ki ezeket a szavakat, felugrott támlásszékéről, fejét nagy erővel nekivágta a szembenlevő falnak és összerogyott. Amikor nagy nehezen életre keltették, így szólt: „Megmondtam nektek, hogy találok én borzalmas módot is az öngyilkosságra, ha ti a könnyebbet megíúsíthatjátok.”

Mit gondolsz, nem nagyszerűbb mindez, mint az a bizonyos „Paetus, nem fáj”, amihez ezeken keresztül jutott el? holott ezt a mondását szárnyán hordozza a hírnév, emezeket pedig senki sem emlegeti. Ebből is

csak az következik, amit levelem elején mondtam: más a hírnév, és más a nagyság. Minden jót!

(*Plin. ep. III 16.*)

A VEZÜV KITÖRÉSE

Kedves Tacitusom! Felszólításodra levélben számoltam be nagybátyámnak a haláláról; s azt mondom: ez keltette föl benned a vágyat, hogy megtudd, milyen félelmet álltam ki, sőt milyen viszontagságokon mentem át, amíg Misenumban időztem, mert leveletem épp azzal fejeztem be, hogy ott voltam. „Bár lelkem borzad a visszaemlékezés-től... elkezdem”.

Miután nagybátyám távozott, én magam az egész napot tanulmányaimmal töltöttem (hiszen ezért maradtam otthon); azután megfürödtem, megvacsoráztam, utána keveset aludtam. Már jó néhány napja érezhető volt a földrengés, de nem keltett különösebb félelmet, mert Campaniában ezt megszokták; ezen az éjszakán azonban olyan erős volt, hogy szinte már nem is mozgott, hanem felfordult minden. Anyám besiet a hálószo-bámba: ugyanakkor már én is talpon voltam, hogy felkeltem, ha történetesen még aludt volna. Leültünk a ház előterében, amely keskeny csikban húzódott a tenger és az épületek között. Nem is tudom, minek nevezzem: bátorságnak vagy oktalanságnak (hiszen tizennyolcadik évemben voltam): oda kértem Titus Livius könyvét, és mintha más gondom se volna, olvasom, sőt kivonatolom, amit már előbb megkezdttem. Ekkor nagybátyámnak az a barátja, aki nemrégiben érkezett hozzá Hispaniából, amint látja, hogy

anyámmal együtt ott ülünk, sőt én még olvasok is, korholja anyámat közömbösségeért, engem nemtörődomségemért. Én meg továbbra is épp olyan egykedvűen olvasom a könyvet.

Már reggel hat-hét óra felé járt az idő, s mégis mindig bizonytalan s valósággal bágyadt volt a világítás. A körülöttünk levő épületek a folytonos földlökések következtében annyira megrongálódtak, hogy ezen a nyílt, de mégiscsak szűk helyen, nagy okunk volt rettegni a biztos beomlásuktól. Ekkor végre jónak láttuk távozni a városból. Nyomunkba szegődik a megrémült sokaság, és ami félelmes helyzetekben okosság számba megy, más tanácsát többre tartja, mint a magáét: óriási tömegével szorongat és színtet taszigál bennünket útközben. Amint kijutottunk a házak közül, megállapodtunk. Itt sok csodálatos, sok félelmetes élményben volt részünk. Mert azok a kocsik, amelyeket előállítottunk, hiába voltak egészen sík terepen, egyszer erre, másszor arra gurultak, és még akkor sem maradtak egy helyben; ha kerekeiket kövel alátámasztották. Azután láttuk, hogy a tenger visszaszívódik, és a földrengéstől mintegy visszahömpölyög. Valóban, a partszegély kiszélesedett, és sok tengeri állat ott rekedt a szárazzá vált fövényen. A másik oldalon a borzalmas fekete felhőt ide-oda cikázó tüzes és kacskaringós villámok megszagatták, s mikor meghasadt, hosszú lángnyelvek csaptak föl benne: ezek hasonlítottak ugyan villámokra, de nagyobbak voltak.

Nos, az előbb említett hispaniai jó barát most már erélyesebben és nyomatékosabban szólt ránk: „Ha testvéred, ha nagybátyád él, azt akarja, hogy épségben maradjatok; ha elpusztult, azt akarta, hogy túléljétek. Hát

mért nem menekültök innen?” Azt feleltük neki: amíg nem tudjuk, él-e, nem vagyunk hajlandók a magunk menekülésével törődni. Egy percig sem maradt tovább, nekiiramodott, és vad futással menekült a veszedelemből.

Nem sokkal később az a bizonyos felhő leereszkedett a földre, elborította a tengert, körülvette és elrejtette Capreae szigetét, a Misenum-fok kiugró szikláit szintén eltakarta a szemünk elől. Ekkor, anyám kérlel, nógat, parancsol: bármi módon, de meneküljék; fiatal vagyok, tehát el tudok menekülni, ő viszont már idős, elnehezedett testű, és nyugodtan meghal, ha nem lesz oka az én halálomnak. Azt feleltem neki, hogy nélküle nem óhajtok életben maradni, majd megragadom a kezét, és így kényszerítem, hogy szaporázza lépteit. Csak nagy nehezen fogad szót, és vádakkal halmozza el magát, hogy engem feltartóztat.

Ekkor hamueső kezd hullani, egyelőre csak ritkásan. Hátrapillantok: mögöttünk sűrű sötétség terjengett, elborította a földet, rohanó áradat módjára hömpölygött utánunk. „Térjünk le oldalt — szóltam —, amíg látunk, hogy ha elvágódunk az úton, az utánunk özönlő sokaság el ne taposson bennünket a sötétben.” Alig tekintünk körül, máris sötétség szakad ránk, nem olyan, mint a holdtalan vagy felhős éjszaka, hanem olyan, mint mikor zárt helyiségben eloltják a lámpát. Ekkor felhangzott az asszonyok jajveszékélése, gyermekek siránkozása, férfiak kiáltozása: egyesek szüleiket, mások gyermekeiket vagy házastársukat szólították, vagy hangjukról lassan felismerték; egyesek a maguk sorsán, mások szeretteik sorsán siránkoztak; akadtak olyanok is, akik halálfélelmükben a halálért esedeztek, sokan az égi istenek felé

nyújtogatták karjukat, sokan mások azt hangoztatták, hogy nincsenek már sehol sem istenek, és rászakadt a világra az a bizonyos utolsó, örökké tartó éjszaka. Nem hiányoztak olyanok sem, akik kitalált és hazug rémhírekkel csak még inkább fokozták a valóságos veszedelmet. Egyesek ráadásul még azt is híresztelték, hogy Misenumban ez az épület összeomlott, a másik kigyulladt — mindez álhír volt, de elhitték. Kissé kivilágosodott, de mi nem arra gondoltunk, hogy itt a virradat, hanem csak arra, hogy közelebb ért hozzánk a tűz. A tűz azonban jókora távolságban megállott, és újból ránk szakadt a sötétség, újból hullott a sűrű hamueső, egyre sűrűbben. Többször is felkeltünk, hogy ezt lerázzuk magunkról; különben eltakart, vagy éppen agyonnyomott volna bennünket a súlya. Eldicsekedhetném vele, hogy ebben a nagy veszedelemben sem sóhaj, sem gyávagságra valló szó nem jött ki a számon, legfeljebb az volt halandó végzetemnek nyomorúságos, de mégis nagy vigasztalása, hogy mindenivel együtt pusztulok el, és mindennek énvelem.

Végül ez a bizonyos sötétség mintegy füstté vagy köddé finomulva eloszlott; nem-sokára igazi világosság derült ránk, még a nap is kisütött, mindenestre sárgás fénnel, mint amilyen napfogyatkozáskor szokott lenni. Még mindig káprázik a szemünk, de döbbenetben látjuk már, hogy mindent vastag hamuréteg borít, mint a hó. Visszatértünk Misenumba, úgy-ahogy rendbehoztuk testünket, majd remény és félelem közt hányódva töltöttünk egy aggodással és kétségekkel telt éjszakát. A félelem mindennél erősebbnek bizonyult; mert a földrengés is makacsul tartott, sokan pedig félőrülten rémületes jövődölésekkel úztek csúfot a maguk és

mások bajaiból. Mi még ekkor sem gondoltunk a távozásra — bár már kitapasztaltuk a veszedelmeket, és továbbiakra is el voltunk készülve —, amíg csak hírt nem kapunk nagybátyámról.

Mindez nem való történelmi művedbe, s ne is így olvasd, hogy majd megírod, és mivel te kérted, magadra vess; ha még ezt a levelet sem éri meg. Isten veled.

(*Plin. ep. VI 20.*)

PLINIUS HÍRNEVE

Kedves Maximus! Védőbeszédeim során már nemegyszer megesett, hogy a százas testület tagjai, miután sokáig kitartottak a bírói tekintély és méltóság mellett, hirtelen — mintegy ellenállhatatlan belső kényszerből — mindahányan fölkeltek helyükről, és dicsegeteikkel halmoztak el; gyakran tértem már haza a szenátus üléseiről olyan elismeréssel, amilyent csak kívánhattam magamnak: de még sohasem éreztem olyan gyönyörűséget, mint a minap, midőn Cornelius Tacitusszal beszélgethettem. Elmondta, hogy a legutóbbi cirkuszi játékokon egy római lovag ült mellette. Miután előbb sok mindenről művelt emberek módján elbeszélgettek, a lovag megkérdezte tőle: „Italiai vagy-e, vagy tartományi?” Erre Tacitus így válaszolt: „Ismersz, mégpedig írásműveimről.” Erre amaz rávágta: „Tacitus vagy-e, vagy Plinius?” El sem tudom mondani, milyen jóleső érzés, hogy neveinkkel, mintha nem is személynevek volnának, az irodalmat jelölik, és hogy akármelyikünket éppen írói tevékenységéről még azok is ismerik, akik egyébként nem ismernek bennünket.

Rövid néhány nappal ezelőtt hasonló eset történt. Együtt étkezett velem Fadius Rufinus, ez a kitűnő ember, s rajta túl ült egyik földije, aki aznap érkezett a városba. Rufinus rám mutatott: „Látod ezt az embert?” Aztán irodalmi működésemről beszélgettek hosszasán, mire az kitalálta: „Akkor ez Plinius.”

Őszintén megvallom, élvezem munkámnak ezt a pompás jutalmát. Vagy ha Démoszthenész joggal örvendezett, amikor egy attikai öregasszony megismerte és megnevezte: „Ez itt Démoszthenész!” — akkor nekem ne volna szabad örülnöm nevem népszerűségének? Én bizony örülök, és meg is mondom, hogy örülök. És nem is tartok attól, hogy esetleg hencsegőnek néznek, hiszen másoknak rólam alkotott véleményével állok elő, nem a magaméval, és kiváltképpen nem tartok ettől a te színed előtt, mivel te senkinek a dicsőségét nem irigyled, az enyémenek meg éppenséggel örülsz.

(*Plin. ep. IX 23.*)

ÜDVÖZLŐ LEVÉL

TRAIANUS TRÓNRALEPÉSE ALKALMÁBÓL

Szentséges Traianus császár! Fiúi kegyelved úgy óhajtotta, hogy minél később lépj atyád örökébe; de a halhatatlan istenek hamarabb odaállították kiváló egyéniségedet az állam kormányrúdjá mellé, amelyet már kezdedbe is vettél. Kívánom tehát, hogy jusson részedül, neked és általad az egész emberiségnek minden szerencse, minden, ami méltó uralkodásodhoz. Jóságos császár, mind

a magam, mind polgártársaim nevében jó egészséget kívánok neked.

(*Plin. ep. X 1.*)

TÜZOLTÓSÁG SZERVEZÉSE

1

Traianus császár! Miközben körúton voltam tartományomban, Nicomediában óriási tűzvész pusztított el számos magánházat, valamint két középületet: a tanácsházat és az Isis-templomot, ámbár utca volt közöttük. A tűz tovaterjedésének oka először is a heves szél, azután pedig az emberek közömbösége volt, akikről köztudomású, hogy mindig tétlen és mozdulatlan szemlélői az efféle szörnyű csapásnak; de ezenfelül nincs is az egész városban egyetlen tűzifecskendő, nincs tűzoltóvödör, és egyáltalán nincs semmiféle tűzoltófelszerelés. Ezeket azonban, amint már elrendeltem, majd beszerzik.

Vedd fontolóra, uram: indokoltnak tartanál-e, egy körülbelül százötven tagból szervezendő tűzoltótestet? Én majd ügyelek rá, hogy csak tűzoltókat vegyenek be, és hogy az engedélyezett joggal vissza ne éljenek. Ilyen kisszámú testületet szemmel tartani nem is volna nehéz feladat.

2

Kedves Pliniusom! Arra gondoltál, hogy több város példájára Nicomediában is tűzoltótestet lehetne szervezni. De gondoljunk arra, hogy ezt a tartományt és főleg egyes városait az efféle párttömörülések mennyire felkavarták. Bármilyen okból bármilyen

nevet adunk is azoknak, akik egyesületbe tömörülnek, politikai szövetséggé alakulnak, mégpedig rövid időn belül. Megfelelőbb lesz tehát beszerezni a tűzoltáshoz szükséges eszközöket, és figyelmeztetni a háztulajdonosokat, hogy maguk is iparkodjanak megakadályozni a tüzeseteket; ha pedig szükség van rá, igénybe kell venni az összecsiszódott tömeget is.

(*Plin. ep. X 33—34.*)

ELŐTERJESZTÉS A KERESZTÉNYEK ÜGYÉBEN

1

Traianus császár! Alapelveknek tekintem, uram, hogy minden kétes ügyet eléd terjesszek. Mert hiszen ki tudna jobban eligazítani bizonytalanságomban, vagy segíteni tájékozatlanságomban?

Keresztények ügyében folytatott törvényszéki eljárásokon még sohasem vettem részt; ezért nem is tudom, mit és milyen mértékben büntessenek vagy éppen nyomoztassak. Igen fennakadtam például azon, hogy tekintettel kell-e lenni a vádlottak életkorára, vagy pedig az egészen zseme korúak és a már meglelt emberek között nem kell-e különbséget tenni; védelejtéssel járhat-e a beismerés; vagy olyan személy számára, aki valaha keresztény volt, ne legyen-e enyhítő körülmény, ha megtagadja hitét; és vajon magát a keresztény nevet kell-e büntetni, akkor is, ha az illető semmi bűnt se követett el, vagy pedig a keresztény névhez hozátapadó bűnöket?

Eddig azok ellen, akiket a kereszténység

vádjával terhelten idéztek ítélőszékem elé, a következő módon jártam el. Megkérdeztem tőlük, keresztények-e. Azokat, akik kereszténynek vallották magukat, másodszor és harmadszor is megkérdeztem, de büntetéssel fenyegettem meg őket. Akik még ezután is kitartottak, azokat kivégeztettem. Mert meggyőződésemm, hogy függetlenül vallomásuk tartalmától, makacsságukért és hajthatatlan csökönyösségükért minden bizonnyal megérdemelték ezt a büntetést. Másokat, akik ugyanebben a tébolyban szenvedtek, csak bűnösöknek bélyegeztem, és Rómába szállítottam, mivel római polgárok voltak. Majd a törvényszéki eljárás miatt, már amint törtenni szokott, mások ellen is fölmerült ez a vád, úgyhogy több eset került elémm.

Kaptam egy névtelen följelentést, amely sok nevet tartalmazott. Akik kijelentették, hogy nem keresztények és nem is voltak azok, amennyiben útmutatásom szerint az istenekhez fohászkodtak és képmásod előtt, amelyet erre a célra az istenszobrokkal együtt odaállítottam, tömjén- és boráldozatot mutattak be, azonkívül káromolták Krisztust — márpedig az igazi keresztények ilyesmire állítólag semmi áron sem kényszeríthetők —, azokat elbocsátottam.

Mások, akik a névsorban szerepeltek, bevallották, hogy keresztények, de ezt hamarosan visszavonták: csak voltak, de már nem azok; egyesek három, mások még több, sőt egyik-másik már húsz esztendeje nem. Ezek mind áldozattal tisztelték képmásodat és az istenek szobrait, és káromolták Krisztust.

A jelentések szerint azonban az a legnagyobb vétkük vagy eltévelyedésük, hogy bizonyos meghatározott napon hajnalhasadta előtt össze szoktak gyülekezni, és váltakozva két karban énekelnek az istennek hitt Krisztus

tiszteletére, és esküvel kötelezik magukat, nem ám valami gaztettre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem követnek el házasságtörést, nem szegik meg esküjüket, a rájuk bízott letét kiadását felszólítás esetén nem tagadják meg: ennek végeztével pedig rendszerint szétszéledtek; majd ismét összejöttek, hogy közösen fogyasszák el közönséges és ártatlan lakomájukat; ezt azonban ab-bahagyták, miután parancsodra betiltottam a titkos társaságokat. Éppen ezért annál szükségesebbnek tartottam, hogy két szolgálóleányból — ezeket ők diakonisszáknak nevezik — még kinvallatás árán is kivegyem az igazságot. Nem találtam bennük egyebet ostoba, határtalan babonáságnál.

Ezért elnapoltam az ügy kivizsgálását, és hozzád fordulok tanácsért. Mert meggondolásra méltónak láttam ezt a dolgot, legfőképpen a vádlottak nagy tömege miatt; ugyanis mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan kerültek és kerülnek vád alá. Nemcsak a városokban, hanem a falvakban és a tanyákon is elharapódzott ennek a babonáságnak a ragálya; ezt azonban véleményem szerint meg lehet állítani, és meg lehet szüntetni. Annyi máris bizonyos, hogy a hovatovább elnéptelenedő templomokat megint egyre többen látogatják, és a szent ünnepeket hosszú szünet után újból megülik, és mindenfelé megint kelendők az áldozati átlatok, amelyekre eddig csak igen ritkán akadt vevő. Ebből is könnyű arra következtetni, hogy még rengeteg embert lehet a helyes útra téríteni, ha módot adunk nekik a megbánásra.

Secundusom! Helyesen jártál el amaz egyének ügyeinek kivizsgálásában, akik ellen azt a vádat emelték előtted, hogy keresztények. Mert általánosságban nem is lehet megfogalmazni valami meghatározott szabályt. Nem kell utánuk nyomozni; ha azonban föl-jelentik és vádolják őket, büntetendők; de úgy, hogy az, aki nem vallja magát kereszténynek és ezt kézzelfoghatóan bizonyítja, azaz áldozatot mutat be isteneinknek — bár gyanús a múltja —, megbánása alapján bocsánatot nyerjen. Névtelen följelentéseknek azonban egyetlen ügyben sem szabad helyt adni, mert ez a leggyalázatosabb módszer, és semmiképpen sem méltó korunkhoz.

(*Plin. ep. X 96—97.*)

BORKÖZI BESZÉLGETÉS

Seleucos vette át a szót és így beszélt:

— Én nem fürdöm naponta; a fürdő való-sággal megdögönyöz, a víznek foga van, és a szívünk napról napra gyengül. Hanem ha egy jó pohár mézes bort felhörpintettem, kutyába se veszem a hideget. De még hozzá se jutottam a fürdéshez: hiszen ma temetésen voltam. Chrysanthus, ez a kedves, ez a csupaszív ember elpatkolt. Alig egy-két napja, hogy megszólított: mintha még most is vele beszélgetnék. Haj, haj, degeszre fújt tömlők módjára járunk a világban! Nyomorultabbak vagyunk a légynél; a légynek mégis-csak van egy kis ereje, mi nem érünk többet, mint a szappanbuborék. Pedig milyen józanul élt! Öt napig nem vett a szájába egy korty vizet, egy falatka kenyeret. Mégis a

másvilágra került. Az orvosok tették be utána az ajtót, vagy még inkább szerencsétlen csillagzata, hiszen az orvos igazán nem egyéb, mint a lélek megnyugtatója. De legalább nagy fénnel vitték ki: diszes halotti ágyon, szép takaróval. El is siratták illő módon — volt egy csomó felszabadított rabszolgája —, igaz, hogy a felesége csak úgy immel-ámmal siratta. Hát még, ha nem bánt volna az aszszonnyal olyan jól! Hanem az asszonyféle viperafajzat. Nem érdemes egyiknek se csak egy csepp jót is juttatni: olyan, mintha az ablakon hajitaná ki az ember. De hát a régi szerelem valóságos rákfene.

Ez kiállhatatlan volt, és Phileros így haragostott:

— Gondoljunk az élőkre! Az megkapta a magáét: szépen élt, szépen ment ki az árnyékvilágból. Mi oka volna panaszra? Semmiből szedte meg magát, és fogával kaparta volna ki a garast a ganéjból. Hát gyarapodott, egyre gyarapodott, mint a méz a lépben. Úgy tudom bizonyisten, hogy kereken száz-ezret hagyott maga után s az egészket készpénzben. De az igazat majd megmondom én, aki kutyanyelvem ettem: szemtelen pofa volt, sohasem állt be a szája, maga volt az emberi alakba bújtatott civakodás. Testvéröccse derék ember volt, szívbéli jó barát, bőkezű, vendégszerető. Eleinte ugyan mintha megbabonázták volna, de az első szüret után összeszedte magát; akkora árat kapott a boráért, amekkorát akart. És ami igazán felvitte a dolgát, az az volt, hogy örökséghez jutott, s ebből többet zsebelt be, mint amennyi járt neki. És az a tuskó, csak azért, mert öccsével haragot tartott, tudom is én miféle jöttmentre hagyta a vagyonát. Mindentől elszakad az, aki övéitől elszakad. Voltak bizalmas szolgái, ezek azután tönkretették. Pe-

dig bolondul cselekszik az, aki vakon hisz, főképp, ha üzletember. Annyi szent, hogy amíg élt, jól élt abból, ami másnak volt szánva, de neki jutott. Valóságos szerencsefia, az ólom is arannyá vált a kezében. Persze könnyű ott, ahol minden úgy megy, mint a karikacsapás. És mit gondolsz, hány esztendő nyomta a vállát? Hetven-egynéhány. Hanem kemény ember volt, jól tartotta magát, egy szál ősz haja nem akadt. Ismertem ökelmét hajdanában, akkor még nagy kakas volt! Bizisten azt hiszem, még a szuka kutya se maradhatott tőle békén a házban. Sőt a fiúkat is szerette. Minden hájjal megkent ember volt. Nem rovom fel neki: hiszen ez az egyetlen, amit magával vitt a sirba.

Így beszélt Phileros, Ganymedes pedig imígyen:

— Olyanokat meséltek, amik a kutyát sem érdeklik, közben aztán mindenki megfélemezik arról, mennyire kínozza a drágaság. Bizisten, egy falat kenyeret se tudtam ma felhajszolni. És hogy kitart a szárazság! Esztendeje már, hogy koplalok. Verje meg az isten a rendőroket, akik egy követ fújnak a pékekkel: kéz kezét mos. Hát a földhöz ragadt szegény nép szenved; mert azok a nagyfejúek nyakig úsznak a tejfőben. Hej, ha élnének még azok a vasemberek, akiket itt találtam, mikor Ázsiából idekerültem! Az volt ám az élet! Egy szó mint száz: úgy el látták ezeknek a gazfickóknak a baját, hogy arról koldultak! Emlékszem is még Safinius-ra: ott lakott akkor, gyerekkoromban, a régi diadalívnél. Mérges kis ember volt, amerre járt, ott nem nőtt fű többet. Hanem egyenes, megbízható, szívbéli jó barát volt, bátran játszhattál vele a sötétben is ujjsmutatós-dit. A tanácsházban is alaposan megtáncoltatott mindenkit, bizony nem cifrázta a szót,

hanem kimondta kurtán-furcsán. Mikor aztán a forumon beszélt, úgy harsogott a hangja, mint a trombita. Soha nem izzadt, nem köpködött, azt hiszem, valami szárazságféle állt bele. És milyen nyájasan fogadta a köszönést, mindenkit nevén szólított, csak úgy, mint egy magunkfajta. Hát bizony az idén szinte ingyen adták a gabonaneműt. Ketten nem bírtak megenni egy garas ára kenyeret. Ma akkora sincs, mint egy ökörszem. Hej, hej, egyre nehezülnek az idők! Ez a város is kezd összezsugorodni, mint a borjú farka. De hát miért van olyan rendőrkapitányunk, aki hajítófát sem ér, aki csak a garasért reszket, de füttyül arra, hogy mi hogyan élünk. Persze otthon vígan él; többet keres egy nap alatt, mint amennyi másnak az egész vagyona. Jól tudom, hogyan jutott az ezer aranydénárhoz! Volna csak bennünk egy kis mersz, bezzeg nem pöffeszkedne így! Most a nép otthon veri a mellét, idekint meglapul. Engem úgyse, én már az ingemet is megettem, és ha tovább tart ez a drágaság, a viskómat is elkótyavetyélem. Mert mi lesz velünk, ha se isten, se ember nem könyörül ezen a városon? Úgy legyen örömem a családomban, amint szentül hiszem, hogy az isten verése mindez. Hiszen már senki sem hisz az égben, senki se tartja a böjtöt, Jupiterrel a kutya se törődik, mintha vak volna mindenki, csak a maga vagyonát számlálgatja. Azelőtt palástban, mezítláb mentek a nők a hegyre, kibontott hajjal, tiszta szívvel, és Jupiterhez esőért könyörögtek. Hát esett is tüstént, mintha csöbörből öntötték volna: mindjárt vagy soha! Bőrig ázva jutottak haza valamennyien, mint az ürgék. Azért jár ólomlábakon az isteni segítség, mert kisebb gondunk is nagyobb a vallásnál. Földjeink ott nyújtóznak...

— Kérlek — szólott Echion a pokróckészítő —, beszélj értelmesebben: „Máma vigalom, holnap siralom” — mondta az egyszeri paraszt, mikor elvesztette tarka malacát. Ami nincs ma, lehet holnap: így múlik az élet. Bizisten, nem lehetne különb várost találni, csak volnának benne valamirevaló emberek. Mostanában azonban nyomorog, igaz, hogy nem egymaga. Nem szabad olyan válogatós-nak lennünk, mindenütt egyformán süt ránk az isten napja. Ha már máshol is jártál volna, azt mondanád, hogy itt a sültgalamb az ember szájába repül. Tessék: az ünnepeken nagyszerű háromnapos játékokban lesz részünk, nem céhbeli gladiátor csűrhe, hanem egész csomó felszabadult rabszolga. Titus barátunk nagy ész, csak hamar felfortyan: vagy így, vagy úgy, de valami lesz. Beső embere vagyok, ő bizony nem afféle se hideg, se meleg. Kitűnő kardokat fog adni, nem lesz kegyelem, valóságos vágóhíd lesz, az egész amfiteátrumnak eláll majd a szemé szája. De van is miből: harmincmilliót örökölt, mikor az apja beadta a kulcsot. Meg se kottyán neki, ha ekkora vagyonból négyszázezret kiad, azonfelül meg hosszú ideig emlegetni fogják. Van ott már néhány suhanc meg egy harci kocsin vívó asszony, meg Glyco pénztárosa, akit rajtakaptak, amint gazdája feleségével enyelgett. Meg fogod látni, hogy a közönség két pártra szakad: a féltékeny férjek és a házibarátok pártjára. Persze Glyco, ez a hitvány gazember, vadállatok elé vetteti pénztárosát. Ezzel csak magát teszi nevetségessé. Mit vétett a szolga, hiszen kénytelen volt megtenni! Inkább az a ringyó érdemelné meg, hogy a bika felöklelje! Hanem: aki nem verheti el a számarat, kiporolja a nyergét. Hogy is gondolhatta Glyco, hogy Hermogenes csemeté-

jének valaha jó vége lesz? Az még a csillagokat is leopta volna az égről; az alma nem esik messze a fájától. Glyco, Glyco megjárta; élte fogytaig hordhatja a szégyenbélyeget, legfeljebb a halál moshatja le róla. De hát ki mint vet, úgy arat. Azonban én szagolok valamit: Mammaea meg fog minket vendégszolgálni, két-három dénárt kapunk, én és a céhbellek. Ha ezt megteszi, Norbanust teljesen kiüti a nyeregből. Tudd meg, óriási többséggel fog győzni. És ha vesszük, mi jót tett amaz velünk? Szedett-vedett, kivénült gladiátorokat léptetett föl, a lehelet is feldöntötte volna őket; akárhány különb halálraítéletet láttam már. Leöletett egy-két nyeszlett lovast, kakasoknak nézhette volna őket az ember; az egyik, mint az ígás számár, a másik löcselábú, a harmadik — az elesett helyettesítője — maga is félig halott, mintha szétvágta volna az idegeit. Az egyetlen trák volt valamirevaló, de még ez is nagyon iskolásan vívott. Elég az hozzá, hogy a végén mind verést kapott, annyira kiabáltak a szépszámmú közönségből: „Üsd, nem apád”; csupa gyáva kutya! Az azt mondta: „Hát rendeztem neked játékokat”; én meg tapsoltam érte neked! Ha jól meggondoljuk, hát többet adtam neked, mint amennyit kaptam tőled. De hát kéz kezet mos. Agamemnon, mintha azt akarnád mondani: mért fecseg ez a kiállhatatlan ember? Azért, mert te, aki tudnál beszélni, meg se mukkansz. Nem vagy a mi fajtánkból való, ezért nevetsz a szegény ember beszédén. Tudjuk, hogy a tudományod egy kicsit a fejedbe szállt. De hát csekélység! Szívesen rávannék, hogy egy szép napon kijöjj a majorba, és megnézd a viskómat! Harapnivaló: csirke, tojás, majd csak akad: pompás lesz; bár az idén az időjárás mindent a fejetetejére állított, akad azért,

amiből jóllakjunk. És növekszik már az új tanítványod: az én csemetém. Már tud négygyel osztani; ha megél, hozzád adom inasnak. Ha csak ráér, folyton ott görnyed az asztala mellett. Okos és jó viseletű, csak bolondul a madarakért. Már magam három tengelicéjét fojtottam meg, és azt mondtam, hogy a menyét falta fel őket. Kieszelt hát másfajta bolondságot, és nagy kedvvel fest. Aztán meg már a görögbe is belevágja a fejszéjét, és a latinban is szépen halad; igaz, hogy a tanítója egy kicsit nagyra van magával, s állhatatlan és folyton a nyakamra jár, hogy adjak neki könyveket, bár dolgozni nem szeret. Van másik tanítója is, nem valami okos ember, de nagyon lelkiismeretes és többre tanítja, mint amennyit maga tud. Rendesen ünnepnapokon jön hozzánk, és meglegszik annyival, amennyit ad neki az ember. Vetem hát most a fiúnak néhány jogi könyvet, mert azt akarom, hogy legalább nagyjából szagoljon bele a jogba is. Ez kenyéradó foglalkozás. Mert az irodalmat már éppen eleget bújta. Ha elmenne ettől a kedve, mesterségre fogom adni, akár borbélynak, akár kikiáltónak, vagy legalább ügyvédnek: ezt legfeljebb a halál veheti el tőle. Ezért mondogatom neki nap nap mellett: „Primigenius, hidd el, akármit tanulsz, csak magadnak tanulod. Nézd, ott van Phileros, az ügyvéd: ha nem tanult volna, ma felkopna az álla. Még csak nemrégiben is a hátán cipelte az eladó portékát, most akár Norbanusszal is állja a versenyt. Kincs a tudomány, és a mester-ség nem vész kárba sohasem.”

(Petr. sat. 42—46.)

— Mikor még rabszolga voltam, szűk sikátorban laktunk (most Gavilláé az a ház). Akkor, isten különös rendeléséből, belebolondultam Terentiusnak, a kocsmárosnak feleségébe, a Tarentumból való Melissába, hisz ismertétek ezt az ennivaló gömbölyű teremtest. De — isten engem úgy segítsen — nem a teste miatt, nem érzékiségből szerettem úgy, hanem mert olyan derék asszony volt. Sohasem tagadta meg, ha kértem tőle valamit; ha egy garast keresett, a felét nekem adta; amit én kéretem, mind rábízta, és sohasem jártam meg. A férje a majorjukban örök álmra hunyta le a szemét. Én hát kézzel-lábbal fáradtam, törtem magam, hogy hozzá juthassak; hiszen tudjátok: bajban tetszik meg, ki az igazi barát.

Gazdám éppen Capuába rándult, hogy sok ringy-rongy holmiját eladja. Kaptam az alkalmat, s rábeszéltem lakónkat, hogy velem jöjjön az ötödik mérföldkőig. Ő katona volt, erős, mint a bika. Kakaskukorékolás táján kerekedtünk fel: a hold nappali fényt árasztott. A síremlékek közé értünk: az én emberem a sírkövek mellé lapult, miközben én dúdolgattam, és számlálgattam a sírköveket. Hát ahogy kíséromre nézek, az vetkőződik, és a ruháit mind az út szélére rakja. Nekem inamba szállt a bátorságom; úgy álltam, mint a sóbálvány. Amaz körülpisálta ruháit, és azon nyomban farkassá változott. Dehogy tréfálok, istenments: nincs a világnak az a kincse, amiért hazugságra adnám a fejemet. De hogy ott folytassam, ahol elhagytam; miután farkassá változott, üvölteni kezdett, és berohant az erdőbe. Én az első pillanatban azt sem tudtam, hol vagyok, aztán odame-részkedtem, hogy a ruháit elvigyem: azok

bizony megkövesedtek. Majd hogy szörnyet nem haltam ijedtemben. Mégiscsak kardot rántottam, és rettenetesen nekikeseredve vagdalkoztam: vágtam a kísérteteket, míg csak kedvesemnek a majorjába nem értem. Halotthalványan léptem be, hogy majd a lelkemet ki nem köptem, hátamon csak úgy csurgott a hideg verejték, a szemem fénye megtört: alig bírtak nagy nehezen lelket verni belém. Melissám alig tért magához a csodálkozástól, hogy éjnek éjszakáján kint mászkálok, és így szólt: „Bár előbb jöttél volna, legalább segítettél volna nekünk: mert hát farkas szabadult a majorba, és mint valami mészáros, valamennyi jószágunknak a vérért vette. Megugrott ugyan, de mégsem vitte el szárazon, mert egyik béresünk nyakon szúrta a dárdájával.” Ennek hallatára aztán végképp kiment az álom a szememből; hajnalhasadtával úgy rohantam Gaus barátunk házába, mint a kék-re-zöldre vert kocsmáros. Ahogy aztán arra a helyre értem, ahol a ruhák megkövesedtek, végnél egyebet ott nem találtam. Amint pedig hazajutottam, ott feküdt már az én katonám az ágyban, mint egy ökör, nyakával pedig az orvos bíbelődött. Most eszméltem csak rá, hogy a fickó küldött farkas¹, és ettől kezdve ha agyonvernek, akkor sem tudtam volna vele egy asztalhoz ülni. Ki-kí gondoljon efelől, amit akar, de engem az isten verjen meg, ha nem színigazság az, amit elmondtam.

(Petr. sat. 61—62.)

¹ Küldött farkas, szakállas farkas, farkaskoldus: a népi babonákban szereplő farkas-embernek (lykanthropos, Werwolf, loup garou) neve.

— Barátaim, a szolgák is emberek, azok is csak úgy anyatejet szoptak, mint mi, ha mostohán bánt is velük a rossz sors. Hanem ha az isten éltet, hamarosan út szabadulásunk órája. Egy szó mint száz: végrendeletemben valamennyiüket felszabadítom. Sőt Philargyusra földet is hagyok, ráhagyom az ágyastársát, Carióra pedig egy bérházat, az őt szálékot és egy fölszerelt ágyat. Örökösömmé Fortunatát teszem, és őt minden barátom jóindulatába ajánlom. Mindezt pedig azért hozom nyilvánosságra, hogy cselédségem már most úgy szeressen, mintha meghaltam volna.

Uruk jóságáért valamennyien hálálkodni kezdtek, mikor az egyszerre komolyra fordítván a dolgot, behozatta végrendeletének egy példányát, és az egészet az utolsó betűig felolvasta, miközben a szolgák rásóhajtottak. Aztán Habinnashoz fordult, és így szólt:

— Nos, édes barátom, megépíted-e a síremlékemet úgy, amint nálad megrendeltem? Mindenre kérlek, faragj a szobrom talapzatára kiskutyát, koszorúkat, kenőcsösedényeket, végül Petraitest valamennyi viadalát, hogy jóvoltodból halálom után is tovább éljek; továbbá hosszában száz, szélességben kétszáz láb legyen. Mert azt akarom, hogy mindenféle gyümölcsfa legyen a hamvaim körül és nagy-nagy szőlőskert. Mert nagyon elhibázott dolog, ha életünkben pazar lakásunk van, nem törődni azzal, ahol hosszabb ideig kell laknunk. Éppen ezért okvetlenül legyen rajta ez: „Ez a síremlék nem lehet öröklés tárgya.” Egyébként lesz gondom rá: majd végrendeletemben intézkedem, hogy halóporomban csúfság ne érjen. Felszabadított szolgálaim egyikét tehát megbízom, hogy

felügyeljen a síremlékemre, nehogy az emberek a síremlékem mellé járjanak odarondítani. Téged arra kérlek, faragj ki a síremlékem felső részén dagadó vitorlákkal sikló hajókat és engem, amint biborszegélyes tolgában, őt aranygyűrűvel ujjaimon az emelvényen ülök, és erszényemből pénzt szórok a nép közé: hiszen tudod, megvendégeltem a népet, s két-két denariust adtam mindenkinek. Ha jónak látod, lakomát is kifaraghatsz rajta. Kifaraghatod azt is, amint az egész nép kedvére mulatozik.

Jobbom felől állítsd Fortunatám szobrát, amint galambot tart a kezében; vezessen kiskutyát övéhez kötözve; azután faragd ki az én kedvencemet és jó nagy amforákat, lepecsételve, hogy ki ne folyjon belőlük a bor. Összetört hamvvedret is kifaraghatsz és egy fiút, amint ráborulva zokog. Legyen középtű napóra, hogy mindenki, aki megnézi, hány óra, akarva, akaratlanul elolvassa a nevemet. Azt is fontold meg lelkiismeretesen, hogy véleményed szerint megfelelő lesz-e ez a felirat: „Itt nyugszik C. Pompeius Trimalchio Maecenatianus; távollétében tisztelték meg az előjárói méltósággal, helyet foglalhatott volna Róma bármelyik decuriájában, nem tette; jólelkű, erős, igaz ember volt, kevésből sokra vitte, harmincmillió sester-tius maradt utána, pedig filozófust sohasem hallgatott. Vándor! Minden jót néked is.”

Trimalchio elhallgatott, és keserves sírással fakadt. Sirt Fortunata is, sirt Habinnas is, utoljára az egész szolgasereg jajgatással verte föl az ebédlőt, mintha már a temetésen lettek volna.

(Petr. 70—72; 75—78.)

Egy efezusi asszonynak olyan szemérmes híre volt, hogy még a szomszéd országokból is tódultak az asszonyok a csodálatára.

Mikor a férjét eltemette, nem érte be azal, hogy rendes szokás szerint kibontott hajjal kísérje a gyászmenetet, s hogy meztelen keblét a gyászoló közönség szeme láttára öklözze, hanem a sírboltba is követte a halottat. Mikor a holttestet görög szokás szerint a föld alatti sírban nyugalomra helyezték, ott őrizte és siratta éjjel-nappal egyfolytában.

Igy sanyargatta magát, éhhalálra kárhóztottan, és sem szülei, sem rokonai nem tudták szándékától eltéríteni. Utoljára még a hatóság is elutasító válasszal jött vissza, s az egész város elsiratta a páratlanul hősies asszonyt, aki már ötödnapja tengődött élelem nélkül. Csak egyetlen hűséges szolgálója maradt mellette, együtt sírt a gyászoló özvegygel, s megigazgatta a síremléken álló lámpát, valahányszor hunyadozni kezdett.

Csak róla beszélt az egész város, és minden rendű és rangú ember úgy magasztalta, mint a hitvesi hűségnek és szerelemnek páratlanul ragyogó példáját.

Ekkor történt, hogy a tartomány-kormányzója keresztre feszítettett néhány rablót, éppen ama sírbolt közelében, amelyben az asszony zokogott, imént meghalt férje fölött.

Nos, az első éjszakán az a katona — aki a kereszteket őrizte, hogy le ne lopják és el ne temessék a holttesteket — élénkebb világosságot látott csillogni a síremlékek közt, és panaszos zokogás ütötte meg fülét. Ösztönös emberi gyengeségből szeretne volna megtudni: ki az, s mit csinál? Lement hát a sírboltba, s amint meglátta a gyönyörű asszonyt, az első pillanatban mint valami tü-

neménytől vagy túlvilági kísértettől megdöbben, s a lába szinte a földbe gyökeredzett. De aztán, mikor meglátta a kiterített holttestet, és észrevette a körömmel összevissza hasogatott könnyes arcot, kitalálta, miről van szó: ez az özvegy nem tud megvigasztalódni férje halálán.

Odahozta hát a sírboltba szerény vacsoráját, és vigasztalni kezdte a gyászoló asszonyt: ne makacsolja meg magát fölösleges fájdalomában, ne gyötörje keblét hiábavaló jajveszékeléssel, hisz mindnyájan erre a végre s ebbe a hajlékba jutunk — s más effélékkel, amikkel a sebzett szíveket gyógyítani szokták. De az asszonyt felzaklatta a kéretlen vigasztalás, és csak annál elkeseredettebben marcangolta keblét, s kitépett hajfürtjeit a kiterített holttestre szórta...

De a katona nem tágitott, tovább unszolgatta az asszonykát, s étellel kínálhatta, míg végre a szolgáló áldozatul esett a bor kísértő illatának, s elsőnek nyúlt a szívesen kínált étel után; aztán hogy az ételtől-italtól felüdült, maga is ostromolni kezdte asszonya makacsságát, és kérdezgette:

— Mi hasznod lesz belőle, ha megöl az éhség, ha elevenen eltemetkezel, ha — mielőtt a végzet úgy kívánná — önként feláldozod az életedet?

Azt hiszed, ezzel a holtaknak a hamva
s a lelke törődik?

Akarsz-e újra élni? Akarod-e, asszonyi baigaságod félrevetve, élvezni az élet örömeit, ameddig lehet? Maga ez a kiterített holttest is bizonynyal arra int: élj!

Senkinek sincs kedve ellenére, mikor hallja, hogy enni s élni unszolják; nos hát az

csöndesen szánakoztam. Minden elképzelhető bűn ott burjánzott ebben az aljasul léha asszonyban, s lelkében, mint valami szennyes pöcegödörben, a világ minden gonoszsága összetorladt: szívtelen volt, esztelen, kanos és italos, nyakas, makacs, piszkosan zsarolt pénzek zslugorgatója, könnyelmű költelezősek eszeveszett tékozlója, becsület megvetője, feslettség magvetője. Semmive vette, sárba tiporta fölséges isteneinket, s az igaz valóság helyett hazugul valami állítólagos egyistenhitet vallott, s mindenféle ostoba vallási kötelességek ürügye alatt a világ szemébe port hintett, egyre-másra csalta szegény férjét, hajnali mámor és szüntelen bujálkodás rabja volt teste.

Ilyen volt ez az asszony.

Engem érthetetlen gyűlölettel üldözött. Már hajnalban, még az ágyából kikiabált, hogy az újon vett szamarat be kell fogni a malomba, s alighogy kijött a hálósobájából, odaállt mellém, s kiadta a parancsot, hogy szeme láttára kegyetlenül páholjanak végig. Mikor pedig eljött az ebéd ideje, s a többi állatot kifogták, engem csak jóval később köttetett jászolomhoz. Ez a kegyetlensége még jobban felcsigázta bennem a már úgyis élénk kíváncsiságot erkölcsi iránt.

Eszrevettem, hogy egy fiatalember állandóan jár a hálósobájába; mindenáron szerettem volna látni az arcát, csak hogy be volt kötve szemem, s így erre soha nem nyílt alkalmam. De én mégiscsak módját ejtettem volna furfangosan, hogy akármiképpen is, de leleplezzem az elvetemült asszony üzemeit. Csakhogy napról napra, egész álló nap elválhatatlanul vele volt egy vén banya, kéjgéléseinek közvetítője, szeretőinek hírhorozója. Mindjárt közös reggelijük után kölcsönösen a sárga földig leitták egymást, és

a szerencsétlen férj rovására agyafúrt ravaszsgal eszeltek ki mindenféle alattomos mesterkedéseket.

En pedig, ámbár Fotisra szörnyen dühös voltam, hogy miközben madarat akart csinálni belőlem, tévedésből számárrá változtatott, mégis enyhülést találtam nyomorúságos megcsúfoltatásomra abban az egyetlen vigasztalásban, hogy legalább hosszú-hosszú füleim voltak, s én mindent, még a legtávolabb kiejtett szót is könnyen-tisztán megértettem.

Nos hát, valamelyik nap ennek a szemérmetlen vén banyának efféle szavai szűrődtek fülembe:

— Magadra vess, asszonykám, hogy megkérdezésem nélkül ilyen tehetetlen és nyúl szívű szeretőt szereztél magadnak, aki keletlen és unalmas férjednek összeráncolt szemöldökétől megriad gyáván, úgy hogy mire benned kigyúl az ölekezés vágya, az ő szenvedélye ellankad, s tehetetlenségével halálra kínoz. Mennyivel különb fiú Philesiterus: csinos, bőkező, lankadatlan, fűtűl a férjek ostoba féltékenykedésére! Bizisten csak ő érdemli meg, hogy élvezze minden asszony ölelését; megérdemelné, hogy aranykoszorút viseljen fején, már csak azért az egy pompás csínyért, amellyel a minapában egy féltékeny férjet rászédett. Nos, hallgasd végig, s aztán vonj párhuzamot az ügyefogyott és a talpraesett szerető között.

— Bizonyára ismered Barbarust, városunk tanácsnokát, akit a nép csípős szigorúságáért Skorpionnak csúfol. Nos, ez az ember pompás és veszettül csinos feleségét őrizte-őrizte, hihetetlenül gondosan, óvatosan bezárta, s otthon tartogatta.

Erre a molnárné közbevágot:

— Hogyne, nagyon jól ismerem. Aretével, akiről beszélsz, együtt jártam iskolába.

— Hiszen akkor — felelte a vénasszony — biztosan hallottad már Philesitherus történetét?

— Fogalmam sincs róla — tiltakozott a molnárné —, de nagyon szeretném hallani, és kérek is, öreganyám, szép sorjában meséld el nekem.

Nem sokat kérte magát az öreg, s belefogott hosszú lére eresztett locsogásába:

— Nos, Barbarusnak egyszer el kellett utaznia. De mindenáron meg akarta óvni imádott feleségének erényét, ezért nagy titokban ellátta utasításokkal Myrmex nevű szolgáját, akinek páratlan megbízhatóságára megesküdtök volna; lelkére kötötte, hogy szöges gonddal őrizze asszonyát, s börtönnel, örökös rabsággal, s mi több: gyalázatos kínhalállal fenyegette meg, ha akárki fia, akárha futtában is, még csak egy ujjal is hozzáérne; mindezt a fölséges istenekre tett esküvel pecsételte meg. Miután tehát a kegyetlenül megrémült Myrmexet otthagyt a felesége mellett szigorú erénycsősznek, útnak indult nyugodtan. Myrmex halálos aggodalmában megkeményítette a szívét: asszonya soha egy lépést sem tehetett nélküle; elfoglalta házi szövessel-fonással, s elváhatatlanul mellette ült; mikor pedig este kénytelen volt a fürdőbe engedni, mintha csak odaszögezték vagy odaragasztották volna, ott szorongatta markában az asszony ruhájának a csücskét. Ilyen csodálatosan hűség buzgalommal töltötte be Myrmex rábizott tisztét.

De Philesitherus szemfüles ébersége előtt nem maradhatott titokban az előkelő asszonyka szépsége, s erényességének nagy hí-

re. És a túlzottan szigorú őrizet különösen izgatta, tüzelte, hogy mindent elkövessen, mindent kockára is vessen, csak a féltve őrzött, hozzáférhetetlen házba juthasson.

Minden erejével nekigyürkőzött.

Jól tudta, milyen ingatag az emberi becsületesség, s hogy a pénz minden akadályt elhárít, s hogy az arany még acélkapukat is át tud törni. Egyszer, hogy sikerül Myrmexet egyedül kapnia, fölfedte előtte szerelmét, s könyörögve kérte: szerezzen gyötrelmére enyhülést, mert — úgymond — megingathatatlan elhatározása, hogy öngyilkos lesz, ha vágya minél előbb nem teljesül. A dolog egyszerű: Myrmexnek semmitől sem kell tartania, csak arról van szó, hogy ő este, a sötétség védőleple alatt, egyedül, titkon besurranhasson, s rövid idő múlva megint ki-juthasson.

Ezeknek s egyéb efféle unszoló szavainak hathatós eszközzel adott nyomatékot, amely a szolga merev-rideg állhatatosságán durván rést ütött: kinyitotta tenyerét, s vadonatúj, ragyogó vert aranyakat csillantott meg előtte, amelyekből húszat az asszonykának szánt, tízet pedig neki ajánlott fel szívesen. Megborzadt Myrmex a becsutelen árulástól, befogta fülét, s azon nyomban faképnél hagyta az ifjút. De az arany tüzes csillogása egyre ott villódzott a szemében; akármilyen messze is volt már, akármilyen gyors léptekkel iramodott is be a házba, egyre az arany tündöklő csillogását látta csak szüntelen; már gondolatban övé volt a dús aranyzsákmány, már szegénynek viharosan háborgó lelke s bomlott agya tépelődött, ingadozott két elhatározás között: egyfelől a becsület, másfelől a kapzsiság, egyik oldalon a keserves bűnhődés, másikon a kielégülés.

Végre is halálfélelmét lebirta az arany.

Még a távolság sem csökkentette forró vágyát a gyönyörűségecses aranypénz után, még éjszaka is gondolataiba furakodott az átkozott kapzsizság, úgyhogy bár ura fenyegetése otthon tartotta, az arany mégiscsak kifelé csalogatta. Végre is sutba dobta szegyenkezését, végét szakította a töprenkedésnek, és az üzenetet asszonyának elmondta.

Az asszonyka veleszületett könnyelműségét nem tagadta meg, hanem az átkozott aranyért habozás nélkül eladta tisztességét.

Myrmexen elárad az öröm, monón rohan — becsülete vesztére! — nem is kézbe fogni, legalább csak megérinteni a pénzt, amelyet vesztére pillantott meg. Izgatott örömmel újságolja Philesitherusnak, hogy nagy fáradtság árán sikerült nyélbe ütnie, amit kíván, és rögtön kérte is a megígért jutalmat. És íme, Myrmex tenyerét, amely eddig rézpénzt sem igen látott, aranypénz üti.

Sötét éjjel volt már, amikor Myrmex a vakmerő szerelmest — miután fejét alaposan bebugyolálta — észrevétlenül a házba vezette, és bejuttatta asszonya hálószobájába...

Éppen, amint friss ölekezéssel áldoztak új ízű szerelmüknek, éppen hogy — meztelen harcosok — a szerelmi csata első csetepatéit vívták: a férj ravaszul megválasztva az éjszaka kellő pillanatát, mert ilyesmire igazán senki sem számított, váratlanul megáll házának kapujában. Már dörömböl, már kiabál, már kövel döngeti a kaput, de hogy senki sem jelentkezik, egyre nagyobb erőre kap gyanúja, és megfenyegeti Myrmexet, hogy kegyetlenül fog lakolni! Ez pedig a hirtelen rászakadt bajban fejét veszti, gyáva rémületében tanácstalanul tétovázik; nem tehetett egyebet: azt hazudta, hogy az éjjeli sö-

tétség miatt nem tudja megtalálni a nagy fufanggal eldugott kapukulcsot.

Ezenközben Philesitherusnak is megütötte fülét a dörömbölés; sebtében magára kapja ruháját, de fejvesztett izgalomban mezítláb rohan ki a hálószobából. Végre-valahára Myrmex bedugta a kulcsot a zárba, kinyitotta a kaput, és beengedte gazdáját, aki még akkor is ordítva káromkodott. Ahogy az úr nagy sebbel-lobbal berobogott a hálószobába, Myrmex kiengedte a lopakodva előre surranó Philesitherust. Amint ez kívül kerül a küszöbön, Myrmex nagyot lélegzett, bezárta a kaput, s megint nyugalomra tért.

Csakhogya amint kora reggel Barbarus kifelé indult a hálószobából, megpillantotta az ágy alatt az idegen sarukat, amelyekben az asszonyhoz jött Philesitherus. Ez a körülmény gyanút keltett benne, hogy mi történhetett itt? De sem feleségének, sem másnak a házban nem árulta el, mi fúrja az oldalát, hanem fölvette a sarukat, észrevétlenül zsebre vágta, aztán Myrmexet a pajtásaival megkötöztette, s kihurcoltatta a piacra.

Dühösen fel-felmordulva magában, bösz sietséggel, maga is odarobogott, abban a biztos hiszemben, hogy az áruló saruk révén könnyűszerrel nyomára jut a csábítónak.

De íme, miközben Barbarus dült arccal, összeráncolt szemöldökkel dühösen lépdelt az utcán, s mögötte a bilincsbe vert Myrmex — akit ugyan nem kaptak rajta nyilván a gázságon, de furdalta a rossz lelkiismeret, s patakzó sirással, gyáva jajveszékeléssel mindenkét hiábavaló szánakozásra indított —, íme, éppen szembe jött Philesitherus. Valami más dologgal volt ugyan elfoglalva, de amint ez a látvány hirtelen fölbukkant előtte, meghökkent. De nem vesztette el a lélek-

jelenlétét, eszébe idézte a siettében elkövetett baklövést, és bölcsen kitalálta, hogy minden amiatt történt. Azonnal fölébredt benne megszokott határozottsága, félrelököste a szolgákat, éktelen ordítással rárohant Myrmexre, öklével jobbról-balról — igaz, hogy kíméletesen — az arcába sújtott, és rárivallt:

— Ó, te istentől elrugaskodott gazember, hogy a gazdád s az ég minden istenei, akiket hazug esküvéssel aljasul beszennyeztél, pusztítsanak ki csúful a föld színéről! Te gyalázatos, elloptad a fürdőben a saruimat! Megérdemled, bizisten megérdemled, hogy bilincs törjön, de még azt is, hogy börtön sötétjében sínylődjél!

A talpraesett ifjú ügyes hazugságának begugrott Barbarus; földerült, ostobán elhitte; aztán visszafordult, házament, hívatta Myrmexet, odaadta neki a sarukat, és lelkére kötötte, hogy adja vissza az úrnak, akitől elcsente.

És szívből megbocsátott neki.

Végre kifecsegte magát a nénike, s most megszólalt a fiatalasszony:

— Ó, milyen boldog az, aki ily bátor szerelmessel élheti világát! De én, szerencsétlen asszony, olyan szeretőre akadtam, akinnek még a malom zörgésére s ennek a rühös számárnak a láttára is inába száll a bátorsága!

Erre a vén banya így biztatgatta:

— No, majd cserébe elhozom én neked amazt a kíváncsót, bátor szívű, tettekre kész szeretőt!

Megigérte még, hogy estére visszajön, és kicsoszogott a hálószobából.

Az erényes asszonyka rögtön pompás la-

komát terített, drága borokat derített, frissen sült peccsenyét, göngyölt húst vegyesen tálatat. Csak úgy roskadozott az asztal; mint valami isten látogatását, úgy várta a szertőjét. S éppen kapóra jött, hogy az ura a szomszéd posztónál volt vacsorán.

Végre-valahára estére hajlott a nap, kifogtak a járomból, átengedtem magam a gondtalan pihenésnek, de bizisten, nem is annyira annak örültem, hogy megszabadultam a robottól, mint inkább annak, hogy levették szememről a kendőt, s immár zavartalanul szemlélhettem az elvetemült asszony sokféle mesterkedését.

A nap is lebukott az óceánba, s már az világ vidékeit ragyogta be, mikor egyszerre a gonosz vén szipirtó oldalához simulva, megjelent a hírhedett csábító: még valóságos gyerek, lányos arca még üdén virult, kuraftiaknak még maga is jó falat. Az asszonyka csókszapporral fogadta, s helytel kínálta a terített asztalnál. De alighogy az ifjú kóstolót ivott, alig érintette ajka széléhez az első falat előételt, amikor megérkezett a férj, aki jóval hamarabb jött haza, mint ahogy várták.

Derék felesége szörnyű átkokat szórt a fejére, azt kívánta, bár törte volna a lábát; a halálos félelemben remegő ifjút pedig bedugta egy véletlenül ott heverő fateknő alá, amelyben a szemetes gabonát szokás tisztogatni. Aztán feleségül tett ravaszságával tarkatva aljas bűnét, nyugodt arcot hazudott magára, s megkérdezte férjét: miért jött haza ily korán, legkedvesebb pajtásának vacsoráját miért hagyta ott? A férfi egészen szomorú hangulatban, sűrű sóhajtasok közt így válaszolt:

— Elvetemedett feleségének gyalázatos és undorító viselkedését nem bírtam tovább

tűrni: megszöktem. Jóságos istenek, hogy ilyen derék asszony efféle förtelmes piszók-
kal szennyezte be önmagát! Esküszöm a
szentséges Ceresre, hogy még most is alig-
alig bírom elhinni ezt erről az asszonyról,
pedig láttam a tulajdon szememmel!

Férjének szavai izgatták a vakmerő asz-
szonyt, szerette volna hallani az esetet, hát
egyre-másra zaklatta, hogy csak mesélje el,
elejétől végig, az egész történetet. Nem nyu-
godott, míg férje nem teljesítette a kíván-
ságát és — a magáéről mit sem sejtve —
be nem számolt a szomszéd család szeren-
csétlenségéről, ilyenféleképp:

— Posztós pájtásomnak a felesége, úgy
szemre tisztos erkölcsű asszony, akinek jó hí-
re messze fénylett, s aki férje háztartását
hűséges-szerényen vezette, szeretőt tar-
tott titokban, s derűre-borúra megcsalta fér-
jét. Mivel pedig lépten-nyomon talált alkalmat
a titkos szeretkezésre, épp abban a pil-
lanatban is, amikor mi kicsinosítva a vacso-
rára érkeztünk, ezzel az ifjúval ölelkezett
szerelmesen. Megjelenésünk első pillanatban
bizony megriasztotta, de hirtelen fellobbanó
ötlettel az ifjút egy fűzfavessző kas alá dug-
ta, amely hajlított vesszőkből fölfelé keske-
nyedő kúpalakúra volt fonva; alatta fehér
kénfüst terjengett, és fehérítette a rátere-
getett ruhadarabokat. Miután ide — érzése
szerint a legbiztosabb helyre — elrejtette az
ifjút, velünk együtt nyugodtan vacsorához
látott.

Ezenközben a kén maró, nehéz szaga rág-
ta, kábitotta, gyötörte az ifjút, elakasztotta
lélegzetét, s mint az már az égő ásványok tu-
lajdonsága, sűrű tüsszögésre ingerelte. Mikor

az asszony tájékaról — vagyis a háta mögül
— a férj az első tüsszentést felcsattanni hal-
lotta, abban a hiszemben, hogy felesége tüsz-
szentett, a szokásos mondással egészségére
kívánta; egy újabb tüsszentésre megint; az-
tán, hogy többször ismétlődött, újra meg új-
ra; míg végre megsokallta a záporzó tüssző-
gést, és kezdett a dolog nyitjára rájönni.

Hirtelen félrelökte az asztalt, fölemelte a
kast, s kihúzta a fickót, aki sűrűn zihált, s
már alig-alig szuszogott. Fölháborodásában
dühre gerjedt a gyalázaton, kardjáért kia-
bált, s mindenáron meg akarta ölni a haló-
dót. De én ekkor arra hivatkoztam, hogy
mind a ketten bajba keveredhetünk; bizony-
gattam, hogy vetélytársa erőszakos beavat-
kozás nélkül is hamarosan belepusztul úgyis
a kénmérgezésbe, s így nagy nehezen lehű-
töttem lázadó dühét. Le is csillapodott, de
nem az én rábeszélésemre ám, hanem mert
a tények kényszerítették: a fickóban az élet
már alig pislogott. Kicipelte hát a szomszéd
kis utcába. Én pedig ezalatt a feleségének
halkan azt ajánlottam — és ő tanácsomat
megfogadta —, hogy kis időre a házból tűn-
jön el, húzza meg magát egy darabig vala-
melyik asszony-rokonánál, míg férje hábor-
gó indulatja lassan-lassan lecsillapul; mert
bizonyos, hogy ebben a forrongó, féktelen
dühében elkeseredetten még valami kárt
tesz az asszonyban is, és bizonyára magában
is.

Torkig voltam hát ezzel a baráti vacsorá-
val, megszöktem, s hazajöttem családi hű
otthonomba.

A szemtelen és elvetemült asszony már a
molnár elbeszélése közben a posztósnét egy-

re szidalmazta átkozódó szavakkal: elmondta hűtlennek, becstelennek, az egész női nem utálatos szégyenének, aki sutba vágta szemérmességét, lábbal taposta a hitvestársi hűséget, férje otthonát aljas fajtalankodással beszennyezte, a tisztas „feleség” nevet elveszítette, s rászolgált a becstelen „szajha” névre. Azt is megjegyezte, hogy az efféle asszonyokat elevenen kellene tűzre vetni. De lappangva égő szerelmi vágya s szennyes lelkiismerete nem hagyta nyugodni, s a férjét egyre-másra nógatta: menjen minél előbb aludni, hogy minél hamarabb kiszabadíthassa szeretőjét a keserves fedő alól. Csakhogy a férj, mivel megszökött és vacsora nélkül maradt, éhes volt, mint a farkas, hát előbb vacsorát kért barátságosan. Az asszony, kénytelen-kelletlen ugyan, gyorsan feltálalta neki azt a vacsorát, amelyet tulajdonképpen másnak szánt, nem neki.

Engem pedig evett a méreg, amint elgondolkodtam ennek az elvetemült asszonynak előbbi becstelenségén s mostani szemtelenségén; és buzgón törtem a fejemet, hogyan járhatnék a gazdám kezére, hogyan leplezhetném le s tárhatnám a szeme elé felesége alattomoságát, hogyan rúghatnám félre a fedőt, és állíthatnám pellengérre a fickót, aki teknősbéka módjára lapult a teknő alatt? De miközben gazdám meggyaláztatásán emészttem magam, az isteni gondviselés kegyelmesen rám tekintett.

Az a sánta öreg ugyanis, akinek az őrizetére voltunk bízva mi állatok, valamenynyünköt csapatba szedett, és — mert itt volt az ideje — a közeli tóhoz kihajtott itatni. Ez a körülmény meghozta nekem az alkalmat a régen áhított bosszúra. Mikor a csábító mellett ellépdelek, észreveszem, hogy az ujjai hegye kikukucska a szűk teknő-ta-

karó alól; félrelépek tehát, patámmal dühösen rátaposok, s palacsintává lapítom az ujjait. Ekkor végre irtózatossá válik fájdalmában hangosan felnyögött, fölemelte s ledobta magáról a teknőt: ott állt a be nem avatottak szeme előtt, s a szemérmetlen asszony meszterkedéseiről lerántotta a leplet.

A molnárra nem hatott valami különösen házi tisztessége megcsúfolása. Derűs arccal s kegyes jóindulattal megsimogatta a halotti sápadtan szepegő fiút, s így beszélt hozzá:

— Ne félj, fiam, nem bántalak. Nem vagyok vadember, sem afféle durva, faragatlan paraszt; holmi nekidühödött posztós módjára sem foglak halálos kénfűsttel megfojtani; még csak a szigorú törvény kezére sem adlak, mint házasságtörőt, halálos ítéletre, hiszen olyan bájos, olyan gyönyörű legényke vagy: inkább a feleségemmel igazságosan megosztom rajtad; mint holmi örökséget, nem osztunk kétfelé, hanem osztatlanul leszel közös birtokunk; s én rajta leszek, hogy mindenféle perpatvar és nézeteltérés nélkül jól érezzük magunkat mind a hárman egy ágyban. Magam is olyan jó egyetértésben éltem mindig a feleségemmel, hogy ránk illett a bölcsnek szava: egy test, egy lélek. Meg aztán nem is volna méltányos, hogy a feleségnek több joga legyen, mint a férjnek.

Efféle nyájasan gúnyolódó beszéd közben ágyába vonta az ifjút, aki húzódozott ugyan, de végül mégis engedett. Szemérmetes feleségét már előbb más szobába zárta, s most a fiú mellé feküdt, és a házasságtörésért élvezetes-édesen bosszút állt rajta.

Mihelyt azonban a nap fényes szekeren fölhozta a nappalt, előhívta két legmarkosabb szolgáját, levegőbe emeltette a fiút,

pálcájával jól megrakta a hátsó felét, s ráripakodott:

— Hát te nyálasszájú, éretlen kölyök, fitytyet hánysz a magadfajta csinos fiúk kedvelőinek, s máris asszonyokra fáj a fogad? Még hozzá szabad és törvényes házasságban élő asszonyokat csábítasz, és időnek előtte a „házasságtörő” nevezetre áhitozol.

Még sok efféle szidalmat zúdított reá, te-tejébe kiadósan ellazsnakolta, aztán kirúgatta. Így a híres-nevezetes hódító — alig is remélte már — megmentette az irháját, de hogy habfehér hátsófelét éjjel-nappal úgy meggyötörték, elkeseredetten elkullogott. Ugyanekkor a molnár bejelentette feleségének a válást, és azon nyomban kikergette házából.

Az asszonyt, aki már természeténél fogva gonosz volt, még nagyobb indulatra korbácsolta ez a jól megérdemelt megaláztatás, valósággal konokká edzette, úgyhogy megint fölvette régi hóbortját, és belelovalta magát a rendes asszonyi mesterkedésekbe. Hosszas hajsza után fölfedezett egy javasasszonyt, akiről az a hír járta, hogy varázslással, kuzuzslással akármit is nyélbeüt. Ezt ostromolta kéréseivel szüntelen, bőven elhalmozta ajándékaival, s azt követelte tőle, hogy férjét vagy azonnal csillapítsa le s békítse ki, vagy ha ez nem volna módjában, küldjön rá holmi kísértetet vagy gonosz szellemet, és erőszakkal oltassa ki életét.

Ez a szellemidéző, boszorkány először csak istentelen tudományának legártatlanabb fegyvereit vitte harcba, és csak azon igyekezett, hogy meglágyítsa a férj szívét, akít olyan halálosan meggyalázott, és megint szerelemre tüzelje. De minthogy a dolog nem sikerült úgy, ahogy elgondolta, megdühödött a szellemekre, és mert az ígért bőséges juta-

lom éppúgy izgatta, mint a sikertelenség, most már a szerencsétlen férj élete ellen ádázkodott, és egy meggyilkolt asszony szellemét piszkálta fel, hogy végezzen vele.

De talán fejedet csóválod elbeszélésémen, kákán is csomót kereső olvasóm, és ezt veted ellenem:

— Hát aztán, te huncut csacsi, a malom négy fala között rostokolva, ugyan honnan szerezhetél tudomást a két asszony állítólagos titkos mesterkedéséről?

Nos, hát hallgasd meg, hogy számaralakba bújtatott szemfüles ember létemre milyen úton-módon értesültem: mi mindent követtek el gazdám, a molnár elpusztítására.

Úgy déltájban egyszerre csak megjelent a malomban egy rabruhás, ijesztő szomorúságba torzult meztelű asszony. Siralmas rongyai alig takarták, halottas sápadtság éktenitette aszott testét; zilált, őszülő, a ráhintett hamutól csapzott hajfürtjei előrehulltak, s majdnem egészen elfödtek az arcát. Ez a kísértet szeliden karon fogta a molnárt, s mintha csak bizalmas mondanivalója volna, hálósobájába vonta, magukra zárta az ajtót, és nagyon sokáig bent maradt.

De közben a legények felőröltek minden gabonát, amit munkába vettek, és másikat kellett kérni. Odaálltak hát a molnárlegények az ajtóhoz, szólították a gazdát, és újabb örölnivalót kértek. De mikor a gazda többszöri hangos hívásra se jelentkezett, elkezdtek erősebben döngetni az ajtót, amelyet keményen elzárt a jó vasretesz. Most már nagy bajt sejtettek, nekifeküdtek az ajtónak, meg is nyomták és betörték. Végre kinyílt a szoba; az asszony nyomtalanul eltűnt, de ime, egy gerendán felakaszttva ott látják lógni gazdájukat: már halott volt. Leoldják nyakáról a hurkot, leemelik holttes-

tét, nagy sírás-rívás és keserves jajveszékelés közben elvégzik az utolsó lemosást, megtartják a halotti szertartásokat, s aztán nagy gyászoló közönség kíséretében eltemetik.

Másnap megjött leánya a szomszéd mezővárosból, ahol már régóta férjnél volt, szomorún, kibomlott haját tépve, mellét verve öklével. A házra zúdult szerencsétlenséget nem jelentette neki senki sem, de azért mindent tudott: mert álmában megjelent előtte atyjának gyászos szelleme, a hurok is ott volt még nyakán, és rendre elmesélte gonosz mostohájának házasságtörését, boszorkánykodását, s azt is, hogyan juttatta őt kísértet segítségével az alvilágba. Sokáig gyötrődött a fiatalasszony bánatában, de rokonainak vigasztaló szavai lecsillapították, és lassan-lassan erőt vett búskomorságán.

(Apul. met. 9, 14—31.)

A BOMLÁS

UR ÉS SZOLGA

A rabszolgák uraik hatalmában vannak. Ez a hatalom pedig a népjogból folyik: mert minden népnél egyaránt tapasztalhatjuk, hogy az urak rendelkeznek rabszolgáik életével és halálával, továbbá, hogy bármit szerezzen is a rabszolga, urának szerzi.

De ez idő szerint sem római polgároknak, sem más embereknek, akik a római nép uralma alatt élnek, nem szabad mód fölött és ok nélkül kegyetlenkedniük rabszolgáikkal. Mivel a szentséges Antoninus¹ császár törvénye értelmében az, aki a saját szolgáját ok nélkül megölte, ugyanolyan felelősséggel tartozik érte, mint az, aki másnak a szolgáját ölte meg. De ugyanennek a császárnak a törvénye megrendszabályozza az urak kíméletlenebb szigorúságát is: mert amikor egyes tartományi kormányzók kérést intéztek hozzá azoknak a rabszolgáknak ügyében, akik az istenek templomaiba vagy a császárok szobraihoz menekülnek, úgy rendelkezett, hogy az urak, ha már nyilván elviselhetetlen a kegyetlenségük, kötelesek legyenek eladni rabszolgáikat. És ez mindkét esetben helyes: nem szabad ugyanis visszaélnünk jogunkkal; mint ahogy a tékozlókat is eltiltják saját vagyonuk kezelésétől.

Egyébként, mivel a tulajdon a római polgároknál kétféle lehet (mert bárkinek a rabszolgája vagy eredeti tulajdona, vagy szer-

¹ Pius 138—161.

zett tulajdona, vagy egyidejűleg mindkétféle tulajdona lehet), azt kell mondanunk, hogy a rabszolga csak akkor áll urának hatalma alatt, ha eredeti tulajdonosa; mert aki csupán szerzés révén tulajdonosa rabszolgájának, az nem rendelkezik fölötte teljes hatalommal.

Hasonlóképpen hatalmunk alatt állanak gyermekeink, akik törvényes házasságból születtek. Ez a jog a római polgárok sajátos jellemzője, mert alig vannak máshol olyan emberek, akik gyermekeik fölött akkora hatalommal rendelkeznek, mint mi. Ezt állapította meg az isteni Hadrianus császár is abban a rendeletében, amelyet azokra vonatkozólag adott ki, akik a maguk és gyermekeik számára polgárjogot kértek tőle.

(*Gai. inst. I. 52—55.*)

KISBÉRLŐK ÉS RABSZOLGÁK

Ha mindent sikerült megszerezni vagy be rendezni, legfontosabb az, hogy a gazda gondosan ügyeljen mindenre, de elsősorban az emberekre. Ezek vagy kisbérlők (colonosok), vagy rabszolgák; ezek pedig vagy szabadon mozognak, vagy meg vannak bilincselve. A bérlőkhöz legyen nyájas és engedékeny. Szigorúbban követelje meg a munkák végzését, mint a fizetési kötelezettségek teljesítését, mivel ez kevésbé is bántó, általában véve pedig mégis előnyösebb. Mert ahol szorgalmasan művelik a földet, legtöbbször megvan a látszata, és sohasem jár kárral — legfeljebb ha valami természeti csapás, vagy rablás jön közbe —, és ezért a bérlő nem is merészel elengedést kérni. Viszont a gazdának nem szabad minden dologban, amire

csak a bérlőt szerződésben kötelezte, makacsul ragaszkodnia jogaihoz: mint például a fizetés napjában vagy a fának és egyéb apróbb szolgáltatásoknak a bekövetelésében, amelyeknek az előteremtése inkább csak fáradságába, semmint pénzébe kerül a parasztnak. És általában nem kell mindent megkövetelnünk, amihez jogunk volna. Mert ősünk szavajárása szerint a jog túlzott érvényesítése a legnagyobb csapás. Viszont elengedni sem szabad mindent, mivel az uzsorás Alfius igen helyes megállapítása szerint még a legmegbízhatóbb adósok is elfajzanak, ha nem szőlítják fel őket fizetésre.

Annak idején magam is hallottam, amint a konzulviselt Lucius Volusius, ez az igen gazdag férfiú, kifejtette, hogy az a legszerencsésebb birtok, amelyen ottani születésű bérlők dolgoznak, és amely, mintha apai birtokukon születtek volna, hosszú évek óta, szinte bölcsőjüktől kezdve családias viszonyban tartja őket. Minden bizonnyal az a véleményem, hogy nem helyes a birtokot sürűn bérbe adni, de még rosszabb a városi bérlő, aki nem maga műveli, hanem rabszolgáival akarja műveltetni a földet. Saserna¹ mondta több ízben, hogy az ilyen ember bér helyett perrel szokott fizetni. Éppen ezért arra kell törekednünk, hogy a parasztokat állandó bérlőknek megtartsuk, ha mi magunk nem tudjuk megművelni vagy saját embereinkkel megműveltetni a földet. Ez azonban csak egészségtelen éghajlatú és terméketlen vidékeken szokott történni. Egyébként ha csak nagyjából is egészséges az éghajlat, és jó a föld, a magunk munkája mindig többet jövedelmez, mint a bérlőé; ugyanígy néha a tisztartó munkája is, ha ugyan az illető rab-

¹ Könyvet írt a földművelésről (i. e. 100 körül).

szolga nem rendkívüli módon hanyag vagy tolvaj. Nem vitás, hogy mind a két bajt leg többnyire a gazda hibája teszi lehetővé vagy segíti elő, hiszen módjában áll egyrészt arra vigyáznia, hogy ne ilyen intézője legyen, másrészt arra, hogyha már odakerült, idejében elcsapják.

Távolesó birtokokon, ahova a tulajdonos nem látogathat ki gyakran, egyáltalán mindenféle föld több hasznót hajt szabad bérlők kezén, mintha rabszolga tisztartók gondozzák, kiváltképpen azonban a gabonatermő föld, amelyet a bérlő a legkevesbé sem tud úgy tönkretenni, mint például a szőlőket vagy a szőlőlugasokat, a rabszolgák viszont a legnagyobb mértékben: az ökröket bérbe adják, ezeket is, az egyéb jószágokat is rosszul tartják, nem elég igyekezettel forgatják meg a földet, sokkal többet számolnak el vetőmag címén, mint amennyit valóban elvetettek; de még a vetést sem úgy gondozzák, hogy abból jó termés legyen; és még azt is, amit a szérűbe hordanak, a cséplés során napról napra megdézsmálják vagy csalafintasággal, vagy nemtörődomségükkel. Mert ők maguk is lopkodják és más tolvajok elől sem őrzik. De még azzal sem számolnak el becsületesen, amit a hombárban tárolnak. Így történik, hogy a tisztartó és a cselédség közös hibái miatt a birtok gyakran elértéktelenedik. Éppen ezért az a véleményem, hogy az ilyenfajta birtokot, ha — mint mondtam — a tulajdonos személyesen előreláthatólag úgysem vezetheti, bérbe kell adni.

Ezután a rabszolgákkal kell törődnie, hogy kiben is bízhat, kiket milyen munkákra jellelhet ki. Tehát mindezekelőtt figyelmeztetem, hogy tisztartónak nem felcicomázott és elkényeztetett városi rabszolgát kell megtennie. Az efféle rabszolgák bárgyúk, renyhék,

naplopók, csavargók; a cirkusz, a színház, a kockázás, a kocsmá, a bordélyház az életelemük, szüntelen efféle léhaságokon jár az eszük. Ha ilyen fejjel fog a gazdálkodáshoz, a gazda nemcsak magát a rabszolgát veszíti el, hanem a tetejébe esetleg az egész birtoka is rámegy. Olyat kell megtennie tisztartónak, aki gyermekkorától fogva megedződött a paraszti munkákban, és akinek alkalmasságáról tapasztalat alapján már meggyőződhetett. De ha ilyen mégsem akadna, azok közül kell választani, akik addig nehéz testi munkát végeztek. Legyen túl az illető a fiatalságon, de azért még öreg se legyen: egyrészt, hogy tekintélyét el ne veszítse a folytonos parancsolgatásban, mivel az idősebbek nem szívesen engedelmeskednek fiatalabbnak; másrészt, hogy meg ne haladja erejét a nehéz munka. Közepes korú legyen tehát, izmos, értsen a paraszti munkához, vagy legalábbis legyen benne igyekezet, hogy minél hamarabb megtanulja. Megengedhetetlen ugyanis, hogy a feljebbvaló attól tanuljon, akinek parancsol. Mert nem is tudja rendesen elvégeztetni a munkát az, aki alárendeltjétől tanulja, hogy mit hogyan kell csinálni.

A birtokot írástudatlan ember is megfelelő módon tudja irányítani, csak jó emlékezőtehetsége legyen. Cornelius Celsus² szerint az ilyen tisztartó pénzt, nem pedig számadási könyveket hord gazdájának, mivel írástudatlan lévén, ő maga sem tud hamis számadásokat szerkeszteni, mással pedig fél ilyeneket csináltatni, hogy rá ne jöjjenek csalárdóságára. De bármilyen a tisztartó, asszonyt kell kijelölni, hogy vele éljen, otthon tartsa, és bizonyos dolgokban segítségére legyen.

² Orvos-író, i. sz. 30.

Ugyanennek a tiszttartónak meg kell hagyni, hogy házbelivel ne étkezzék együtt, kívülállóval még kevésbé. Ha azonban látja, hogy szorgalma kitartó, és kiválóan vezeti a gazdaságot, megtiszteléseképpen néhanapján, ünnepkor méltassa meghívásra. Áldozatokat ne mutasson be, csakis a gazda parancsára. Ne fogadjon be jövőmondókat vagy javasasszonyokat, mert az ilyenek a faragatlan embereket a hiú babona révén először költekezésre, majd bűnökre csábítják; ne látogassa a várost, sem a vásárokat, csak ha kötelessége szerint vennie vagy eladnia kell valamit. Mert — mint Cato³ mondja — a tiszttartó ne legyen tekergő és ne lépje át a birtok határait, legfeljebb azért, hogy megtanuljon valami újfajta termelést, ezt is csak a szomszédban, hogy hamar visszaérjen. Ne engedje meg, hogy új ösvényeket tapossanak a birtokon, vagy megváltoztassák a határait; és csak olyan vendéget fogadjon, aki barátja vagy közeli rokona a gazdájának. Az ilyen tilalmakon felül buzdítani kell, hogy viseljen gondot a felszerelésre és a szerszámokra: ezekből kétszer annyit tartson raktáron, használható állapotban, mint amennyi a rabszolgák számához képest szükséges, nehogy bármit is a szomszédtól kelljen kölcsönkérni... Ne cifra, hanem célszerű ruhában járassa a rabszolgákat, amelyek megvédi őket a szélről, hidegtől, esőtől; ezek ellen legjobb védelem az ujjas bunda, a vastag sapka és a csuklyás köpönyeg. Ha így öltözteti őket, nincsen olyan elviselhetetlen nap, amikor kint a szabadban ne lehetne valamit dolgozni. És ne csak a mezei munkának legyen a mestere, hanem — már amenyire a rabszolgai természet megengedi —

³ i. e. 234—149.

legyenek lelki erényei is: tudjon úgy parancsolni, hogy ne legyen sem engedékeny, sem kegyetlen. Mindig kedvezzen egyik-másik kiválóbbnak, de a kevésbé kiválókat is kímélje, úgyhogy inkább féljenek szigorúságától, semmint átkozzák kegyetlenségét.

Hadd beszéljünk arról is, hogy melyik munkát milyen testi erejű és milyen természetű rabszolgákkal kell végeztetni. Semmi esetre sem szabad a munkákat válogatás nélkül kiadni a cselédségnek, hogy mindenki mindenféle munkát végezze. Mert ez egyáltalán nem előnyös a gazdának, részben azért, mivel senki sem érzi magáénak a munkát, részben pedig azért, mert ha iparkodik is, nem a maga dolgát viszi előbbre, hanem a közöset, tehát minél inkább igyekszik kivonni magát a munka alól; végül azért, mert a közös munka közben adódó hibát sem egy emberen keresik. Ezért külön kell választani a szántóvetőket a szőlőmunkásoktól, ezeket pedig a háziszolgáktól. Csoportokat is kell alakítani, legfeljebb tíz-tíz emberből. A régiek tizednek nevezték, és rendkívül célszerűnek tartották ezeket a tízes csoportokat, mivel ennyi embert igen kényelmesen lehet ellenőrizni munka közben, és a felügyelőnek nem kell szétaprózni figyelmét sok ember között. Tehát ha nagyobb a birtok, az egyes részekre ilyen csoportokat kell kiküldeni, a munkát pedig úgy kell felosztani, hogy sem egyesével-kettesével ne maradjanak, mivel így szétszórva bajosan lehet őket szemmel tartani, sem tíznél többen ne legyenek, hogy a csoport nagysága miatt egyesek ne gondolják, mintha nekik nem is kellene dolgozniuk. Az ilyen elrendezés nemcsak versengésre készíti az embereket, hanem azt is megmutatja, ki a lusta. Mert ha versenyben

megy a munka, mindenki igazságosnak tartja majd a naplopók megbüntetését, és senki sem zúgolódik miatta...

(Colum. r. r. I 7—9.)

A VICTORIA-OLTÁR

Mihelyt a nagy tekintélyű és hozzád mindig hűséges szenátus tapasztalta, hogy a bűnökre lesújt a törvény, és látta, hogy az istenfélő fejedelmek jóváteszik a közelmúlt idők rossz hírét: megragadta e boldog korszak adta lehetőséget, s végre kiöntötte régóta titkolt fájdalmát, és ismét engem bízott meg azzal, hogy panaszainak szószólója legyek.

Felséges uraink¹, annak idején becsstelen emberek azért akadályozták meg kihallgatásomat az isteni császárnál, mivel akkor az igazság is ott lett volna mellettem. Tehát kettős tisztemben járok el, midőn egyrészt mint a ti városkormányzótok figyelemmel kísérem a közéleti eseményeket, másrészt pedig mint szószóló előterjesztem mindazt, amivel megbíztak. Nincs itt szó nézeteltérésről, hiszen az emberek már nem bíznak abban, hogy nézeteltérés esetén udvari személyek jóakaratába ajánlhatják magukat. A szeretet, a tisztelet, a ragaszkodás erősebb a hatalomnál. Ki tűrhetné, hogy egyéni vetélkedések miatt az állam szenvedjen meg? Méltán sújtja a szenátus azokat, akik hatalmukat előbbrevalónak tartják a fejedelem jó hírénel; mi azonban szöges gonddal örködünk kegyelmességeken. Mert kinek válik

¹ II. Valentinianus (375—392) és Theodosius keleti császár (379—395).

inkább javára, mint a ti dicső uralkodásoknak, hogy mi őseink intézményeit, hazánk jogait és sorsát védelmezzük? Dicsőségetek pedig akkor nagyobb, ha megértitek, hogy őseink szokásai ellenében semmit sem szabad tennetek.

Visszaköveteljük vallásunknak azt a szabadságát, amely hosszú időn át államunk áldása volt. Bízvást felsorolhatjuk mindazokat az uralkodókat, akik egyik-másik félhez, egyik vagy másik nézethez csatlakoztak: egyik részük, a korábbi, ápolta apáink szer-tartásait, az újabb nem tiltotta el. Ha a régiek vallásossága nem szolgálhat bizonyítékul, szolgáljon a legutóbbiak türelmessége. Ki húzna annyira a barbárokhoz, hogy ne követelné vissza Victoria oltárát? Ezzel biztosítottuk jövőndöket, másfajta jósjelekre nem is gondolunk. Adjuk meg legalább Victoria nevének azt a tiszteletet, amelyet istenségétől megtagadtunk! Sokat köszönhet Victoriának Örökkévalóságod, és a jövőben még többet köszönhet majd. Am tagadják meg ezt az isteni hatalmat azok, akiknek semmit sem használ; ti ne hagyjátok cserben győzelmeket szerző pártfogását. Isteni hatalma mindenkinek kívánatos, senki sem tagadhatja meg tőle a vallási tiszteletet, aki elismeri, hogy kíváncs.

Ha tehát ennek a jelképnek már a mellőzése sem volt helyes, legalább mint a tanácsterem művészi díszét kellett volna helyén hagyni. Tegyétek lehetővé, kérlek beneteket, hogy azt, amiben gyerekkorunk óta nevelkedtünk, öreg fejjel utódainkra hagyományozhassuk. Nagy erő a hagyományszere-tét: érthető, hogy az isteni Constantinus² intézkedése nem állta az időt. Kerülőtök kell minden olyan intézkedést, amely, mint ta-

² i. sz. 357.

pasztalhattátok, nem hosszú életű. Híretek és nevetek örökkévalóságát viseljük a szívünkön, hogy az utókor semmi kivetnivalót se találjon bennetek.

Hol esküszünk meg törvényeitekre, hol mondjuk el az eskümintát? Milyen vallási tekintély fogja visszaretteníteni a lelkiismeretlen embereket, hogy hamisan ne esküdjének? Mindent betölt ugyan az istenség, és az esküszegők számára sehol sincs biztonságos hely, de a vétkezéstől való elrettentésnek mégis leghatásosabb eszköze az, ha az illetőt az istenség jelenléte is befolyásolja. Ez az oltár biztosítéka egyetértésünknek, ez az oltár megköveteli külön-külön mindenkinek a hűségét, és semmi más nem ad olyan tekintélyt határozatainknak, mint az, hogy mindenben mint főlesküdtött testület határozunk. Hát ez a megszenteltségtelenített ülésterem most tág tere lesz minden hamis esküvésnek? És ezt helyesnek tartják az én dicső uralkodóim, akiket éppen a nyilvános eskü oltalmaz?

De majd ezt mondják: az isteni Constantinus is megtette már ezt. Ennek az uralkodónak inkább egyéb cselekedeteit kövessük, hiszen semmi ilyesmit nem kezdeményezett volna, ha már valamelyik elődje letért volna a helyes útról. Ugyanis az utód okul elődje tévedéséből, és mindig az előző intézkedés bírálatából születik meg a jóvátétel. Megengedhető volt, hogy Kegyelmességed atyja az ilyen új dologban ne törődjék a közfelháborodással: de szabad-e nekünk is ugyanezzel védekeznünk, ha olyasmit utanoznunk, amit — jól tudjuk — már annak idején is kifogásoltak.

Vegye szemügyre Örökkévalóságod ugyanennek a fejedelemlnek egyéb tetteit, amelyeket méltóbban felhasználhat. Semmit el nem

vett például a szent tüzek³ kiváltságaiból, nemes származásúakkal egészítette ki a papi testületeket, a római szertartások költségeit nem tagadta meg, és az örök város utcáin az örvendező szenátus kíséretében derűs arccal szemlélte a templomokat, kérdezősködött a templomok eredete felől, tisztelettel adózott az alapítóknak, és jöllehet, ő maga más vallást követett, ezt fenntartotta mint államvallást.

Mert kinek-kinek megvan a maga szokása, a maga szertartása: az istenség városonként más- és másféle papokat rendelt a maga tiszteletére: mint ahogy a csecsemők a lelket, úgy kapják meg végzet rendelte védőistenségeiket az egyes népek is. Ehhez járul a hasznosság, ami leginkább hozzákapcsolja az embert az istenekhez. Mert ha az istenségek elméleti megismerése teljességgel homályos is, honnan érthetjük meg jobban, ha nem a szerencsés események emlékezetéből és bizonyítékaiból? Ha pedig a vallást a maga ősi kora tekintélyhez juttatta, meg kell őrizni a hosszú századok bizonyosságát, követnünk kell őseinket, mint ahogy ők is jószerencsével követték a maguk őseit.

Képzeljük el most, Róma itt áll mellettünk, és így szól hozzátok: „Ti áldott jó császárok, a haza atyjai, tekintsétek tisztos koromat, amelyet jámbor vallásosságomnak köszönhetek! Hadd ápoljam tovább is az ősi szertartásokat, hiszen meg vagyok elégedve velük! Hadd éljek a magam szokásai szerint, hiszen szabad vagyok! Ez a vallás hajtotta az egész világot az én törvényeim alá, ezek a szent szertartások úzték el Hannibált a falaktól, a gallusokat a Capitulumról. Hát erre a végre maradtam meg, hogy késő öregkoromban megcségyenítsenek? Majd meglá-

tom, milyen új rendszert javasoltok; azonban ilyen öreg korban már késő és szegyeletes átvedleni." Tehát kíméletet kérünk atyáink isteneinek, ősi isteneinknek. Helyes felfogás azonosnak tartani azt, amit mindenki tisztel. Ugyanazokat a csillagokat látjuk, ugyanaz az égbolt borul fölénk, ugyanaz a föld rejt magába mindannyiunkat: fontos-e hát, hogy ki miféle bölcsességgel kutatja az igazat? Egyetlen úton nem lehet eljutni ily nagy titokhoz. De ez henye szócséplés: most nem vitakérdéseket akarunk elétek terjeszteni, hanem kéréseket. Milyen előnye volt a császári kincstárnak abból, hogy megvonták a Vesta-szüzek kiváltságait? Tehát a legbőkezőbb császárok uralkodása alatt vonják meg azt, amit a legfukarabbak is megadtak? A szüzességnak ez a jelképes megjutalmazása csupán megtiszteltetés; mint ahogyan szalagjaik ékesítik a fejüket, éppen olyan kitüntetés számba megy az is, hogy valaki a papi hivatásnak élhet. Pusztán csak névleges kiváltságot kérnek, hiszen szegénységük megóvjá őket a költekezéstől. Tehát dicsőségüket csak öregbítik azok, akik elvonnak tőlük valamit; mivelhogy az állam boldogulásának szentelt szüzesség értéke annyival is nagyobb, hogy nem jár érte anyagi jutalom. Ilyen nyereségekkel ne szennyezze be magát a ti kincstárotok! A jó uralkodók kincstára ne a papság rovására gyarapodjék, hanem az ellenségtől szerzett zsákmányokból! Vajon az a hitvány megtakarítás megéri a miatta támadt gyűlölséget? De hiszen a fukarkodás nem is egyeztethető össze a ti jellemetekkel. Annyival is szerencsétlenebbek azok, akiktől az eddigi állami támogatást megvonták, mert olyan császárok alatt, akik tartózkodnak a másétól, mivel ellenállnak a kapzsiságnak, az ilyen megvonást csak a

vesztes szenved meg, hiszen senkinek a rabló ösztönét nem csigázza fel.

A császári kincstár a Vesta-szüzekre és segedéikre végrendeletileg hagyományozott földeket is visszatartja. Kérlek benneteket, igazság papjai, hogy városotok szent intézményei kapják vissza a magánöröklés jogát; biztonságosan végrendelkezhessenek, abban a tudatban, hogy önzetlen uralkodójuk alatt érvényes az, amit leirtak. Leljetez örömet abban, hogy így boldogíttjátok az embereket, mert ez az eddigi helyzet hovatovább nyugtalansággal tölti el a haldoklókat. Tehát a római vallást nem védelmezi a római jog? Miféle névvel illessük olyan jogok elkobzását, amelyeket semmiféle törvény, semmiféle esemény nem érvénytelenített? Megkapják az örökséget a szabadon bocsátott rabszolgák: a rabszolgákat sem fosztják meg a törvényesen örökölt javuktól! Csak a nemes szüzeknek és az ősi vallás papjainak tilos-e öröklés útján javakat szerezni? Mi jó származhatik abból, ha egyesek az állam boldogulásának szentelik testük tisztaságát és égi segítséggel támogatják a birodalom örökkévalóságát? Fegyvereiteket, hadijelvényeiteket hű ragaszkodásukkal támogatják, az egész közösség érdekében hathatós fogadalmakat tesznek, de ugyanakkor kevesebb joguk van, mint bárkinek? Hát eszerint jobb a szolgasor, amelyet rákényszerítenek az emberekre? Az államot bántjuk meg mindezzel, pedig sohasem vált javára a hálátlanság.

Senki se gondolja, hogy a vallás ügye az egyetlen gondom: az ilyenfajta sérelmek az okai minden csapásnak, ami a római népet sújtotta. Őseink törvénye szerény ellátással és méltányos kiváltságokkal tisztelte meg a Vesta-szüzeket és az istenek papjait. Épség-

ben is volt ez az állami ellátás mindaddig, amíg az elvetemedett pénzváltók gyalázatos uzsorakölcsöneikkel föl nem emésztették a Vesta-szüzek eltartására rendelt kegyes alapítványokat: ennek a gazságnak a büntetése volt az általános éhínség és a rossz termés, amely valamennyi tartomány reményeit meghazudtolta. Nem a föld volt ennek az oka, nem foghatjuk rá a szelekre, nem üszögártott a vetéseknek, nem a gaz fojtotta meg a tiszta búzát: a szentségtörés miatt ment tönkre a termés. Mert el kellett pusztulnia mindennek, amit megvontak a vallási intézményektől. S ha kell még példa erre a csapásra, s a rettenetes éhínséget bizonyára a sivár esztendőknél tulajdoníthatjuk: súlyos ok idézte elő ezt a terméketlenséget. Most aztán megint erdei bogyókkal tengetik életüket, s az inséges falusi nép megint a tölgyfák makkjára fanyalodott.

Szenvedtek-e ilyen csapást a tartományok akkor, amikor a vallás papjait az állam megbecsülte és eltartotta? Mikor rázták le a makkot emberi táplálékul, mikor szaggatták ki a füvek gyökereit, mikor hagyta cserben az inséges tartományt a másik, amelynek bő termése volt: amíg a néppel együtt a szent szüzeknek is megvolt a gabonájuk? Szívesen adták a föld termését, hiszen a papok táplálkozása inkább csak koplalás volt, mint dűskálkodás. Ugyebár nem kétséges, hogy mindig mindenkinek bőségesen jutott minden, amire most az általános inségben hiába sóvárognak.

Azt mondhatná valaki, hogy közpénzek nem szolgálhatnak idegen vallás költségeinek fedezésére. Nehogy a jószágos császárok olyan nézetet valljanak, hogy azt, amit egykor a közösből juttattak egyeseknek, a császári kincstár megvonhatja! Mert bár a közösség

egyes emberekből áll, az, ami tőle származik, ismét egyes emberek tulajdonává lesz. Mindezt ti kormányoztok, de kinek-kinek meg hagyjátok a magáét, és nagyobb súlya van nálatok az igazságnak, mint az önkényeskedésnek. Csak kérdezzétek meg bőkezű-magatokat, vajon még mindig állami tulajdonnak kell-e minősíteni mindazt, amit már másoknak adományoztatok? Azok a javak, amelyeket egyszer már a város céljaira adományoztak, többé nem az adományozók tulajdonai, és ami eredetileg jótétemény volt, idővel és gyakorlatilag köteleességgé válik.

Oktalan félelemmel próbálja tehát isteni lelketeket megriasztani az, aki azt állítja, hogy további juttatásra volnátok kötelezve akkor, ha nem vállalnátok ti magatok is ezt a gyűlöletes jogcsonkítást. Válgék javára Kegyelemsségeiteknek minden vallásfelekezett hallgatólagos támogatása, főleg pedig azoké, amelyek valaha elődeiteket segítették. Védjenek benneteket, mi pedig maradjunk hívei. Vallásunknak azt a szabadságát óhajtjuk, amely felségtek isteni atyjának a trónját megtartotta, és amely ennek a szerencsés császárnak törvényes örököseit biztosított!

Most csillagos égi palotájából szemléli ez az isteni férfiú a papok könnyeit, és arra gondol: bizonyára őt vádolják az ősi hagyomány megsértésével, holott ő mindig hűségesen megtartotta. Isteni testvéretek kedvéért tegyétek jóvá téves intézkedését: feleddessétek el azt a tettét, hiszen nem tudta, hogy a szenátus ellenzi elhatározását. Hiszen ma már bizonyos: azért nem bocsátották eléje a küldöttséget, hogy ne juthasson tudomására a közösség véleménye. A közelmúlt idők jó hírének tartoztok azzal, hogy habozás nélkül hatálytalaníttjátok azt, ami valóban nem az uralkodó cselekedete volt.

(*Symm. rel. 3.*)

Mivel Symmachus, a nagyméltóságú városkormányzó, Kegyelmességedhez beadvánnyal fordult, hogy visszaállítsák azt az oltárt, amelyet Róma város tanácssterméből eltávolítottak, te pedig, császárom — ámbár zsenge éveid virágjában kezdted az uralkodást, de erős hited révén edzett harcos vagy — a pogányok kéréseit nem helyeselted: én mihelyt tudomást szereztem az ügyről, azonnal előterjesztést tettem neked. Ebben összefoglaltam ugyan, amit szükségesnek vélttem előadni, mégis azt kértem, hogy küldjétek meg nekem Symmachus beadványának egy példányát...

A város nagyméltóságú kormányzója három — szerinte igen fontos tételt terjesztett tehát elő beadványában: hogy Róma állítólag visszaköveteli régi vallási szertartásait; hogy papjainak és a Vesta-szüzeknek meg kell adni a kiváltságaikat; és hogy az éhínség a papi kiváltságok megvonásának a következménye.

Az első részben Róma siralmas könnyekkel panaszkodik, és visszaköveteli az ősi vallás szertartásait. Azt mondja, hogy „ezek a szertartások úszték vissza Hannibált a falaktól, a gallokat a Capitoliumról”. Nos, mikor az ősi vallás hatalmát hirdeti, elárulja erőtlenségét. Hannibál tehát hosszú ideig tipor-ta lábbal a római vallást, és hiába harcoltatt ellene az istenek, mégis a város faláig hatolt előre győzelmesen. Miért tűrték az ostromot azok, akikért isteneik fegyverei küzdöttek?

Minek is beszéljek a gallokról, akik titokban megrohanták a Capitoliumot, s a gyenge

római őrség nem tudta volna feltartóztatni őket, ha egy liba ijedt gágogása el nem árulja az ellenséget? Hát ilyen védői vannak a római templomoknak! Hol volt akkor Jupiter? Vagy talán a liba gágogásában szólalt meg?...

Hallgasson el tehát ez a gyűlölködő panaszkodás a római nép nevében: Róma nem ezzel bírta meg őket. Más szavakkal fordul hozzájuk: „Miért mocskoltok be engem naponta ártatlan állatok hiába kiontott vérével? Nem az állatok belső részei szerzik meg a győzelem dicsőségét, hanem a harcosok ereje. Más módszerrel hajtottam én uraim alá a világot...”

Azt mondja Symmachus: „Egy úton nem lehet eljutni ily nagy titokhoz.” Azt, amit ti nem ismertek, mi isten igéjéből megtanultuk. És azt, amiről ti sejtések alapján kérdezősködtek, mi isten bölcsességéből és igazságából tudjuk. Felfogástok tehát nem egyezik a mienkkel. Ti az uralkodóktól kérték békét isteneiteknek, mi pedig Krisztustól esdünk békét uralkodóinknak. Ti a kezetek munkáit imádjátok, mi úgy gondoljuk, hogy bűn istennek tartani bármit, amit kézzel csinálnak. Isten nem akarja, hogy kövekben tiszteljék. De az ilyesmiket még a ti bölcselőitek is kigúnyolták.

Azt mondja továbbá: „De vissza kell állítani az ősi oltárokat az istenszobrok mellé, s a templomok ékességeit.” Követeljük vissza mindezt attól, aki osztályosa babonáságuknak: keresztény uralkodó csak Krisztus

oltárát tanulta meg tisztelni. Miért akarják hát tiszta kezeit és hívő ajkait arra kényszeríteni, hogy az ő istentelenségüket támogassák? Pogány uralkodó talán emelt oltárt Krisztusnak? Mikor visszakövetelik az ősi hagyományokat, ezzel a példaadásukkal arra figyelmeztetnek bennünket, hogy mily nagy tisztelettel tartoznak a keresztény uralkodók annak a vallásnak, amelyet követnek, ha már a pogányok mindennel elhalmozták a maguk babonás vallását...

Azt mondja: „Élvezzék a Vesta-szüzek továbbra is kiváltságaikat.” Csak hadd mondogassák ezt, hiszen nekik hihetetlen, hogy a szüzesség ingyenes is lehet; csak kényszerítések ki anyagi előnyökkel, ha nem bíznak az erény erejében. De ugyan hány szüzet sikerült összetoborozniuk efféle kecsegtető előnyök ígérgetésével? Alig hét leányt kényszerítenek be Vesta-szűznek! Ime, mindössze ennyit csábított oda a szalagos fejdísz, a ragyogó biborruha, a pompás gyaloghintó, a körülötte rajzó rengeteg szolgáló, a sok páratlan kiváltság és roppant anyagi előny, és végül az, hogy csak meghatározott időre fogadnak szüzességet...

De fölemlegeti, hogy senki sem nyúlt semmihez, amit az egyháznak adományoztak vagy hagyományoztak. Mondják ezt el annak is,¹ aki elhurcolta a templomok kincseit: pedig ez keresztényekkel történt. Ha pogányokkal esett volna meg, mindent vissza kellene szolgáltatni, csak hogy jogtalanság ne történjék. Hát csak most hánytorgatják

¹ Julianus császár (361–363).

fel az igazságot, csak most követelnek méltányosságot? Hol voltak ezzel a véleményükkel akkor, amikor a keresztényeket minden vagyonukból kiforgatták, s aztán még a legvégét is irigyelték tőlük, amit sohasem tagadtak meg a halottaktól sem, sőt még a temetés végtisztességét is megakadályozták.

Azonban senki sem tiltotta meg, hogy a pogány templomok adományokat, a jós-papok pedig örökségeket ne fogadjanak el; csak birtokaikat kobozták el, mivel nem vallási célokra használták fel azt, amit a vallás jogán védelmeztek. Akik ebben a mi példánkra hivatkoznak, mért nem követik példánkat a kötelességteljesítésben is? Az egyháznak nincs más birtoka, csak a hite. Ez kamatozik neki, ez terem. Az egyház birtoka az, amit a szegényekre költ. Számolják meg csak, hány foglyot váltottak ki a pogány templomok, mennyi ételmet juttattak a szegényeknek, hány száműzöttnek a megélhetését biztosították! Tehát csak a birtokaikat vették el, nem pedig a jogaikat...

Hátra van az utolsó és legsúlyosabb érv, császárok: az, hogy kötelességtek-e visznózní azt a segítséget, amelyet állítólag élveztetek, mert Symmachus ezt mondja: „Védjenek titeket, mi pedig maradjunk híveik.” Ez az, hívő fejedelmek, amit nem tűrhetünk: mivel szemünkre veti, hogy a ti nevetekben könyörögnek isteneikhez, valójában pedig a ti megbízásokat nélkül szörnyű istentelenséget követnek el, amennyiben türelmességteket egyetértésnek minősítik. Csak tartsák meg maguknak a védelmezőiket, s azok védjék meg a saját hiveiket, ha tudják. Mert ha azoknak sem tudnak segíte-

ni, akik tisztelik őket, hogyan védelmezhetnének titeket, akik nem vagytok tisztelőik?

Ha a régi vallásban kedve telt Rómának, miért hódolt idegen vallásoknak? Nem beszéltek arról, hogy drága márvány borítja már a pusztá földet, és az egykori pásztor-kunyhók helyén hivalkodó aranypaloták ragyognak. De hogy pontosan arra feleljek, amit panasznak: hát az elfoglalt városok istensobralt, a legyőzött isteneket és az idegen vallási szertartásokat átvették, holott más babonaságnak hódolnak? Hogyan lehetséges, hogy Cybele az Almo vizében mossa meg szekérét? Hogyan kerültek ide frígiai jós-papok vagy az ellenséges Karthágónak a rómaiak szemében mindig gyűlöletes istenségei? Vagy az, akit az afrikaiak „Mennyei Szűznek”, a perzsák Mithrasnak, legtöbben pedig Venusnak tisztelnek: akiknek csak a neve más-más, istenségük egy és ugyanaz? Így hitték istennek Victoriát is, a győzelmet, bár az csak ajándék, nem felsőbb hatalom; jutalom, nem uralom; harcosok fegyvere szerzi meg, nem a vallás ereje. Hát olyan nagy istennő az, amit erős hadsereg megszerezhet magának, vagy amit a harctéri siker ajándékozik?

Azt kéri, hogy Victoria oltárát állítsuk fel Róma város tanácsházában, vagyis ott, ahol több a keresztény szenátor. Minden templomban vannak oltárok, van oltár a győzelmek templomában is. Mivel a számban lelik gyönyörűségüket, mindenütt mutatnak be áldozatokat. Mi más ez, ha nem hitünk megcsúfolása, hogy éppen ezen az egy oltáron követelnek áldozatot? Tűrhető-e, hogy a pogány áldozatot mutasson be keresztény ember jelenlétében? Azt mondja, hogy nyel-

jék csak a füstöt akarata ellenére is szemükkel, a fuvalaszót fülükkel, a hamut torukukkal, a tömjént orrukkal, és bármennyire intóznak tőle, hadd szikrázzon arcukba a mi áldozatunk tüze. Hát nem elég neki a sok közfürdő, a töméntelen csarnok, a rengeteg tér, amely mind tele van istenszobrokkal? Hát még ebben a közös gyülekezésben sem leszünk egyenlő helyzetben? Hogy a szenátus keresztény részét kötelezzék az imádságaik szavai, a vallásos esküvések? Ha ezt tagadja, kiderül hazugsága; ha belenyugszik, elismeri a szentségtörést.

„Hol fogunk esküt tenni a ti törvényeitek-re és hol mondjuk el az eskümintát?” — kérdezi Symmachus. Hát összefér törvényes felfogásokkal pogány szertartások közben szedni össze a szavazatokat és venni ki az esküt? Most már nemcsak a jelenlevők, hanem a kívülállók hitét is döngeti, sőt — ami még felháborítóbb — a ti hiteteket is, császárok, mert a ti parancsotok egyúttal kényszer is. A boldog emlékezetű Constantius, bár még nem volt beavatva a szent hit titkaiba, úgy érezte, hogy már az is megferőzteti, ha látja ezt az oltárt. Eltávolíttatta, s nem engedte meg, hogy visszahelyezzék...

Bár engem személy szerint nem gáncsolnak, megfeleltem a gáncsoskodóknak; mert az volt a cél, hogy megcáfoljam Symmachus beadványát, nem pedig az, hogy részletesen ismertessem babonaságukat. Téged azonban, császárom, éppen az ő beadványuk tegyen óvatossabbá. Mert amikor a régebbi uralkodókról azt mesélte, hogy a korábbiak ápolták apáink szertartásait, az újabbak pedig nem tiltották el, és ezt is hozzáfűzte: „Ha a régiek vallásossága nem szolgálhat bizonyíté-

kul, szolgáljon akkor a legutóbbiak türelmes-sége" — akkor nyilván tudomásodra adta, mivel tartozol hitednek, hogy ne hódolj meg a pogány szertartásnak, és mivel tartozol kegyelednek, hogy ne változtasd meg testvéred rendelkezéseit. Mert a saját érdekükben azoknak a fejedelemeeknek a türelmességét hirdeti, akik a pogányoknak a szertartásait keresztény létükre sem tiltották be: mennyivel inkább meg kell adnod testvéred emlékének, hogy semmit se változtass rendelkezésein, hiszen még azt is el kellene hallgatnod, ha történetesen nem helyeselnéd.

Most pedig cselekedjél úgy, ahogyan belátásod szerint hited és testvéri szereteted parancsolja.

(*Ambr. ep. XVII 1; 3; 4—5; 7—8; 10—11; 15—16; 18; 22; 30—32; 39.*)

A KISBIRTOK PUSZTULÁSA

Azt mondják, hogy akik az egyik dologban igazságtalanok, a másikon mérsékeltek és igazságosak, és az egyik dologban tanúsított hitványságukat a másikon tanúsított tisztességgel egyenlítik ki. Mint ahogy például az új adókievetések terhével a szegényeket nyomorítják ugyan, de új kedvezmények nyújtásával könnyítenek rajtuk; az új adókkal leginkább a kisembereket sújtják, az új könnyítésekkel viszont leginkább őket támogatják. Bizony, mindkét esetben méltánytalanság történik. Mert mint ahogy a szegények a megterhelésben elsők, éppúgy utolsók a könnyítésben.

Mert ha egyszer — mint ahogy nemrégiben történt — a legfőbb hatóságok úgy gondolják, hogy segítséget kellene nyújtani a

bajba jutott városoknak, vagy valahol csökkeneni kellene az adószolgáltatásokat, a gazdagok az összességnek adott kedvezményt mindenestül maguknak kaparintják meg. Ki gondol akkor a szegényekre? Ki szólítja oda a kisembereket és a nélkülözőket, hogy részesüljenek ők is a jótéteményben? Ki engedi meg, hogy az, aki mindig első a teher hordozásában, akárcsak utolsónak is kaphasson kedvezményt? De minek is beszéljek többet? A szegényeket egyáltalán nem is minősítik adófizető polgároknak, csak akkor, amikor rogyásig megterhelik őket: de ha kedvezményeken kell osztozkodni, máris kívül esnek az adófizető polgárok körén.

És még azt gondoljuk, hogy nem szolgálunk rá az isteni büntetés szigorúságára, amikor mi a szegényeket mindig így büntetjük? Vagy azt hisszük, hogy amikor mi állandóan igazságtalankodunk, istennek viszont igazságosnak kell lennie hozzánk? Ugyan hol vagy kik közt tenyésznek ezek a bajok, ha nem a rómaiaknál? Kiknek a jogtalankodása fogható a mienkhez? Mert a frankok nem ismerik ezt a bűnt, a hunok mentesek az efféle aljasságoktól; nyoma sincs mindennek a vandáloknál, nyoma sincs a gótoknál. A gótok között a barbároknak olyannyira nem kell ilyenek miatt szenvedniük, hogy még a köztük élő rómaiak sem túrnék el. Így aztán az ottani rómaiak közös óhaja, hogy sohase kelljen római fennhatóság alá kerülniük. Ott a római nép egyetlen és egyhangú kívánsága az, hogy életüket a barbárok körében éhessék le. És még csodálkozunk, ha seregeink nem győzik le a gótokat, mikor még a rómaiak is szívesebben élnek velük, mint velünk? Saját testvéreink nemcsak hogy egyáltalán nem akarnak tőlük hozzánk

átszökni, hanem inkább minket hagynak itt, csak hogy hozzájuk szökhessenek.

En csodálkoznám, hogy nem minden szegény és nélkülöző adófizető teszi ugyanezt, ha nem volna okuk rá, ami miatt nem tehetik meg: éspedig az, hogy nem vihetik át cökmökjüket, viskójukat és családjukat. Mert ha a legtöbben otthagyják földeskeiket és házikójukat, csak azért, hogy meneküljenek az erőszakos végrehajtástól, hogyne akarnák magukkal vinni, ha erre lehetőség nyílne, azt, amit kénytelenek itthagyni? Így, mivel nincs erejük ahhoz, amit esetleg legszívesebben tennének, azt teszik, amihez erejük van. A hatalmasabbak védelmébe és pártfogásába adják át magukat, a gazdagok alattvalóivá szegődnek, mintegy az ő joghatóságuk és rendelkezésük alá kerülnek.

Mégsem mondanám ezt súlyos csapásnak vagy méltánytalanságnak, sőt inkább örömmel venném a hatalmasoknak ezt a tekintélyét, hogy a szegények rájuk bízzák magukat, ha ezt a védelmet ingyen adnák, és ha a kisemberek úgynevezett megvédése az úgynevezett emberiség, nem pedig a kapzsiság jegyében történne. Az a nagy baj, az a keserves, hogy a szegényeket csak látszólag védelmezik, valójában kifosztják, és csak azért „védik” a szerencsétleneket, hogy „védelem” jogcímén még szerencsétlenebbekké tegyék őket. Mert mindazok, akik látszólag védelmet élveznek, szinte egész vagyonukat átadják védelmezőiknek, mielőtt azok védelmükbe veszik őket; mégpedig úgy, hogy az apák élvezik a védelmet, s ezen az áron fiaik elvesztik örökségüket. A szülők úgy biztosítják saját védelmüket, hogy koldusbotra juttatják gyermekeiket.

Miben nyilvánul meg tehát a hatalmasok támogatása és védelme? Abban, hogy sem-

mit sem juttatnak a pártfogoltjaiknak, hanem mindent csak maguknak. Mert a szülőknek oly módon juttatnak valamit ideig-óráig, hogy fiaiktól később mindent elvesznek. A hatalmasok tehát megfizettetik, mégpedig igen drágán fizettetik meg mindazt, amit nyújtanak. És ha már ezt a szót használjuk, hogy megfizettetik, vagyis: eladják, bárcsak a mindenütt szokásos módon adnák el; akkor talán maradna valami a vevőknek. Csakhogy ez egészen új fajtája az adásvételnek. Itt az eladó semmit sem ad, csak mindent kap; a vevő viszont semmit sem kap, csak mindent, de mindent elveszít. És bár szinte minden szerződés azzal jár, hogy a vevő nyer, az eladó veszít, mivel a vevő azért vásárol, hogy gyarapítsa vagyonát, az eladó pedig azért ad el, hogy csökkentse: ez az üzletkötésnek valami egészen új fajtája; az eladó vagyona növekszik, a vevőknek pedig semmijük sem marad, csak a koldusbot.

Mert tűrhetetlen és szörnyűséges állapot, józan eszű ember nemcsak nem viselheti el, de még hallani is visszariad, hogy a legtöbb földhözragadt szegény, nyomorult ember, vagyonkájából kifosztva, földesekéjéből kiforgatva, amikor már semmije sincs, mégis kénytelen adót fizetni elvesztett vagyon után. A birtok kicsúszott a lábuk alól, a fejadó nem tágít mellőlük; vagyontárgyaik már nincsenek, de az adók csak úgy záporoznak rájuk!

Ki is tudná ezt a bajt felmérni? Vagyonnukra ráteszik kezüket a betolakodók, és a szerencsétlenek a betolakodók helyett fizetik az adókat. Az apa halála után a fiúknak a joglemondás értelmében nincs földjük, mégis gyöttrik őket a földet terhelő kötelezettségekkel. Emiatt mi más következik az ilyen égbekiáltó gazságokból, mint az, hogy

akiket magánszemélyek erőszakossága for-
gatott ki vagyonukból, azok a közterhekbe
pusztulnak bele, akiknek a vagyonát pedig
rablás vitte el, azokat a végrehajtás fojtja
meg. Így történik, hogy a szóban forgó sze-
mélyek közül akárhányan — akik vagy ta-
pasztaltabbak, vagy akiket a szükség tapaszt-
altakká tett, amikor házukat és földjeiket
erőszak miatt elvesztik, hogy a végrehajtók
hajszája miatt elhagyják, mivel megtartani
nem tudják — a hatalmasok birtokait kere-
sik fel, és a gazdagok bérlőivé (colonus) vál-
nak. És amiképpen azok, akik az ellenségtől
való rettegésükben várakba húzódnak, vagy
akik szabad polgári joguk elvesztése után
kétségbeesésükben valami menedékhelyen
lapulnak meg, ugyanígy ezek is, mivel szü-
lőhelyüket és társadalmi állásukat nem tud-
ják megtartani, a hitvány bérlői sors jármá-
ba hajtják fejüket, s olyan végső inségre jut-
nak, hogy nemcsak vagyonukból, hanem pol-
gári állásukból is kicsöppennek, nemcsak in-
góságaiktól, hanem szinte önmaguktól is el-
szakadnak, magukkal együtt mindenüket el-
veszítik, és már nincs semmi tulajdonuk, és
a tetejébe a szabadságukat is elvesztik.

És ha már a kegyetlen kényszerűség ide
juttatta őket, úgy-ahogy el kellene viselniük
ezt a szörnyű sorsot, ha nem volna ennél
szörnyűbb is. Az a súlyosabb és keservesebb,
hogy ezt a bajt még borzalmasabb baj teté-
zi: mert úgy fogadják be őket, mint jövevé-
nyeket; a helybenlakás jogcímén bennszülöt-
tekké válnak, és egyszerre csak — annak a
mondabeli gonosz boszorkánynak a példájá-
ra, aki állítólag sertésekkel változtatta az em-
bereket — mindazok, akiket a gazdagok bir-
tokaira befogadtak, mintha Circe varázspo-
harából ittak volna, átváltoznak. Mert akiket
úgy fogadnak be, mint más földről jött ide-

geneket, kezdik lassanként a tulajdonuknak
tekinteni: akikről kétségtelen, hogy szabad
születésűek, egyszerre rabszolgákká változ-
nak. S még csodálkozunk, hogy a barbárok
fogságba hurcolnak bennünket, holott mi a
tulajdon honfitársainkat rabszolgákká alja-
sítjuk?

(*Salv. gub. d. V 8, 34—44, 9, 45.*)

JULIANUS TRÓNRALÉPÉSE

Ezután az uralkodó az udvari személyzet
ellen fordult, minden különbségtétel nélkül,
hogy csakugyan odatartoztak-e, vagy csak
odaszámíthatók voltak, de nem úgy járt el,
mint a bölcselő, aki az igazság kikutatására
törekszik. Dicséretet érdemelne ugyanis, ha
néhányat, akiknek komoly gondolkodásmód-
ja és erkölcsi felfogása közismert, megtartott
volna, bár ilyen kevés akadt. Természetesen
be kell vallani, hogy javarészüik csak a bú-
nök burjánzását növelte, oly mértékben,
hogy gyalázatos szenvedélyeikkel az egész
állami életet megfertőzték, és sokan többet
ártottak példájukkal, mint féktelen bűnözé-
sükkel. Egyesek ugyanis jól megszedték ma-
gukat templomrablásokkal, mindenütt és
mindenkor csak a haszon után szimatoltak,
a legnagyobb szegénységből egy ugrással a
legnagyobb gazdagságra emelkedtek, nem
tudtak mértéket tartani sem a bőkezűség-
ben, sem a rablásban, sem a költekezésben,
mert megszokták, hogy mindig a máséhoz
nyúljanak. Ebből hajtottak ki az elpuhultabb
élet csirái, az esküszegések, a becsület sem-
mibevevése, s esztelen gőgjük gyalázatos ha-
szonlenségükkel hitüket csak beszennyezte.
Közben falánkságunk egyre növekedett, és

a lakmározás gyönyörei között betölthetetlen mélységűvé tárgult. A harctéri diadalokat a dőzsölés diadalai váltották föl, általánossá lett a selyemruhák használata, fejlődött a szövőipar, s egyre nagyobb gondot fordítottak a konyhára. Pompásan épített és felszerelt házaik részére oly nagy területekre volt szükségük, hogy ha Quintius konzulnak¹ akkora szántóföldje lett volna, diktatúrája után is elvesztette volna szegénysége hírnevét.

Ezekhez a gyalázatosságokhoz még hozzájárultak a katonai fegyelmet rontó visszaélések: a katonák harci dalok helyett pajzán dalocskákat énekeltek; nem kő volt a harcos fekvőhelye, mint azelőtt, hanem tollas tábori ág; serlegük nehezebb volt kardjuknál, mert cserépedényből inni már szégyen volt; márványpalotákban kerestek szállást, holott a régi történelemben meg van írva, hogy a spártai katonát szigorúan megfenyítették, ha födél alatt merészelt tartózkodni hadbavonulás idején. Azokban az időkben a katona saját honfitársaival szemben durva és fosztogató volt, az ellenséggel szemben azonban gyáva; s mivel csak arra törekedett, hogy mások bőkezűségéből és munka nélkül vagyonot szerezzen, nagyon jól értett az aranynak és a drágaköveknek az értékeléséhez, ami merőben ellentmond a közelmúlt idők tapasztalatainak. Közismert ugyanis, hogy midőn Maximianus Caesar² alatt a perzsa király táborát kifosztották, egy katonára gyöngyökkel teli parthus zacskót talált, tudatlanságában a gyöngyöket kiszórta, s megleégedett a ragyogó bőrzacskóval.

Ugyanezekben a napokban történt, hogy

¹ Cincinnatus, i. e. 458.

² i. sz. 286—305 és 306—309.

midőn az uralkodó borbélyt hívatott, hogy megnyiratkozzék, bejött hozzá egy előkelően öltözött férfiú. Ennek láttára Julianus meghökkent: „Én nem számvevőt hívatam — mondta —, hanem borbélyt.” Azután mégis megkérdezte, mennyi a jövedeleme a mesterségéből; ez azt felelte, hogy naponta húsz adag élelem, s ugyanannyi adag takarmány az állatok részére (amit közönségesen fejadagnak neveznek); hozzá zsíros évi fizetés, nem számítva a sokféle mellékjövedelmet. Ennek hatása alatt az uralkodó elbocsátotta minden ilyen alkalmazottját — a szakácsokkal és más hasonlókkal együtt, akik hozzászórtak az efféle jövedelmekhez — mint akikre semmi szükség nincs, azzal, hogy mehetnek, ahová kedvük tartja.

Ambár Julianus gyermekéveitől kezdve különös hajlandósággal viseltetett az istenek tisztelete iránt, és amint fejlődött, egyre nagyobb lánggal hevítette ez a vágy, mégis sok mindentől félt, és — már amennyire lehetséges volt — csak a legnagyobb titokban végezte a vallási szertartásokat.

Midőn azonban észrevette, hogy félelmének okai megszűntek, és elérkezett annak az ideje, hogy szabadon teheti, amit csak akar, szint vallott, s nyíltan és határozottan elrendelte, hogy meg kell nyitni a templomokat, és az istenek tiszteletére állatokat kell az oltáron áldozni. És hogy rendelkezésének hatását erősítse, a marakodó keresztény előjárókat, pártokra szakadt híveikkel együtt, palotájába hívatta, és barátságosan figyelmeztette, hogy vessenek véget a viszálykodásoknak, s mindenki teljesen szabadon és félelem nélkül gyakorolja vallását.

Ehhez azért ragaszkodott oly határozottan, mert tapasztalásból tudta, hogy a szabadság fokozza majd viszálykodásaikat, s

így nem kell azután félnie az egységes néptől; tudta, hogy egy vadállat sem oly veszedelmes az emberekre, mint amilyen a legtöbb keresztény egymás elleni dühében. Gyakran mondogatta: „Hallgassatok meg engem, akit meghallgattak az alemannok és a frankok.” Ezzel ugyanis a néhai Marcus császárt³ akarta utánozni. Azt azonban nem vette észre, hogy a két eset egymástól merőben különbözik. Amaz ugyanis, midőn Egyiptomba átment Palesztinán, a bűzös és gyakran lázongó zsidóktól megundorodva, állítólag ilyen fájdalmas felkiáltásban tört ki: „Ó markomannok, ó kvádok, ó szarmaták, végre találtam olyanokat, akik nálatok is összeharagultak!”

(*Amm. Marc. XXII 4—5.*)

JULIANUS JELLEME

Mindenesetre olyan férfi volt, akit a hősi jellemek közé kell sorolni, mert nagyon is kitűnt ragyogó tetteivel és veleszületett fenségével. Minthogy ugyanis a bölcsek megállapítása szerint négy fő erény van: az önmérséklet, az okosság, az igazságosság és a bátorság, amelyekhez még egyéb külső jelességek is járulnak, mint: a haditudomány, a tekintély, a szerencse és a bőkezűség, mindezeket általában is, külön-külön is megfeszített buzgalommal iparkodott elsajátítani.

Először is annyira kitűnt tökéletes tisztaságával, hogy felesége halála után többé nem is gondolt szerelmi viszonyra. Szeme előtt tartotta Platón elbeszélését, amely szerint Sophoklés tragédiaköltő, midőn öreg korában

³ Marcus Aurelius, 161—180.

megkérdezték, vajon kívánja-e még a nőket, tagadó választ adott, s még hozzátette: nagyon örül, hogy megszabadult ettől a szenvedélytől, ettől a kegyetlenül dühöngő zsarnoktól.

Hogy ezt az életelvét még jobban megerősítse, gyakran idézgette a mindig szívesen olvasott Bakhülidész¹ egy mondását: ez azt állítja, hogy amint a jeles festő megadja az arcnak a szépség ragyogását, éppen úgy ékesíti a szemérmesség a magasabbra törekvő férfiú életét. Ezt a veszedelmet még ifjúságának teljes erejében is olyan gondosan el tudta kerülni, hogy még a legbelsőbb szolgálatra beosztottak sem gyanúsíthatták meg semmiféle kéjvelgessel, ami különben gyakran megtörténik.

Ezt az önmérsékletét még jobban erősítette szigorú mértékletessége az evésben és az alvásban, amihez otthon is meg házon kívül is keményen ragaszkodott. Béke idején ugyanis étkezése olyan egyszerű és szűkös volt, hogy azok, akik jól ismerték a körülményeket, csodálattal teltek el iránta, mint ha csak ismét a bölcsek igénytelenségére akarna visszatérni. Hadjáratai alatt gyakran lehetett látni, amint a katonák szokása szerint állva vette magához a kevés és silány eledelt. Miután pedig rövid alvással felüdítette a fáradalmaktól megedzett testét, fölserkent, először személyesen végigvizsgálta az őrállomások és őrségek felváltását, e zordon foglalkozás után pedig irodalmi tanulmányokba temetkezett.

És ha az éjjeli lámpák, amelyek mellett dolgozott, szavakkal is tanúskodhattak volna mellette, csakugyan bizonyosságot tehetek volna arról, hogy nagy különbség van közte és

¹ Görög lírai költő, i. e. 505—450.

más uralkodók közt, mert úgy ismerték őt, hogy annyi élvezetet sem engedett meg magának, amennyit a természeti szükség maga is megkíván.

Okosságára számtalan bizonytságot lehetne felhozni, de ezekből elég lesz csak néhányat előadni. A haditudománynak éppoly mestere volt, mint a politikának; nagyon hajlott a nyájasságra, csak annyit követelt magának, amennyit elegendőnek tartott arra, hogy se félvállról ne vegyék, se ne szemtelenkedjenek vele. Erényessége érettebb korú férfira vallott. Nagyon érdekelte mindenféle törvényszéki tárgyalás, és olykor hajthatatlan bíró volt. Az erkölcsök felügyeletében szigorú, de jóakaratú; a gazdagságot nem becsülte, minden mulandó dolgot megvetett, s végül azt szokta mondogatni: szegényletes, ha a bölcs teste révén hajhássza a dicsőséget, holott lelke van.

Hogy mi szerezte meg neki az igazságság hírnevét, arra sok adatunk van. Először is a körülmények és az emberek megítélésében nagyon szigorú volt, de kegyetlenség nélkül; azután néhány ember megbüntetésével megakadályozta a bűnözést; továbbá a kivégzéssel inkább csak fenyegetődzött, de nemigen alkalmazta. Végül nem szólván sok minden egyébről, köztudomású, hogy a nyiltan acsarkodó árulóval oly végtelenül szelíden bánt el, hogy a büntetés szigorúságát a vele született kegyességgel enyhítette.

Bátorságát bizonyítja sok-sok csatája, háborús tapasztalata, és hogy birta a rendkívüli hideget meg hőséget is. Testi munkát a közkatonától, szellemi a hadvezértől követelünk, de azért ő maga is merészen rárohant egy nekivadult ellenségre, és egy csapással le is vágta, hátráló katonáinkat pedig olykor saját testével tartóztatta fel. Amikor elpusz-

tította a dühöngő germánok országait, és Perzsia izzó homokján harcolt az első sorokban, fokozta katonái önbizalmát.

A tábori élet ismeretét sok köztudomású tény igazolja: a városoknak és erődöknek megostromlása, nagyon veszedelmes körülmények között, sokféle alakú csatarendek felállítása, táborverés egészséges és biztonságos helyen, az előőrsök és tábori őrségek tervszerű elosztása.

Tekintélye olyan megalapozott volt, hogy bár féltek tőle, egyúttal bensőségesen szerették is, mert velük együtt vett részt a veszedelmekben és fáradozásokban, és a leghevesebb csatározások közben is büntetéseket rótt ki a gyávákra. Mikor még csak Caesar volt, katonáit a vad népekkel szemben, zsold nélkül is rendben tudta tartani. Ha katonái lázongani kezdtek, elegendő volt neki azzal megfenyegetnie őket, hogy ha nem hagyják abba a lázongást, ő visszatér a magánéletbe. Végül a sok mindenből elég csak annyit tudni, hogy a gyűlésen egyszerű szavakkal elérte azt, hogy a télhez és a Rajnához szokott galliai katonaság annyi távoli vidéken át követte a forró Asszírián keresztül, egészen a méd határokig.

Szerencséje annyira feltűnő volt, mintha csak Fortunának, sorsa jóakaratú intézőjének a vállain állva győzte volna le diadalmas rohamokkal a mérhetetlen nehézségeket. Mióta a nyugati végekről eltávozott, élete fogytáig minden nép békében élt, mintha csak valami földi isten-jogar babonázta volna meg őket.

Bőkezűségére nagyon sok hiteles bizonyíték van: ezek közé tartozik az, hogy csak könnyű adókat vetett ki, elengedte a koronázási ajándékokat, és az idők folyamán felzsaporodott adósságokat; a kincstárnak ma-

vereségeket szenvedtek, olykor egész csapatok estek fogságba; városok elpusztultak, erődítményeket elfoglaltak vagy szétromboltak; a tartományok a súlyos szolgáltatásokban teljesen kimerültek, a perzsák gyakran valóra váltották fenyegetéseiket, s Bithyniáig és a Propontis partjáig mindent hatalmukba kerítették.

Galliában, ahol egyik háború a másikat követte, a germánok előzőnlőtték a mi területünket, s már-már áttörtek az Alpokon, hogy elpusztítsák Italiát; a sok kimondhatatlan szenvedés után a lakosságra keserűség, sőt rémület várt, mert ugyan fájdalmas volt az elmúlt eseményekre visszaemlékezni, de még szomorúbb várni az eljövendő csapásokat. És ez a fiatal ember, akit Caesar címmel küldtek a nyugati végekre, a királyokat mint nemtelen rabszolgákat hajtotta maga előtt, és csodálatos gyorsasággal majdnem mindent rendbehozott. Hogy Keleten is hasonló buzgalommal rendet teremtsen, megtámadta a perzsákat, és bizonyára onnan is diadallal és kitüntetéssel tért volna vissza, ha terveit és hőstetteit támogatta volna az isteni végzet.

S ámbár tapasztalásból tudjuk, hogy az emberek mennyire meggondolatlanul rohannak vesztükbe, hogy a legyőzöttek sokszor ismét háborút kezdenek, s hogy a hajótöröttek újból tengerre szállnak, s újból olyan viszontagságok közé keverednek, amelyeknek súlya alatt már nagyon sokszor összeroskadtak; mégis akadnak, akik megrójják ezt az uralkodót, hogy mivel mindenütt győzött, újabb győzelmekre vágyakozott.

(Amm. Marc. XXV 4.)

Miután a sok külső esemény kényszerítő hatása alatt nagyon is sokáig eltértem a Város ügyeitől, most visszatérek ezeknek a folytatására, és kezdem Olybrius nagyon békés és szelíd kormányzóságával. Ez sohasem tért el az emberiség követelményeitől, és nagyon gondosan ügyelt arra, hogy semmiféle tettét vagy kijelentését se találhassák túl keménynek. Nagyon szigorúan büntette a rágalmozásokat; a kincstári nyereszkesedésnek, ahol csak tehette, gátat vetett; tökéletes bírói pártatlansággal ítélkezett az igazak és a bűnözők ügyeiben, s elnézően bánt az alattvalókkal.

De mindezen jótulajdonságokra egy olyan hiba vetett árnyékot, amely a közre nézve ugyan nem volt ártalmas, de az ilyen magas hatósági személyen mégis foltot hagyott, és pedig az, hogy majdnem egész szabad idejét szórakozással töltötte, a színházi előadásokat és a szerelmi kalandokat élvezte, bár tiltott és erkölcstelen dolgokat nem követett el.

Utána az Antiochiából származó szintén mulató Ampelius kormányozta a Várost. Ez először udvarmester volt, majd két ízben császári helytartó, végül jó hosszú idő után elnyerte a kormányzói méltóságot; egyébként a népszerűség megszerzésében nagyon ügyes, olykor azonban mégis rideg és elhatározásaiban nem eléggé állhatatos. Korlátozhatta volna ugyan, ha csak kis mértékben is, a dőzsölést és a korhelykedést, ha nem hajlott volna annyira az engedékenységre, de ezzel eljátszotta maradandó jó hírnevét. Elrendelte ugyanis, hogy a borméréseket reggeli tíz óra előtt nem szabad kinyitni, hogy közpolgárnak borhoz vizet melegíteni sem szabad; hogy a kocsmárosok a nap meghatá-

rozott órája előtt sült húst nem szolgálhatnak fel; és hogy rendes ember ne egyék a nyílt utcán.

Az ilyen és még botrányosabb dolgok a folytonos engedékenység következtében olyan mérhetetlenül elharapódtak, hogy a krétai Epimenidész sem tudta volna egyedül megtisztítani Rómát, ha — mint a mondában — visszatérhetett volna hozzánk az alvilágból; a gyógyíthatatlan erkölcsi romlás annyira hatalmába kerítette a többi embert.

Mint már néhányszor alkalmyszerűen megtettem, először a nemességnek, azután a köznépnek a hibáit fogom előadni, az előforduló eseményeket pedig rövid kitérésben foglalom össze.

Egyesek híres előnevük miatt tartják magukat kiválónak, és rendkívül büszkélkednek avval, hogy a nevük Reburus¹ vagy Flabunius, vagy Pagonius, vagy Gereon, vagy Dalius, Tarracius, Perrasius, vagy hogy más ilyen jól csengő ősi névvel büszkélkedhetnek. Mások selyemruhákban pompáznak, és mint ha csak a temetőbe vinnék őket, vagy — hogy ne használjak ilyen baljóslatú hasonlatot — mintha egy hadsereg utócsapatában volnának, lármázó rabszolgacsapat kíséri őket. Ha ilyenek, mindegyik ötven szolga kíséretében, belépnek a fürdő előcsarnokába, fenyegetően kiabálnak: „Hol vannak a mieink!” De ha hirtelenében azt hallják, hogy megjelent egy ismeretlen szajha vagy egy kisvárosi közönséges ringyó, vagy egy testével kereskedő kivénhedt lotyó, versengve szaladnak össze, simogatni kezdik a jövevényt, és izléstelen hízlegéssel annyira magasztalják, mint a parthusok Semiramist vagy az egyiptomiak Cleopatrá, vagy Karia lakói Ar-

¹ Tréfás nevek.

temisiát, vagy a palmyrabeliek Zenobiát. És ezt olyanok engedik meg maguknak, akiknek ősei között erkölcsrendészeti megrovást kapott az a szenátor, aki leányának jelenlétében meg merte csókolni a feleségét, mert ezt még akkor illetlen dolognak tartották.

Némelyikük, ha valaki a keblére akarja szorítani és ilyen módon üdvözölni, a csók elől megdühödt bika módjára félrehajtja a fejét, s a hízlegőknek csak a térdét vagy a kezét nyújtja csókra, abban a meggyőződésben, hogy azoknak ez is elegendő a boldogságra; az idegen iránt pedig véleményük szerint bőségesen eleget tesznek az udvariasság minden követelményének — még ha bizonyos tekintetben le is vannak kötelezve neki —, ha megkérdezik: miféle meleg fürdőt vagy gyógyvizet használ, vagy kinek a házában szállt meg.

Es ezek a tekintélyes emberek, akik a maguk elképzelése szerint kellőképpen becsülik az érdemeket, ha olyan hirdetésről hallanak, hogy valahonnan versenylovak és hajtók érkeznek, gyorsan odarohannak, nézelődnek és kérdezősködni, olyan áhitattal, amilyennel őseik Castort és Polluxot nézték, midőn azok jelentették azt a régi győzelmet² és ujjongó örömmre gyújtották az egész Várost.

Házaikat fecsegő naplopók látogatják, akik a gazdagabbak minden egyes szavára a legválogatottabb hódoló szölamok közben tapsolnak, és a vígjátékok elősdiijeinek tréfás hízlegésű utánzózzák. Amint ugyanis azok hízlegve magasztalják a hetvenkedő hadfiakat, és a városok megostromlását, csatákat és az ellenség ezreinek a megsemmisítését tulajdonítják nekik, mint régi hősök vetélytársainak, ezek is úgy csodálják az emeleti osz-

² i. e. 496 (Regillus-tó).

loposorokat, a színpompás márványburkolatú falakat, s ezeket az előkelő férfiakat isteneket megillető magasztalással dicsőítik.

A lakomákon olykor még mérleget is hoztatnak be, hogy a feltálat halak, szárnyasok és pelék értékét a súly szerint állapítsák meg; ezeknek a nagyságát a jelenlevők nem kis unalmára újra meg újra magasztalva emlegetik, hogy ilyen még nem volt, különösen pedig mikor ezeknek a följegyzésére ott áll vagy harminc titkár, tolltokkal, írótablával, úgyhogy már éppen csak a tanító hiányzik.

Némelyek úgy irtóznak a tudományoktól, mint a méregtől, de annál nagyobb buzgalommal olvassák Juvenalist és Marius Maximust³; ezeken kívül azonban semmiféle más könyvet nem vennének a kezükbe mérhetetlen renyheségükben; hogy miért, gyöngérettellemmel én föl nem érem.

Fényes állásukhoz és származásukhoz képest azonban sok mindenfélét kellene olvasniok. Hiszen ők is hallották, hogy Sokrates, midőn halálra ítélték, és már börtönbe is vették, egy zenészt, aki nagyon szépen tudta előadni Stesichorus egyik dalát, arra kért, hogy tanítsa meg őt is erre, amíg még ideje van rá; s amidőn a zenész azt kérdezte, hogy ugyan mit használhat ez már neki, hiszen másnap úgyis meghal, ezt válaszolta: „Hogy ennyivel is többet tudjak, s úgy távozzam az életből.”

A vétségek elbírálásánál csak kevesen tudják helyesen alkalmazni a szigorúságot. Ha például a rabszolgájuk kellenél később hozza a meleg vizet, mindjárt háromszáz vesszőcsapással bünteti; ha azonban előre megfontolt szándékkal embert öl, és minden-

ki a bűnös megbüntetését követeli, gazdája csak felkiált: „Ugyan mit várhatunk az ilyen semmirekellő félbolondtól? De ha valamelyik még egyszer ilyesmit merészel elkövetni, az ugyan megjárja!”

Az udvariasság elengedhetetlen követelménye ezeknél, hogy az idegen, akit vendégségbe hívtak, ki ne mentse magát; inkább gyilkolja meg akár a vendéglátó testvérét; de egy szenátor, ha elmarad valaki, akit érett megfontolás után végre meghívott asztalához, ezt éppoly súlyos csapásnak tartja, mint valami nagy anyagi veszteséget.

Egyesek, ha hosszabb utat tettek meg birtokaik megtekintése végett, vagy hogy hajtvadászaton vegyenek részt, azt hiszik, hogy túltettek Nagy Sándor vagy Caesar hadjáratain; vagy ha az Avernus-tótól tarkára festett csónakon áteveznek Puteoliba, különösen, ha nagy hőségben merészkedtek erre, úgy érzik, mintha az aranygyapjúért mentek volna el. És ha esetleg az aranyozott legyezők között legyek telepedtek le a selyemfüggönyökre, vagy a napernyő hasadékaán át egy kis rapsugár tört be, panaszzra fakadnak, hogy ők nem a cimmeriusok⁴ földjén születtek.

Mikor meg kijönnek Silvanus fürdőjéből vagy Mammaea gyógyforrásából, mihelyt kilépett valamelyikük a vízből, s megtörülközött a legfinomabb törülközővel, előszedi a ruhaprésből mindenféle színekben csillogó ruháit, és gondosan megvizsgálja valamennyit; ugyanis annyit hoz magával, hogy tizenegy embernek is elegendő volna; végre kiválogat néhányat, fölveszi, föl húzza ujjaira gyűrűit, amelyeket átadott a szolgának, hogy

³ Juvenalis, satíráiról, 47—127; Marius Maximus, az i. sz. 223. évben konzul, császáreléletrajzokat írt.

⁴ Mondai nép.

a nedvesség meg ne ártson nekik, majd ki-mért léptekkel távozik.

Néhányan nem szeretik a „szerencsejátékos” elnevezést, jobban tetszik nekik a „kockajátékos” név, pedig a kettő közt csak annyi a különbség, mint a tolvaj és a rabló között. Azt azonban el kell ismerni, hogy bár Rómában a barátságok eléggé langyosak, a szerencsejátékosoké szorosabb, mintha csak dicsőséges és verejtékes munka hozta volna létre, és a túlzott ragaszkodás szilárd köteléke tartja őket össze. Az ilyen társaságok tagjai annyira egyetértők, hogy Quintilius-testvéreknek⁵ lehetne őket tartani. Ezért lehetünk szemtanúi, hogy egy-egy alacsony rangú ember, aki azonban érti a kockajáték minden csínját-bínját, mintha csak Porcius Cato⁶ volna, aki a praetorválasztáson minden várakozása és reménysege ellenére megbukott, erőltetett komolysággal és szomorú arccal jár-ke, mert valamilyen ünnepélyes lakomán vagy összejövetelen egy konzulviselt vendéget eléje ültettek.

Némelyek gazdag emberekre vadásznak, öregekre vagy fiatalokra, gyermektelenekre vagy nőtlenekre, de olyanokra is, akiknek van feleségük és gyermekük — mert ebben a tekintetben semmi különbséget sem tesznek, és bámulatos szélhámoskodással rá akarják venni őket végrendelétük megszerkesztésére. Mihelyt azonban megtették végső intézkedéseiket, és vagyonukat azokra hagyták, akiknek a kívánságára végrendelkeztek, hamarosan meghalnak, mintha a végzet csak a végrendelet aláírására várt volna...

Más, aki csak közepes állásban van, fenn-

hordja az orrát, régi ismerőseire is félvállról néz; szinte azt hihetné az ember, hogy Marcus Marcellus, aki most tért vissza Syracusae elfoglalása után.

Közülük sokan nem hisznek az égi hatalmakban, de azért ki nem lépnek az ajtón, s óvatosságból nem étkeznek és nem fürödnek addig, amíg a leggondosabban utána nem néztek a naptárban, hogy például milyen a Mercurius állása, vagy hogy a hold égi pályáján a Rák-csillagzat hányadik fokán megy keresztül.

Van olyan, aki ha észreveszi, hogy hitelezője már szigorúbban követeli az adósság megfizetését, valamelyik versenykocsishoz menekül, aki minden aljasságra kapható, s megbízza, hogy az illetőt méregkeverés vádjával fenyegetse meg; ebből az csak az adóslevél visszaadása, és még tetemes költség megfizetése árán szabadul. Ehhez hozzájárul még az, hogy azt, aki kényszerből adósságot vállalt, mint igazi adóst bezáratja és csak az adósság elismerése után bocsátja szabadon.

Máshol az asszony, a régi közmondás szerint, éjjel-nappal veri a vasat, hogy rávegye férjét a végrendelkezésre, viszont a férj is állandóan szorongatja feleségét, hogy ugyanazt tegye. Erre mindkét fél jogtudósokkal tárgyal, egyik a hálószobában, a másik, az ő versenytársa, az ebédülőben, de teljesen ellentétes céllal. Ezek után jönnek a jelmagyarázók, akik, szintén ellentétes céllal, az áldozati állatok belső részeiből jósolnak, és egyik részen bőkezűn ígéretik a magas hivatalokat és gazdag asszonyoknak az elhalálozását, a másik részen pedig már-már a férfiek temetésénél tartanak, és figyelmükbe ajánlják az asszonyoknak, hogy meg kell tenni a szükséges előkészületeket... Mint

⁵ A két Quintilius-testvér egyszerre volt konzul i. sz. 151-ben; szoros testvéri barátságban éltek.

⁶ Allamférfi, i. e. 95—46.

Tullius⁷ mondja: „Ezeknek a világon csak az a jó, amiből hasznuk van: barátaikból éppúgy, mint állataikból azt szeretik legjobban, amelyikből a legnagyobb hasznot remélik.”

Ha ezek az emberek kölcsön után járnak, olyan kicsinyesek, mint a vígjátékokban a Miconok és Lachések, de ha visszafizetésre szólítják fel őket, kihúzzák magukat és oly felfuvalkodottak, mintha a Hercules-fi Kresphontest és Temenust látnánk magunk előtt.

Most térjünk át a dologkerülő és henyé népre. Itt is vannak ékes nevekkel dicsekedő emberek, akár ha némelyiknek cipője sincs; ilyenek a Cimessorok⁸, Statariusok, Semicupák, Serapinusok, és Cicimbricus, Gluturinus és Trulla, továbbá Lucanicus, Pordaca és Salsula és még számtalan sok más.

Ezek egész életüket borozásban, kockajátékokban, bordélyházakban, mulatságokban és látványosságok szemlélésében töltik. Ezeknek a Circus Maximus a templomuk, az otthonuk, a gyűléshelyük és vágyaik netovábbja. Ott nyüzsögnek a piacokon, a keresztutakon, utcákon és egyéb gyülekezőhelyeken, csoportokba verődnek, vitatkoznak, perlekednek egymással, miközben az egyik ennek, a másik annak az igazát vitatja.

Köztük olyanok, akik már szinte a csömörrig kiélték magukat, s hosszú tapasztalatuknál fogva tekintélyesebbek, Janusra és Eponára esküdöznek, hogy hamarosan összeomlik az állam, ha a következő versenyen nem az tör ki először a rajtvonalból, s ha a lazán tartott ostorhegyessel nem az kerüli meg a célt, akiért éppen ő rajong.

És ahol a léhaság bomlasztó ereje ekkora, természetesen, ha a lóversenyek várva várt nap-

jának hajnalán, mikor a nap még föl sem kelt, egymás hegyén-hátán rohannak, olyan gyorsasággal, hogy még magukat a versenykocsisokat is megelőzik; csak a verseny eredménye izgatja őket, egyre-másra fogadalmakat tesznek, és nagyon sokan az éjszakát is átvirrasztják nyugtalanságukban.

Ha innen átmennek egy ócska színelőadásra, a színészek jutalma a kifütyülés, ha le nem pénzelték előbb a csöcseléket. Ha pedig elmarad egyszer az ilyen lárma, a taurisi nép példájára utálatos és ostoba szavakkal azt kiabálják, hogy ki kellene kergetni minden idegent a városból, pedig mindig azoknak a segítségével támogatta és tartotta fenn őket. Szöges ellentétben van mindez annak a régi népnek hajlamaival és akaratával, amelynek sok tréfás és kedélyes megjegyzését őrizte meg a történelem.

Most azonban kitalálták, hogyha zajosabb tapsot akarnak, minden látványosságnál az utójáték bohócának, az állatviadornak, a versenykocsisnak, mindenféle színésznek, a magas és alacsonyabb rendű tisztviselőknek, sőt még az asszonyoknak is odakiáltják a fizetett tapsolókkal: „Tanulhatna tőled!” De hogy annak mit kellene megtanulnia, senki sem tudná megmondani.

A legtöbben, akiknek a has az istenük, mihelyt megszimatolják a konyhaszagot, és hallják az asszonyok éles hangját, az éhségtől rikácsoló pávák módjára már kakaskorékoláskor ott tipegnek lábujjhegyen a paloták előcsarnokában és rágják a körmüket, amíg el nem készül az ebéd. Mások alaposan szemügyre veszik az undorító nyers húst, miközben fő, úgyszólván azt hihetné az ember: Démokritosz vizsgálja tanítványaival a felboncolt állatok belső részeit, és előadást

⁷ Cicero.

⁸ Tréfás nevek.

tart arról, hogy az utókor milyen módon gyógyíthatja meg majd a belső betegségeket.

(Amm. Marc. XXVIII 4.)

A HUNOK

A hunok népe, amelyről a régi forrásokból csak keveset tudunk, a Maeotis-mocsáron túl, a Jeges-tenger felé lakik és elképzelhetetlenül vad.

Minthogy gyermekeik arcát mindjárt születésük után karddal mélyen behasogatják, hogy a szőrzet kinövését a maga idején a sebhelyek ráncai meggátolják, szakálltalanul, dísztelenül öregszenek meg. Mindnyájan tagbaszakadt, erős testalkatú, vastag nyakú, borzalmas és félelmetes alakú emberek, úgyhogy kétlábú állatoknak lehetne őket mondani, vagy olyan durván kifaragott tuskóknak, amilyeneket a hídfőknél szoktak alkalmazni.

Akármilyen visszataszító a külsejük, mégiscsak emberek; de oly bárdolatlanok, hogy sem tűzre, sem izletes ételekre nincs szükségük, hanem vad növények gyökereivel és mindenféle állat félig nyers húásával táplálkoznak, és ezt a lovuk hátán a combjuk alatt kissé megmelegítik.

Házaik nincsenek, sőt kerülnek a házakat, mintha az emberi forgalmon kívül eső sírboltok volnának. Bekóborolják a hegyeket és erdőket, és már kiskoruktól fogva megszokják egyaránt elviselni a hideget, az éhséget és a szomszóságot. Idegen földön csak végszükségben mennek fedél alá, mert úgy érzik, hogy fedél alatt nincsenek biztonságban.

Ruháik vászonból készülnek vagy mezei egerek összevarrt bőréből, és nincs nekik külön házi és külön kimenő ruhájuk. Ha egy-

szer magukra vettek egy ilyen piszkos színű gúnyát, csak akkor teszik le, vagy váltják, ha az állandó koptatástól már rongyokban szakad le róluk.

Fejüket kerek kucsmával fedik, szőrös lábszáraikat kecskebőrökkel védik; lábbelijük nem kaptafán készül, s emiatt nehézkes a járásuk. Éppen ezért gyalogos harcra nemigen alkalmasak, ellenben a kitartó, de csúf külsejű lovaikhoz mintha csak odanóttek volna; ezeket gyakran, midőn megszokott dolgukat végzik, nők módjára ülik meg. Ennek a népnek minden embere éjjel-nappal így él, ad és vesz, eszik és iszik, és az állat keskeny nyakára hajol, és mélyen alszik, sőt mindenfélét összeálmodik.

Ha komoly ügyekről tanácskoznak, akkor is mindnyájan ebben az öltözetben mennek a tárgyalásra. Nem hajtja őket semmiféle királyi szigorúság, meg vannak elégedve a törzsfők rögtönzött hadvezetésével, és minden akadályon keresztül rontanak.

Ha olykor felingerlik őket, harcra kelnek, és ék alakú rendben félelmetes harci kiáltással indulnak a csatába. Minthogy könnyen és fürgén mozognak, tervszerűleg hirtelen szétszornak, és rendezetlen tömegben futnak ide-oda, és szörnyű vérengzést okoznak. Rendkívüli gyorsaságuk miatt észre sem lehet venni, hogy már a sáncot ostromolják, vagy az ellenséges tábornokot fosztogatják.

Bíztást az elképzelhető legkeményebb harcosoknak lehetne őket mondani, már azért is, mert a távolból dárdákkal kezdik a csatát; ezeknek a hegyére csodálatos ügyességgel élesre fent csont van illesztve; aztán rohamra indulnak, s magukkal mit sem törődve, karddal harcolnak; az ellenséget, ha ki akarja védeni a kardcsapásokat, a kiröpített pályával úgy gúzsba kötik, hogy megpányváz-

suk után sem lovon, sem gyalog nem tudnak már harcolni.

Náluk senki sem szánt, senki sem fogja meg az eke szarvát. Állandó lakóhely nélkül, otthon, törvény vagy meghatározott életmód nélkül menekülők módjára barangolnak szekereiken; ezek a lakásaik; asszonyaik itt szövik nekik ronda ruháikat, itt közösülnek férjükkel, itt szülik és nevelik gyermekeiket a seirdülő korig. Arra a kérdésre, hogy hol született, náluk senki sem tud felelni, mert egyik helyen megfogamzott, valahol megszabba megszületett, és még távolabb nevelkedett.

Fegyverszünet esetén megbízhatatlanok, állhatatlanok, s ha új reménység csillan fel, rögtön fickándozni kezdenek, és mindent alárendelnek féktelen dühüknek. Oktalan állatok módjára fogalmuk sincs arról, mi erkölcsös és mi erkölcstelen; beszédjük kétértelmű és homályos; nincs bennük semmiféle vallásos tisztelet vagy babonás félelem; szertelenül vágyódnak az aranyra; oly állhatatlanok és hirtelen haragúak, hogy gyakran ugyanazon a napon minden ok nélkül elpártolnak szövetségeseiktől, majd meg minden engesztelés nélkül kibékülnek velük.

Ezt a gyorsan mozgó és fékezhetetlen emberfajtát idegen országok fosztogatásának izzó vágya hevítette és szomszédainak kirablása és legyilkolása után eljutott az alánokhoz, akik majdnem mindenben olyanok, mint a hunok.

(Amm. Marc. XXXI 2.)

RENDELET AZ ÁRDRÁGÍTÓK ELLEN

A közérdek, valamint Róma nagysága és méltósága megkívánja, hogy államunk szerencsés helyzetét — amelynek halhatatlan isteneink és győzelmes háborúink jóvoltából örvendeztünk — most, mikor az egész földkerekség elcsöndesedett, és a legboldogabb nyugalom ölen pihen, hűségesen elhalmozzuk és ékesítsük annak a békének áldásaival is, amelyet izzadságos munkával küzdöttünk ki, hogy így mi — akik az isteni hatalmak jóságos kegyelméből a múltak miatt érzett felháborodásunkban a barbár népek rabló betöréseinek az illető nemzetek tönkreverésével vetettünk véget — az örökre megingathatatlan békét a törvényesség megdönthetetlen bástyaival vegyük körül. Mert ha azt a szenvedélyt, amellyel féktelenül tombol a nyereszkesedés — és ez fittyet hány az emberiségnek, és nemcsak évenként, hónaponként vagy naponként, hanem úgyszólván óránként vagy éppen minden pillanatban csak a maga gyarapodását és gazdagodását hajszolja —, ha tehát ezt bizonyos józan megfontolás megzabolázná, vagy ha a közérdek közömbösen tűrhetné ezt a féktelen tombolást, amelytől azonban napról napra csak szörnyűbb sebeket kénytelen elszenvedni: talán még maradt volna lehetőség az eltitkolására és az elhallgatására, mivel akkor ezt az átkozott szörnyűséget és nyomorúságos állapotot enyhítené az egyhangú elnézés.

De mivel ennek a fékevesztett őrjöngésnek csak egy a vágya, hogy semmibe vegye az általános ínséget, és mivel az elharapódzó és rohamosan terjedő nyereszkesedésnek mintegy szent parancsa a megátalkodott és telhetetlen emberek szemében az, hogy az egész lakosság rendszeres kizsebelésétől csak kény-

szerből, nem pedig jószántukból álljanak el, és mivel tovább nem hunyhatnak szemet azok, akiket a kimondhatatlan inség rávezetett az elképzelhetetlen elszegényedés felismerésére: úgy illik, hogy az egész emberiségre kiterjedő atyai gondoskodásunk révén mindezekben érvényesüljön az igazságosság döntő szava; hogy azt, amit az emberiség — bár mindenki oly régóta remélte — magától nem tudott megadni, az egész társadalom szenvedéseinek enyhítésére a mi gondoskodásunk orvosszerei biztosítsák.

És ennek a bajnak a gyógyításával — mint már a közvélemény is felismeri, és maguk a kétségbevonhatatlan tények hangosan bizonyítják — majdnem elkéstünk, mert sokáig fontolgattuk a tennivalókat, vagy nem alkalmaztuk egyelőre a megfelelő orvosszereket, abban a reményben, hogy a legsúlyosabb büntetésekre vetemedett emberek maguktól is igyekeznek megjavulni — amint ezt a természetes becsületérzés alapján elvárhattuk volna —, sokkal jobbnak találjuk, ha az efféle túrhetetlen uzsora-bűncselekményeket kivonjuk a rendes bírságok hatásköréből, éppen azoknak a jellemtelensége és elvetemültsége miatt, akik napról napra jobban elaljasodnak, és holmi lelki vaksággal megverve társadalomellenes bűntényekre vetemednek, ellenségei az egyes embereknek és a közösségnek, és a leggyalázatosabb embertelenség súlyos vádjá nehezedik rájuk. Most tehát olyan intézkedésekhez folyamodunk, amelyeket a kényszerítő körülmények már régen megköveteltek volna — még akkor is, ha sokan kifogásolják —, mégpedig azért, hogy a bajok orvoslása céljából foganatosított közbelépésünket elkésztetnek vagy fölöslegesen ne minősítsék, vagy félvállról ne vegyék és fitymálják azok a gyalázatos emberek, akik

megéreztek ugyan, hogy annyi éven át tartó hallgatásunk voltaképpen intés a mérsékletre, mégsem voltak hajlandók megfogadni. Mert kinek a gondolkodása tompult el annyira, ki vetkezett ki annyira az emberiségéből, aki ne tudná, vagy ne érezné, hogy akár a kereskedelmi forgalomban, akár a vásáros piacain naponta gazdát cserélő árucikkek árait úgy fölverték, hogy ennek az eszeveszett árdrágításnak most már sem az árucikkek bősége, sem több év gazdag termése nem bír gátat vetni? Úgyannyira, hogy azok az egyének, akik ezzel a piszkos mesterséggel foglalkoznak, kétségtelenül mindig csak nyugtalankodnak, s az égitestek mozgásából is szeretnék kilesni a szeleket és az időjárást, és megátalkodottságukban legszívesebben még azt se túrnák, hogy a jövő évi termés biztosítására égi esők öntözzék a termékeny szántóföldeket, mivel a maguk károsodásának vélik, ha az időjárás jóvoltából bő termés ígérkezik.

Tartományaink lakosai! Az emberiségnek mindenkire kötelező törvényei parancsolják, hogy véget vessünk azok telhetetlenségének, akiknek mindig csak egy a gondjuk: az, hogy az isteni jótéteményeken is nyereszkedjenek, megnyirbálják mindazt, ami a közjólét biztosítására bőségesen rendelkezésre áll, inséges esztendőekben viszont a vetőmagból és a kiskereskedelmi cikkekből minél többet harácsoljanak; akik oly mérhetetlen vagyonokkal rendelkeznek, hogy akár egész népeket is bőségesen elláthatnának, mégis csak a nyereséget hajszolják, és uzsorakamatok behajtásán jár az eszük.

Meg kell most már magyaráznunk azokat az okokat, amelyek szükségképpen arra készítettek bennünket, hogy végét szakítsuk sokáig halogatott türelmünknek, hogy így —

bár nehéz dolog a világszerte dühöngő nyereszkeskedést érvekkel vagy akár intézkedésekkel leleplezni — mégis jobban megértsek orvosszernek szánt rendelkezésünk igazságosságát, ha ezeket a kíméletlenül garázdálkodó egyéneket bizonyos minősítéssel, sőt megbélyegzéssel arra kényszerítjük, hogy felismerjék, mily aljas ösztönök fűtik lelküket.

Ki ne tudná, hogy a közjólétet aláaknázó elvetemültség zsarolási szándékkal mindenütt útjába akad seregeinknek, amerre csak valamennyiünk közös boldogulása érdekében vonulnak; nemcsak a falvakban vagy a városokban, hanem bárhol; és az árucikkek árát nem a négyszeresére vagy nyolcszorosára veri fel, hanem annyira, hogy az ármegállapításnak és magának a ténynek a nevét emberi nyelven ki sem lehet fejezni? Vagy hogy néha a katonák külön jutalmának és zsoldjának összege, csak egyetlen tárgy megvásárlására elegendő? Továbbá, hogy az egész földkerekségnek seregeink ellátására szánt hozzájárulása ezeknek a fosztogatóknak aljas nyereségére megy? Hogy tehát katonáink nyilván ezeknek a zsarolóknak a kezében halmozak fel megtakarított zsoldjukat és végkielégítésüket, hogy az államnak ezek a fosztogatói mindennap annyit rabolhassanak, amennyit éppen akarnak?

A fentebbiekben felsoroltak alapján, mivel már maga az emberiség követelte, joggal és méltán határoztunk úgy, hogy megszabjuk, nem az árucikkek árát — mert azt nem is lehetne helyesen megállapítani, hiszen egyes tartományoknak bő volt a termés, és ezek boldogan dicsekedhetnek a kíváncsok olcsósággal és a kivételes bőséggel —, hanem az árak felső határát, hogyha történetesen drágaság ütné fel a fejét valahol — mentsenek meg az istenek az ilyen csapástól! —, akkor

az árdragítást, amelyet a szinte határtalan térségeken nem lehetett megfékezni, most rendeletünk megállítsa, és törvényes intézkedéssel megzabolázza.

Elrendeljük tehát, hogy azokat az árakat, amelyeket az alább következő rövid jegyzék feltüntet, egész birodalmunkban gondos figyelemmel tartsák meg, hogy mindenki megértse: ezeknek a túllépése tilos! Persze ott, ahol nyilvánvaló árubőség van, hadd érvenyesüljön az áldott olcsóság, hiszen épp ez a célunk, a fentebb említett nyereszkeskedés megfékezésével. Az eladással és vétellel foglalkozó kereskedők pedig, akik rendszeresen járják a kikötőket és az idegen tartományokat, a jövőben egyetértőleg mérsékeljék magukat; és mivel maguk is jól tudják, hogy a drágulás miatt megszabott árakat tilos emelni, eladáskor úgy vegyék számba mind a helyet, mint a szállítást, mind az egész ügyletet, hogy világosan kitűnjék: a közvetítő kereskedők sehol sem drágítják az árakat.

Mivel pedig ősünk kétségtelenül azzal a szándékkal alkották törvényeiket, hogy a megszabott büntetés majd elijeszti a bűnösöket — nagyon ritka eset, hogy az emberi természet önként hajlamos a jóra, s viszont az elrettentés mindig csálhatatlan szabályozója a polgári kötelességteljesítésnek — elrendeljük, hogy aki ezt a rendelkezésünket vakmerően megszegi, halállal bűnhődjék. És ezt a rendeletet senki se tartsa kíméletlennek, mivel mindenkinek módjában áll elkerülni a büntetést, ha mértéket tart. Azonban halálbüntetéssel kell sújtani azt is, aki nyereségvágyból, a rendelet megszegésével, bűntársává szegődik az árdragítónak. Ugyanezt a bűnszelekményt követi el az is, aki ezek után arra vetemedik, hogy elrejtje a birtokában levő élelmiszereket és közszükségleti cikke-

ket; de még ebben az esetben is súlyosabban bűnhődjék az, aki inséget idéz elő, mint az, aki megsérti ezeket a rendelkezéseket.

Minden hűséges alattvalónkat felhívjuk tehát, hogy rendeletünket a közjólét érdekében készséges engedelmességgel és illő hódolattal tartsa tiszteltben, különös tekintettel arra, hogy ez a rendelkezés nem csupán egyes városok, népek vagy tartományok, hanem az egész világ érdekeit szolgálja. Hadd derüljön ki, hogy ennek a vesztére tör az a néhány ember, akinek a nyereszkeskedését sem az eltelt hosszú idő, sem a rengeteg vagyon, amit összeharácsolt, nem enyhítette és nem elégitet-
te ki.

(*Diocl. edict. I—II.*)

RÓMA PUSZTULÁSA

1

Nincsen olyan hosszan tartó dolog, amiben bizhatnánk, és ha akár az esztendőket beláthatatlan sorát éltük is meg, mit sem használna, ha esetleg nem szereltük fel magunkat a jó cselekedetek útravalójával, mert ezek mindig a jövőt, sőt az örökkévalóságot tartják szem előtt és nem szorúlnak semmiféle korlátok közé. Igaz a mondás: minden elmúlik, ami keletkezett, és ami fejlődik, ki is öregszik. Vagy az a másik: nincs olyan mű vagy alkotás, amit a kor tönkre ne tenne, el ne emésztene.

Ki hinné, hogy Róma, amely az egész földrekség fölött aratott győzelmekre épült, most egyszerre megdőlni, és népének nemcsak anyja lesz, hanem sírja is; hogy a haldan uralkodó Város keleti, egyiptomi, afrikai

partjait rabszolgáknak és szolgálóknak a sokasága népesíti be; hogy a szent Bethlehem valaha mindenféle kincsben dúskáló előkelőségeket, férfiakat és nőket fogad be koldusokként? Mivel pedig nem lehetünk segítségükre, legalább együtt gyászolunk velük, könnyeinket egyesítjük könnyeikkel, és miközben szent munkálkodásunk terhe ránk súlyosodik, és nem nézhetjük jajveszékélés nélkül az ide özönlő sokaságot, Ezékiel prófétához írott magyarázatainkat és egyáltalán majdnem minden tudós foglalkozásunkat felbeszakítottuk, és a szentírás ígéit tettekre akarjuk váltani, s nem mondani óhajtunk szent dolgokat, hanem cselekedni.

(*Hieron. Ezech. III 79—80.*)

2

Míg Jeruzsálemben ez történik, nyugatról rettenetes hír érkezik: ostromolják Rómát, a polgárok életét arannyal váltják meg, s miután kifosztották őket, újból bekerítik, hogy vagyonuk után életüket is elveszítsék. Elcsuklik a hangom, és miközben ezt tollba mondom, zokogásba fullad szavam. Elfoglalják a Várost, amely az egész világot magába foglalta: sőt mielőtt fegyverrel bevénnek, éhen pusztul; csak nagyon kevesen maradnak, akiket foglyul lehetett ejteni. Istentelen ételekre vetemedtek dühödt éhségükben, és az emberek egymás húsát marangolták; még az anya se irgalmaz csecsemő gyermekének, és visszaveszi testébe azt, aki nem sokkal előbb szakadt ki testéből. „Éjjel csett el Moáb, éjjel omlottak össze falai... Isten, pogányok szállták meg örökségedet, megfertőzték szentséges templomodat. Romhalmazzá

tették Jeruzsálemet; odavetették szolgálid holttestét eddelül az ég madarainak, szentjeid húsát a föld vadjainak. Kiöntötték vérüket Jeruzsálem körül, akárcsak a vizet, és nem akadt, aki eltemette volna őket.”

... „Ki tudná elmondani azt a gyászos pusztulást, ami ezen az éjszakán végbement? Vagy ki tudná kellőképpen megsiratni azt a sok fájdalmat? Az ősi város, amely annyi esztendőn át uralkodott, most romokban hever. Az utcákon és a házakban szanaszét ott hever a rengeteg temetetlen holttest... és mindenütt csak halál és halál...”

Ebben az óriási zűrzavarban a véreskezű, győztes behatolt Marcella házába is. „Hadd mondjam el azt, amit hallottam”, sőt hadd beszéljem el mindazt, amit szent férfiak láttak, akik szemtanúk voltak, és akiknek előadása szerint a legnagyobb veszélyben is ott voltál mellette.¹ Azt mondják, hogy rettenthetetlen arccal fogadta a benyomuló katonákat: mikor aranyat követeltek tőle, hitvány ruhájával hazudtolta meg azt, hogy elásta volna drágaságait, de azt mégsem valotta be, hogy önként fogadott szegénységet. Mondják, hogy mikor husángokkal és korbácsokkal verték, nem érezte a kínzást; leborult a lábuk elé, és könnyeivel elérte, hogy téged el ne hurcoljanak tőle: nehogy az ifjú leánynak kelljen elszenvednie azt, amitől az idős nő már nem félhetett. Krisztus meglágyította a kemény szíveket, és a véres kardok között megmutatkozhatott a könyörület. És mikor a barbárok őt is, téged is Pál apostol bazilikájához vittek, hogy meg-

¹ A levél címzettje, Principia apáca, az özvegy Marcella mellett; ez az egykor dúsgazdag özvegyasszony kolostoron kívüli apácaéletet élt Rómában.

mutassák nektek vagy a menekvést², vagy sirotoakat, a beszámolók szerint olyan örömet vett erőt rajta, hogy hálát adott istennek, mert téged érintetlenül megőrzött számára, továbbá, hogy nem a fogság tette szegénnyé, hanem már előbb is szegény volt; azután, hogy nem volt meg neki a mindennapi kenyere, de Krisztussal eltelve nem érezte az éhséget; szóval és tettel bizonyította: „Mezitlen jöttem ki anyám méhéből, és mezítlen térek oda vissza. Az úr adta s az úr elvette, legyen áldott az úr neve.”

(Hieron. ep. 127.)

3

Szörnyűség! A földkerekség összeomlik, de bennünk a bűnök nem omlanak össze. A nagyhirű várost, a római birodalom fővárosát egyetlen tűzvész elemésztette. Nincs tartomány, amely ne volna tele római menekültekkel! Hajdani szentegyházak elhamvadtak, és mi mégiscsak a kapzsiságra gondolunk. Úgy élünk, mintha másnap meg akarnánk halni, de úgy építkezünk, mintha mindörökké élnénk ezen a világon. Aranytól csillognak a falak, aranytól a mennyezetek, aranytól az oszlopfők; ugyanakkor ajtónk előtt Krisztus, szegény ember képében, mezítelenül éhen hal.

(Hieron. ep. 128.)

² Alarik parancsa értelmében Pál bazilikája menedékhely volt.

Orestes fővezér a hadsereg élére állt, kivonult Rómából, hogy az ellenség ellen induljon; megérkezett Ravennába, és ott-tartózkodása alatt fiát, Augustulust, császárrá tette. Nepos, amint erről értesült, Dalmáciába menekült, és ott trónfosztottan meghalt.

Miután Orestes a fiát, Augustulust, Ravennában a császári trónra emelte, a rugius-törzsből való Odoaker, a torcilingusok királya, scirus, herulus és egyéb törzsekből toborzott segédcsapataival elfoglalta Itáliát, megölette Orestest, fiát, Augustulust megfosztotta a tróntól, és mindössze azzal büntette, hogy a campaniai Lucillus-kastélyba száműzte.

Így a nyugatrómai birodalom, amelynek első császára Octavianus Augustus volt a Város alapításának 709. évében, ezzel az Augustulusszal elpusztult, az addigi császárok uralkodásának ötszázhusz éve után. Ezen túl a gótok királyai uralkodtak Rómán és Itálián.

(Jord Get. 241—243.)

Vége

Augustus önéletrajza (Res gestae divi Augusti) egy gazdag élet eredményeinek egyszerű és kezesetlen összefoglalása. Egyetlen későbbi írásmű sem hirdeti ily megragadó erővel a köztársaság romjain felépített római császárság jelentőségét. Ezt a beszámolót életéről és államférfiúi működéséről bronzbetűkkel megörökítette ma is meglevő római mauzóleumán, de szövege nem itt maradt meg, hanem az ókori Ancyra (ma Ankara) Augustus-templomának pillérein, mégpedig latin és görög nyelven; 1555-ben fedezték fel, s azóta a tudományban Monumentum Ancyranum a neve. (Rövidítése idézésünkben: Mon. Anc.)

Velleius Paterculus (szül. i. é. 35) római történelme (historia Romana) kissé bőbeszédű és modoros, sokszor sallangos és patetikus, de ha Tiberiusnak ez a lovassági tábornoka bizonyos tekintetben udvari történetírónak nevezhető is, megvan az az érdeme, hogy mindig érdekes és mindig kellőképpen kidomborítja a nagy egyéniségeket. Történelmi művének második könyve i. e. 150-től i. sz. 30-ig tárgyalja az eseményeket: ebből közöljük a sorsdöntő actiumi csata (i. e. 31) leírását és Tiberius egyéniségének kissé hízelgő jellemzését. (Röv. id. Vell. Pat.)

Flavius Josephus (kb. 38—110) zsidó rabbi, hadvezér és történetíró; Vespasianus, Titus és Domitianus császár pártfogoltja, a római—zsidó együttműködés híve. Görög nyelven írt szá-

mos műve közül legfontosabbak: a zsidó háború (66—73) története, önéletrajza és főképpen a zsidók története (*Judaiké archaologia: antiquitates Judaicae*). Ebből az utóbbiból való a könyvünkben közölt szemelvény. (Röv. id. Jos. ant.)

Caius Suetonius Tranquillus (kb. 60—130) Hadrianus császár kabinetfőnöke, megírta az első tízenkét császár életrajzát (*de vita Caesarum*), Caesartól Domitianusig. Rengeteg adatot szeshordott ezekben; használt hivatalos iratokat, császári följegyzéseket, leveleket, anekdotákat, gúnyiratokat, minden kritika nélkül. A hagyományt és a pletykát éppen úgy felhasználta, mint az értékes adatokat; de sem a történelem, sem a történelmi egyéniségek életét nem összefüggésükben és fejlődésükben ábrázolta, hanem apró adatok mozaikszerű összeállításában. Ennek a felemás műnek legfőbb érdeme a rengeteg adat, de ebből szigorú kritikával mindig ki kell selejtezni a pletykát és az anekdotát; és megvan az az érdeme, hogy az érdekes mendemondákat is egyszerű és vonzó előadásban találja, úgyhogy ma is kitűnően szórakoztató olvasmány. (Röv. id. Suet.)

Cornelius Tacitus (55—120), a legkiválóbb római történetíró. Rendkívül művelt, stoikus érzelmű arisztokrata; elfogadja a császárságot, de gyűlöli a zsarnokságot; ezért hallgatott Domitianus alatt. Utána 97-ben konzul, és mikor a jó császárok jóvoltából Róma föllélegzett, Tacitus is sorra kiadta irodalmi műveit. Ezek közül máig is utolérhetetlen mesterművei a történetírásnak az *Évkönyvek* (*annales*), *Róma története Augustus halálától Nerőig* és a *Történelem* (*historiae*), *Róma története Nerőtől Domitianusig*; ez utóbbiból azonban csak a 69—70. évek története maradt ránk. E művek nagyszabású korképekben ábrázolják a császárság első száza-

dának viharos és tragikus eseményeit, drámai előadásban, mély lélekismerettel, tömör, egyéni, patetikus stílusban, megdöbbenő és lenyűgöző írói művészettel s mindig érezhető, bár mindig féken tartott emberi szenvedéllyel. A könyvünkbe fölvetett részletek a tacitusi írásművészet csúcspontját jelentik, írói és történetírói szempontból egyaránt. (Röv. id. Tac. ann. és Tac. hist.)

A *Historia Augusta* (Császártörténet) tulajdonképpen Suetonius műveinek folytatása: a római császárok életrajzai Hadrianustól Numerianusig (284). A gyűjtemény a IV. századból való és több szerző műve. A könyvünkben közölt Hadrianus-életrajzrészlet szerzője Aelius Spartianus, a Marcus Aurelius-életrajz szerzője Julius Capitolinus. A *Historia Augusta* az isten-császárság korának jellegzetes terméke: csupa felületesség, hazugság, anekdota, pletyka, de egyúttal csupa érdekesség. És ebben nincs különbség a gyűjtemény szerzői között. (Röv. id. Spart. Hadr. és Jul. Cap. Marc. Aur.)

Caius Plinius Secundus (23—79) római államférfi, császári tartományi helytartó, majd a misenumi hadihajóraj parancsnoka. A Vezúv kitörésekor mentési munkálatok és tudományos megfigyelések közben halt meg. Nagyszabású gyűjteményes természettudományi művében (*naturalis historia*) az ókori természetrajz, földrajz, csillagászat, művelődéstörténet, művésztörténet, irodalom és társadalomismeret ezernyi értékes adatát jegyezte föl. (Röv. id. Plin. n. h.)

Caius Plinius Caecilius Secundus (61—113), a 100. évben konzul, 112-ben a kisázsiai Bithynia helytartója, Traianus császár barátja, az idősebb Plinius unokaöccse és fogadott fia. Irodalmi értékű leveleiben mindig érdekesen, elevenen és

változtatatosan számol be kora politikai, társadalmi és irodalmi életéről, eseményeiről és egyéniségeiről. Leveleinek gyűjteményét (247 levél) ő maga adta ki. Ezek a finom és választékos stílusú írásművek nemcsak az egykorú közönségnek voltak kedvelt olvasmányai, hanem maig sem veszítették el vonzóerejüket, főleg mint forrásértékű tudósítások egy művelt kortárs és tehetséges író tollából. (Röv. id. Plin. ep.)

Petronius Arbiter egyike az ókori közélet és irodalom legérdekesebb, legszínesebb egyéniségeinek. Nero császár főudvarmestere; ő is, mint annyi más előkelő és vagyonos nagyúr, összeküvés gyanújába keveredett, s a császár öngyilkosságra kényszerítette. Tacitus komor és megrázó tudósításban örököltette meg halálát és egyéniségét. *Petronius* töredékesen fennmaradt művében (*Satiricon*) hatalmas, regényes-szatirikus körképet fest kora társadalmáról: a megtollasodott gazdagról, kisiparos barátairól, a léha kalandorokról, a felelőtlen hatóságokról, a tehetségtelen költőkről s az erkölcsi züllésről, sőt csipkelődéseiből és csúfolkodásaiból bőven kijut az ügyvédeknek, az íróknak, a nőknek s magának Nerónak is. Művének legnagyobb összefüggő része: *Trimalchio lakomája*, művésziesen keveri a verset és a prózát, az irodalmi és népi nyelvet, és ízesen ad elő anekdotákat, népi történeteket, babonás hiedelmeket és novellákat. (Röv. id. Petr. sat.)

Apuleius (kb. 120—180), afrikai filozófus és ügyvéd. Egyéb művei mellett nagy jelentőségű regénye a *Metamorphoses* (Átváltozások), amely *Aranyszamár* címen a világ irodalmának egyik legnagyobb értéke. A regény tárgya a számárrá változott ember kalandos története, de *Apuleius* ezt a vázat az ókori novellisztika java alkotásával gazdagította. Ilyen *Amor* és *Psyché* meséje,

ilyen a beiktatott számos vidám, tragikus vagy csintalan elbeszélés: ezek közül sokat feldolgozott Boccaccio is. Ilyen a könyvünkben közölt szemelvény (*A kikapós molnárné*) — ez a mulatságos és jellemző társadalomrajz — tulajdonképpen három novella művészi egybefonása.

Nazarius, korának kiváló szónoka, aki 321-ben dicsőítő beszédet tartott Constantinusra (Röv. id. Naz. paneg. Const.) és az a névtelen szónok (Röv. id. Incerti paneg. Const.), aki ugyancsak Constantinust magasztalta ünnepi beszédében, annak a műfajnak a művelője, amely az isten-császárság korában vált divattá, s úgyszólván kötelező divattá Rómában; ez a műfaj a panegyricus, az ünnepi dicsőítő beszéd, amelynek célja valamely évfordulón vagy más alkalommal, nyilvános ünnepségen egekig magasztalni a császárt, sallangos szólamokkal, az istenuralkodó bölcsességének, győzelmeinek, erényeinek és egyéniségének legtöbbször hazug, bőbeszédű, áradozó, túlzó, s mindig fárasztó és szinte éme lyítő dicsőítésével. Tizenkét ilyen császár-panegyricus maradt ránk; az első 100-ban hagzott el, az utolsó 389-ben. Ez a tizenkét, javarészt sílány írásmű jellemző emléke a kornak, a hízelgésnek, a talpnyalásnak, a tollukat bérbe adó hivatasos szónokok elaljasodásának.

Quintus Aurelius Symmachus (345—402), a 391. év konzulja, korának ünnepelt szónoka és levéltírója, az ősi római államvallás, a történelmi hagyományok, a birodalmat fenntartó régi római szellem újraérvényesülésének és diadalra juttatásának utolsó lelkes harcosa. Levelei közül kiválnak az úgynevezett relatiók (előterjesztések), amelyeket mint Róma kormányzója 384—385-ben intézett II. Valentinianus császárhoz. Ezek közül a 3. relatio történelmi nevezetessé-gű írásmű: ebben arra kéri a császárt, hogy ál-

littassa fel újra a szenátus üléstermében a Victoria-oltárt, amely ebben a teremben Augustus óta jelképes védőszelleme a birodalomnak, egyúttal pedig adja vissza az ősi államvallás papjainak és templomainak a Gratianus császár rendeletével (382) megvont állami javadalmozásokat. Ez a kissé szónokias, sailangos és patetikus, de mindvégig mély meggyőződéstől fűtött, izzó és szenvedélyes hangú előterjesztés a birodalmat fenntartó ősi római államvallás utolsó, fájdalmas jajkiáltása. (Röv. id. Symm. rel.)

Aurelius Ambrosius (Szent Ambrus, 340—397), mediolanumi római helytartó, majd ugyanott püspök, rendkívül termékeny és nagy hatású keresztény egyházi író. Szentírás-magyarázatai, erkölcsi és dogmatikai tárgyú értekezései, himnuszai és szentbeszédei mellett nagy jelentőségűek levelei, amelyeknek kortörténeti vonatkozásai forrásértékűek. A kötetünkben közölt 18. levél Symmachus 3. relatiójával száll vitába; két kiváló műveltségű római író történelmi párviadala ez, amelyben az új, teokratikus államhatalom szenvedélyes és kíméletlenül harcias védelmezője, Ambrosius kerekedik felül. (Röv. id. Ambr. ep.)

Gaius, a híres római jogász (140—180 közt) *Institutiones* (Római polgári jog) című könyvéből vett szemelvényünk jellemzően mutatja, milyen volt a rómaiak hivatalos felfogása az úr és a szolga viszonyáról. A rideg jogász felfogás ez, szemben Seneca humanista és kissé érzelmes állásfoglalásával, abban a levelében, amelyet könyvünkben is közöltünk. (Röv. id. Gai. inst.)

Lucius Junius Moderatus Columella időszámításunk első századának közepén kiadott mezőgazdasági szakkönyvében (*de re rustica*) értékes adatokat hagyott ránk a nagybirtok nyomása

alatt sínylődő colonusokról: kisbérlelőkről és kisparasztokról. (Röv. id. Colum. r. r.)

Ugyancsak a nagybirtokos gazdálkodás sorvasztó hatásáról és a colonusok szüntelen nyugtalankodásáról és lázadozásáról tudósít *Salvianus* massiliai pap (440—470) *De gubernatione Dei* (Isten kormányzásáról) című munkája. Ez a könyv nagyszerű korképet rajzol a IV. századi római birodalom mélyre süllyedt társadalmáról és a diadalmasan előretörő, fiatal és erős barbar népek tiszta életéről s erkölcséről. A könyvünkben közölt részlet mintha csak az idősebb Pliniusnak, a természettudósnak híres mondását igazolná: *Latifundia perdidere Italiam* — a nagybirtok ásta meg Itália sirját. (Röv. id. Salv. gub. d.)

Ammianus Marcellinus (kb. 332—400), római tábornok; számos hadjáratban részt vett, főképp Julianus császár oldalán. Kiváló történetíró, pontos és tárgyilagos. Történelmében (*rerum gestarum libri*) megírta mintegy három évszázad (96—378) történetét, de művéből csak a 14—31. könyv, a 353—378. terjedő kor története maradt ránk. (Röv. id. Amm. Marc.)

Caius Aurelius Valerius Diocletianus császár nem volt író, de a pénzromlás megakadályozása érdekében az ádrágítók ellen kiadott rendelete, s főképpen ennek könyvünkben is közölt bevezetése, sok történelmi műnél fontosabb és értékesebb kortörténeti okmány. Nem rajta múlt, hanem a nála hatalmasabb gazdasági és politikai erőkn, hogy okos és erélyes rendelete nem tudta megakadályozni a korhadó birodalom összeomlását. (Röv. id. Diocl. ed.)

Ennek a tragikus összeomlásnak néhány megőrző jelenetét írja le *Sophronius Eusebius Hie-*

ronymus (Szent Jeromos, 348—420), egyházi író, bibliafordító, akinek óriási arányú irodalmi hagyatékából (szentírásmagyarázatok, krónikák, irodalomtörténet, barát-legendák) kiemelkedik kortörténeti értékű, nagy terjedelmű levelezése. A könyvünkben — két levélből és Ezechiél-kommentárjából — közölt részletek hitelesen mutatják, milyen hatása volt az „örök város” kegyetlen feldúlásának a Rómától távol élő egyházatyára, környezetére és általában a római társadalomra. (Röv. id. Hier. ep. és Hier. Ezech.)

Iordanes gót királyi jegyző és történetíró 551-ben írta római történelmét (*Romana*), és ugyanakkor kivonatolta Cassiodorusnak, az 514. év konzuljának gót történelmét, amely azóta elvesztett. Iordanes kivonata (*Getica*) szűkszavú és színtelen; mivel Róma nem hazája, közömbösen számol be a nyugatrómai birodalom bukásáról: de szenvtelen és rideg szavai mögött is megérzi a mai olvasó a nagy világtörténelmi fordulat egész tragikumát. (Röv. id. Iord. Get.)

Révay József

A császári Róma második kiadását tartja kezében az olvasó. 1957-ben jelent meg, s akkor úttörő jelentőségű volt. Időközben a szemelvények írói közül a legjelentősebbek — így Tacitus, Suetonius munkái — sorra megjelentek, korszerű fordításban. 1957-ben azonban — eltekintve a Világirodalmi Antológia egyetemi tankönyvül szolgáló és jószívrivel olvashatatlan első kötetétől — alig voltak római írók műveiből korszerű fordítások, és ha léteztek is, az egykori kiadásokat már sehol sem lehetett megszerezni.

A kis könyv ötszáz év történetét íveli át: ilyen hatalmas időt ekkora kötet a maga folyamatosságában természetesen nem mutat be. Ízléséhez és elveihez híven a kötet válogatója és szerkesztője, Révay József arra törekedett, hogy a császárkori Róma drámai fordulatait láttassa, méghozzá úgy, ahogyan a kortársak átélték azokat. A szerkesztő az antológia dramaturgja: az egymás után sorakozó szemelvények vitáznak egymással, szenvedélyesen cáfolják egymást. Augustus — propagandisztikus céllal írott, fenségesen tárgyilagos önéletrajzát Tacitus epés Augustus-elemzése követi, a fiatal Caligula népszerűségének leírására a császár szörnyetteinek lajstroma felel. Symmachus, Róma IV. századi kormányzója, az ősi vallás védelmét kéri Valentinianus császártól, Milánó helytartója, a későbbi Szent Ambrus püspök a pogány emlékek eltüntetését követeli. Hieronymus

Ezékiel próféta megrázó szavaival siratja a fenyegetett Rómát, Jordanes, gót királyi jegyző az idegen szenvtelenségével regisztrálja az évezredek birodalom széthullását.

Az idők változása nyomot hagy a mindennapi életben is: Traianus császár nem engedélyezi, hogy Nicomedia lakói a várost pusztító tűzvész után tűzoltóságot szervezzenek, mert mindenfajta egyesülés, bármi volt is a célja, politikai szövetséggé alakulhat. Persze a kisémberek hétköznapijai a békés korszakokban alig különböznek egymástól: a lakomán részeket civakodnak, a kéjsóvár szerelmes csellel teszi magáévá a megkívánt aszszonyt, a babonás rabszolgák távoli hazájukból hozott mesékkal ijesztgetik szomszédait. A császárkori Rómában felvirágzó novellairódalom ebből a forgatagos, színes életből meríti anyagát; az igaz történeteket viszont nemigen lehet megkülönböztetni az irodalmi elbeszélésektől, a korabeli novellairódalom legjava termékeitől. Vajon az Anubis isten képében szeretkező csalárd ifjú története valóság-e vagy vándoranekdota? Josephus Flavius a közelmúlt erkölcsbotrányaként adja elő az esetet, amelyből Boccaccio a Dekameron egyik ismert novelláját formálta.

A bevezető a legszükségesebb adatokat foglalja össze a császárkor ötszáz éves történetéről és' hanyatlónak mondott, ám csodálatos műveket termő irodalmáról. Révay József szemléletét a történettudomány néhány kérdésben túlhaladta. A Caesar életét kioltó köztársasági összeesküvők képét ma már árnyalatokban értékeljük; kétségtelen, hogy hagyományos szabadságjogokért szálltak sikorra, de ezeket a szabadságjogokat a sok évtizedes polgárháború már rég felörölte, és a köztársaság, amelyet az összeesküvők helyre

akartak állítani, nem tudta volna megoldani Róma súlyos társadalmi-gazdasági problémáit. Augustus sem egyszerűen az arisztokrácia uralmát szilárdította meg; hatalma inkább az arisztokrácia és a néppárt — a kimerült ellenfelek — kiegyezésén alapult. S így az Augustust dicsőítő költők sem hízeltak udvaroncok: az aranykori klasszikusok — elsősorban Vergilius — költészete széles néptömegek békevágyát szólaltatja meg.

Az antológia jelenlegi, második kiadásából elhagytuk a főképp Seneca-szemelvényeket tartalmazó Filozófia című fejezetet (Seneca filozófiai műveinek kötete egyébként 1980-ban jelent meg), az első fejezetet viszont Suetonius Tiberius- és Claudius-életrajzának néhány részletével egészítettük ki.

Révay Ágnes

TARTALOM

BEVEZETŐ. Írta: Révay József	5
------------------------------	---

CSÁSzáRSÁG ÉS ZSARNOKSÁG

<i>Augustus önéletrajza</i> (Ford.: Borzsák István)	33
<i>Tacitus: Augustus jellemzése</i> (Ford.: Péter Gyula)	42
<i>Vellius Paterculus: Az actiumi csata</i> (Ford.: Földy József)	49
<i>Suetonius: A fiatal Tiberius</i> (Ford.: Kis Ferencné)	52
<i>Suetonius: Tiberius, az igazságos</i> (Ford.: Kis Ferencné)	54
<i>Suetonius: Jólátok</i> (Ford.: Kis Ferencné)	57
<i>Suetonius: Tiberius és a hatalom</i> (Ford.: Kis Ferencné)	58
<i>Vellius Paterculus: Tiberius trónralépése</i> (Ford.: Földy József)	60
<i>Tacitus: Tiberius halála</i> (Ford.: Borzsák István)	64
<i>Flavius Josephus: Az asszony és az isten</i> (Ford.: Révay József)	66
<i>Suetonius: Caligula népszerűsége</i> (Ford.: Földy József)	69
<i>Suetonius: A szörnyeteg</i> (Ford.: Földy József)	75
<i>Suetonius: Caligula meggyilkolása</i> (Ford.: Földy József)	78

<i>Suetonius: Az isteni Claudius</i> (Ford.: Kis Ferencné)	82
<i>Tacitus: Messalina</i> (Ford.: Borzsák István)	99
<i>Suetonius: Nero, a művész</i> (Ford.: Révay József)	108
<i>Suetonius: Nero, a léha</i> (Ford.: Révay József)	109
<i>Suetonius: Nero, a gyilkos</i> (Ford.: Révay József)	112
<i>Suetonius: Nero, a véreskezű</i> (Ford.: Révay József)	115
<i>Tacitus: Róma égése</i> (Ford.: Borzsák István)	117
<i>Tacitus: Subrius Flavius</i> (Ford.: Borzsák István)	123
<i>Tacitus: Seneca öngyilkossága</i> (Ford.: Borzsák István)	125
<i>Tacitus: Viharos korszak</i> (Ford.: Borzsák István)	129
<i>Tacitus: Otho császár drámája</i> (Ford.: Borzsák István)	132
<i>Tacitus: Vespasianus csodái</i> (Ford.: Borzsák István)	136
<i>Suetonius: Titus, a jó császár</i> (Ford.: Földy József)	137
<i>Suetonius: Titus halála</i> (Ford.: Földy József)	140
<i>Tacitus: A zsidók története</i> (Ford.: Borzsák István)	141
<i>Spartianus: Hadrianus egyénisége</i> (Ford.: Borzsák István)	152
<i>Spartianus: Hadrianus halála</i> (Ford.: Borzsák István)	157
<i>Julius Capitolinus: A markomann háború</i> (Ford.: Borzsák István)	160
<i>Nazarius: Egy dicsőítőbeszéd bevezetése</i> (Ford.: Borzsák István)	165
<i>Ismeretlen szerző: Constantinus győzelme</i> (Ford.: Borzsák István)	165

A TÁRSADALOM

<i>Plinius: Babona és kuruzslás</i> (Ford.: Borzsák István)	172
<i>Plinius: Arria, a hős asszony</i> (Ford.: Borzsák István)	180
<i>Plinius: A Vezuv kitörése</i> (Ford.: Borzsák István)	183
<i>Plinius: Plinius hírneve</i> (Ford.: Borzsák István)	187
<i>Plinius: Üdvözlő beszéd Traianus trónralépése</i> alkalmából. (Ford.: Borzsák István)	188
<i>Plinius: Tűzoltóság szervezése</i> (Ford.: Borzsák István)	189
<i>Plinius: Előterjesztés a keresztények ügyében</i> (Ford.: Borzsák István)	190
<i>Petronius: Borközi beszélgetés</i> (Ford.: Révay József)	193
<i>Petronius: A küldött farkas</i> (Ford.: Révay József)	200
<i>Petronius: A megtollasodott rabszolga</i> Ford.: Révay József)	202
<i>Petronius: Az efzeusi özvegy</i> (Ford.: Révay József)	204
<i>Apuleius: A kikapós molnárné (A számár el-</i> (Ford.: Révay József)	207

A BOMLÁS

<i>Gaius: Úr és szolga.</i> (Ford.: Borzsák István)	233
<i>Columella: Kisbérlők és rabszolgák</i> (Ford.: Borzsák István)	224
<i>Symmachus: A Victoria-oltár</i> (Ford.: Borzsák István)	230
<i>Ambrosius: Az új vallás</i> (Ford.: Borzsák István)	288
<i>Salvianus: A kisbirtok pusztulása</i> (Ford.: Borzsák István)	244

<i>Ammianus Marcellinus: Julianus trónralépése</i> (Ford.: Földy József)	249
<i>Ammianus Marcellinus: Julianus jelleme</i> (Ford.: Földy József)	252
<i>Ammianus Marcellinus: Róma 370-ben</i> (Ford.: Földy József)	259
<i>Ammianus Marcellinus: A hunok</i> (Ford.: Földy József)	268
<i>Diocletianus: Rendelet az árdrágítók ellen</i> (Ford.: Borzsák István)	271
<i>Hieronymus: Róma pusztulása</i> (Ford.: Borzsák István)	276
<i>Jordanes: Az utolsó császár</i> (Ford.: Révay József)	280
FÜGGELÉK	281
UTÓSZÓ	
<i>Írta Révay Agnes</i>	289